

DISAR

Din Sosyolojisi Araştırmaları

Sociology of Religion Studies

دراسات علم اجتماع الدين

CİLT / VOL

SAYI / ISSUE

YIL / YEAR

DİN SOSYOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI

The Journal of Sociology of Religion Studies

دراسات علم اجتماع الدين

Uluslararası Hakemli Bilimsel Dergi

ISSN: 2791-8998

* Cilt: 4 * Sayı: 6 * Yıl: 2024

Yayıncı Kuruluş

Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü

Sahibi

Dr. Mustafa GÜNERİGÖK

(Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Adına)

Baş Editör

Dr. Abdullah İNCE

Alan Editörleri

Dr. Hamit AKTÜRK – Dr. İhsan KUTLU – Dr. Âdem LEVENT

Yazım ve Dil Editörü

Dr. Ayşe Elmalı KARAKAYA

Yayın Türü/Yayın Periyodu

Sürelî Yayın/ Yılda İki Sayı (Ekim ve Nisan)

Yazışma Adresi

Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2 Serdivan/Sakarya/Türkiye

Web Adresi

<https://www.eksenstitu.org.tr/dergi/>

E-posta

disamarastirma@gmail.com

Dergi Sekreteryası

Muhammed Furkan Koçak

İndeksler

OJOP | Online Journal Platform and Indexing Association (20.10.2021 tarihinden itibaren.)

ASOS İndeks | (06.01.2022 Tarihinden itibaren.) / ACARINDEX | (04.04.2024 Tarihinden itibaren.)

Dergide yer alan çalışmaların akademik, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlara aittir. Bu derginin her türlü yayım ve telif hakkı Din Sosyolojisi Araştırmaları'na aittir. 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine göre fotokopi, dijital ve benzeri yöntemlerle herhangi bir bölümü veya tamamı Dergi Sahibi, Baş Editörü ve Yayın Kurulu Başkanının izni olmadan basılamaz ve çoğaltılamaz. Bilimsel etik kurallarına uygun olmayan alıntı yapılamaz.

Yayın Kurulu

- (Türkiye) Doç. Dr. Abdullah İnce, *Sakarya Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Âdem Levent, *Bursa Uludağ Üniversitesi*
(Azerbaycan) Dr. Asaf Ganbarov/ *Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü*
(Türkiye) Dr. Fatma Çakmak, *Harran Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Hamit Aktürk, *Adıyaman Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Hicret K. Toprak, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Mustafa Günerigök, *Sakarya Üniversitesi*

Danışma Kurulu

- (Avusturya) Prof. Dr. Âdem Aygün/ *Viyana Krems Uygulamalı Eğitim Bilimleri Üniversitesi*
(Hindistan) Dr. Asif Mohiuddin/ *Keşmir Üniversitesi*
(Malezya) Dr. Asyraf Isyraqı Bın Jamil/ *Malaya Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Celaleddin Çelik/ *Erciyes Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Erdal Baykan/ *Necmettin Erbakan Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Ejder Okumuş/ *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Erkan Perşembe/ *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Kemal Ataman/ *Marmara Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Mehmet Akgül/ *Necmettin Erbakan Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Mehmet Bayyığıt/ *Balıkesir Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Mustafa Tekin/ *İstanbul Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Suvat Parin/ *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Talip Küçükcan/ *Marmara Üniversitesi*
(Türkiye) Prof. Dr. Vejdi Bilgin/ *Bursa Uludağ Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Âdem Levent/ *Bursa Uludağ Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Bahset Karanlı/ *Akdeniz Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Emin Yaşar Demirci/ *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Hasan Coşkun/ *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi*
(Ürdün) Doç. Dr. İbrahim Alkhaldi/ *Yarmouk Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Mustafa Bakırcı/ *Giresun Üniversitesi*
(Ürdün) Doç. Dr. Mohammad Jaber Thalgi/ *Yarmouk Üniversitesi*
(Türkiye) Doç. Dr. Ramazan Akkır/ *Namık Kemal Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Ayhan Ercüment/ *Muş Alparslan Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Aykut Sığın, *Aksaray Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Ayşe Elmalı Karakaya/ *Sakarya Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. İhsan Kutlu/ *Sakarya Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. İsmail Akyüz, *Sakarya Üniversitesi*
(Türkiye) Dr. Necdet Subaşı/ *MEB*
(Bosna Hersek) Dr. Samedin Kadić, *Saraybosna İslami İlimler Fakültesi*

DİN SOSYOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI

ISSN: 2791-8998* Cilt: 4 * Sayı: 6 * Yıl: 2024

İçindekiler

Araştırma Makalesi / Sümeyye YILMAZ
YENİ DÖNEM TÜRK SİNEMASINDA DİNİN YERİ
The Place of Religion in the New Era Turkish Cinema
1-29

Araştırma Makalesi / Selim YILMAZ
KUTSAL ZAMAN ÖZNEL REFAHI ETKİLİYOR MU?
DÜNYA DEĞERLER ARAŞTIRMASI 6. DALGASINDAN TÜRKİYE İÇİN KANITLAR
Does Sacred Time Affect Subjective Well-Being?
Evidence for Türkiye from The 6th Wave of The World Values Survey
30-62

Araştırma Makalesi / Ersin SAVAŞ
CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE VUKU BULAN KOÇGİRİ VE TUNCELİ HADİSELERİNİN
DİNİ/SOSYOLOJİK YÖNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ
The Religious/Sociological Evaluation Of The Incidents Of Koçgiri And Tunceli In The First
Period Of The Republic
63-80

Araştırma Makalesi / Muhammet Fatih OKUTAN
TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ ALANINDA YAPILAN DEİZM KONULU LİSANSÜSTÜ TEZLER ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME
An Evaluation on Postgraduate Theses on Deism in the Field of Sociology of Religion in
Turkey
81-104

Araştırma Makalesi / Kemal COŞKUN
DİNİ İÇERİKLİ ATASÖZLERİ EKSENİNDE SOSYAL GÜVEN VE DÜZENİN TESİSİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA
A Research on The Establishment of Social Trust And Order on The Axis Of Proverbs With Religious
Content
105-120

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Yeni Dönem Türk Sinemasında Dinin Yeri¹

The Place of Religion in the New Era Turkish Cinema

Sümeyye Yılmaz

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimler

Anabilim Dalı, Sakarya/ Türkiye

ylmzsumeyye@hotmail.com / ORCID: 0000-0003-2053-6606

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 17/08/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/11/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Yılmaz, Sümeyye. “Yeni Dönem Türk Sinemasında Dinin Yeri”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 1-29.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

¹ Bu makale, Ağustos 2018 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalında tamamlanan “Yeni Dönem Türk Sinemasında Din (2015 Yılı Sonrasında Çekilen Filmlerde Dini Sinema Örneklerinin İncelenmesi)” adlı tezden geliştirilerek hazırlanmıştır.

Öz

Sinema, resim, şiir, edebiyat, müzik gibi sanat dallarının bir kolektifidir. Bu nedenle sinemaya bir eğlence aracı olmasının ötesinde yedinci sanat diyenler de olmuştur. Bu yönüyle sinema, insanın tüm duyularına aynı anda hitap edebilmektedir. Ayrıca insanları tüm sanat dallarından daha fazla etkilemekte hatta adeta büyülemektedir. Bu da sinemayı toplumun ve bireyin sosyokültürel ve dini değerlerine etki edebilecek, bunları değiştirebilecek, dönüştürebilecek etkili bir araç kılmaktadır. Sinema kimi zaman sanatsal yönüyle ön plana çıkmışken kimi zaman da bir propaganda veya mesaj verme aracı olarak kullanılmıştır. Bu doğrultuda Türkiye’de özellikle de sinemanın başlangıç dönemlerinde mevcut rejimin politikalarını benimsetme çabasıyla ideolojik bir tavır sergilendiği görülmektedir. Son dönemlerde ise Türkiye’de yaşanan sosyal-siyasi değişimler her alanda kendini gösterirken, sinema filmlerinde de bu değişimin yansımaları görülmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de sinema ve din arasındaki ilişkinin başlangıcından günümüze kadar geçirdiği süreç değerlendirilmiştir. Bu süreçte yaşanan değişimlerle, toplumsal anlamda dinin algılanış ve yaşanış biçimlerinin sinemaya yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle ilk olarak Türk sinemasının tarihi hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Ardından Türk sinemasında dini öğelerin kullanımındaki değişimler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonra Türk sinemasında yaşanan değişimlerin nedenleri ortaya konulmuştur. Özellikle 2000’li yıllardan sonra belirgin bir değişim yaşayan Türk sinemasının yapısal olarak da farklılaştığı görülmüştür. Dine ve dini öğelere yaklaşımlarda yaşanan değişimler örneklem olarak seçilen *Buğday* (2017), *Kervan 1915*(2017), *Kalender Soğuğu* (2016), *İftarlık Gazoz* (2016), *Dağ-2*(2016), *Vezir Parmağı* (2017), *Bizim Hikaye* (2015), *Somuncu Baba* (2016) filmleri üzerinden görüntü ve senaryo çözümlemesi teknikleriyle analiz edilmiştir. Film neyi, nasıl, niçin anlatmaktadır? sorularından yola çıkarak çok boyutlu bir çözümleme yapılmıştır. Kurgu gibi sinematografik anlatım araçları ile biçimsel sinematografik bir çözümleme yapılmıştır. Bunun yanında filmlerin konuları anlatsal ve dramatik açıdan da çözümlenmiştir. Genel anlamda bir içerik analizi yapılmıştır. Örneklemi oluşturan filmlerde tespit edilen bulgular ve analizler ortaya konulmuştur. Ayrıca hangi çerçevede veya sınırlılıktaki dinin sinemada yer bulduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle son yıllarda sinema filmlerinde dini öğelerin kullanılma oranında artış olduğu tespit edilmiştir. Türk sinemasının başlangıç tarihlerinde var olan tavrın son yıllarda azalmakla kalmayıp dini merkeze alan filmlerde bir artışın olduğu da görülmüştür. Sonuçta bu artışın nedenleri ve muhtemel riskleri de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Türk Sineması, Din, Dini Değişim, Dini Öğeler.

Abstract

It is a collective of branches of art such as cinema, painting, poetry, literature and music. For this reason, there were those who called cinema the seventh art beyond being a means of entertainment. In this respect, cinema can appeal to all human senses at the same time. Moreover, it affects and even fascinates people more than any other branch of art. This makes cinema an effective tool that can influence, change and transform the sociocultural and religious values of society and the individual. While cinema has sometimes come to the fore with its artistic aspect, it has sometimes been used as a propaganda or message-giving tool. In this regard, we see that an ideological attitude was displayed in Turkey, especially in the early stages of cinema, in an effort to impose the policies of the current regime. While the recent social-political changes in Turkey have manifested themselves in every field, we also see the reflections of this change in movies. In this study, the process of the relationship between cinema and religion in Turkey from its beginning to the present day is evaluated. It has been tried to determine the changes experienced in this process and the reflections of the social perception and experience of religion on cinema. For this reason, first a brief information about the history of Turkish cinema is given. Then, the changes in the use of religious elements in Turkish cinema were tried to be revealed. Then, the reasons for the changes in Turkish cinema are revealed. Turkish cinema, which has experienced a significant change especially after the 2000s, has also become structurally different. *Buğday* (2017), *Kervan 1915* (2017), *Kalender Soğuğu* (2016), *İftarlık Gazoz* (2016), *Dağ-2* (2016), *Vezir Parmağı* (2017), *Bizim Hikaye* (2015) were selected as examples of changes in approaches to religion and religious elements.), *Somuncu Baba* (2016) films were analyzed with image and scenario analysis techniques. What, how and why does the film tell? A multidimensional analysis was made based on the questions. A formal cinematographic analysis was made using cinematographic expression tools such as color, sound and editing. In addition, the subjects of the films were analyzed from a narrative and dramatic perspective. A general content analysis was conducted. The findings and analyzes detected in the films that

make up the sample are presented. Additionally, an attempt has been made to explain within what framework or limitation religion finds a place in cinema. It has been determined that there has been an increase in the use of religious elements in movies, especially in recent years. It has been observed that the attitude that existed at the beginning of Turkish cinema has not only decreased in recent years, but also that there has been an increase in films focusing on religion. Ultimately, the reasons and possible risks of this increase were also discussed.

Key Words: Sociology of Religion, Turkish Cinema, Religion, Religious Change, Religious Elements.

Giriş

Sinema bir eğlence aracı mıdır? Bir sanat mıdır? Yoksa mesaj verme aracı mıdır? Bu sorulara verilen cevaplara göre sinemaya olan yaklaşımlar da farklılaşmaktadır. Nitekim sinemayı sadece eğlence aracı olarak görenler olduğu gibi dini öğretilerde bulunan tebliğ mekanizmasını filmlere aktararak filmleri tebliğ ve mesaj verme aracı olarak kullananlar da olmuştur. 1943 yılında Necip Fazıl Kısakürek Büyük Doğu dergisinde Beyaz Perde adlı bir yazı kaleme almıştır. Yazısında; “*Sinema, fikir ve ruhun emrine geçtiği takdirde şüphesiz ki azametli bir imkân ve inşa planıdır...*”. İfadelerini kullanmış ve “tebliğ” sinemasının ilk tohumlarını atmıştır.² Sonraki yıllarda adını milli sinema olarak duyuran, İslami filmler üreten ve sinemaya tebliğ misyonu yükleyen sinemacılar var olmuştur. Türkiye’de sinemada dini öğelerin kullanımı hazretli filmler, dinsel filmler, yeşil sinema, milli sinema, beyaz sinema gibi farklı adlandırmalarla yer bulmuştur. Bu filmler, din ve sinema arasında başlangıçta bir köprü görevi üstlenmiştir. Yaklaşım tarzı ister geleneksel ister kültürel isterse de modern olsun fark etmeksizin geçmişten günümüze “din” olgusu sinema filmlerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarihi serüveni içerisinde dinin sinemada bulduğu yer bazen politik, bazen sanatsal-gerçeklik, bazen de tebliğ misyonu yüklenerek olmuştur.³ Bu noktada toplumun en derinlikli ve en zor değişen öğelerinden olan dinin sinemaya yansımalarını analiz etmek önem arz etmektedir.

Toplum, manevi değerleri, kültürü, yaşam tarzı ve sanat anlayışıyla bir bütündür. Şiir, edebiyat, resim, müzik gibi bir sanat dalı olarak sinemayı da Türk düşünce kültürünün bir parçası ve bir ürünü olarak ele alabiliriz. Toplumsal olaylar tek boyutlu değildir. Bu nedenle nasıl ki toplum sanattan etkileniyorsa sanat da toplumdaki etkilemekte ve toplumu şekillendirmektedir. Bu, sinema için de geçerli bir durumdur. Sinema sanatını, toplumun içerisindeki hikayelerden beslenerek oluşturmakta, bu yönüyle bireysel ve toplumsal olarak toplumda meydana gelen değişimlerin tespiti konusunda iyi bir kaynak olmaktadır. Toplumda sürekli var olan değişim, toplumun bütün olgularında meydana gelir. Bu değişim dil, gelenek, kılık, kıyafet, değer, ahlak vb. olguların tümünü içine

² Mesut Uçakan, *Türk Sinemasında İdeoloji* (Düşünce Yayınları, 1997), 36.

³ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İletişim Yayınları, 2016), 82.

alan bir değişimdir ki bu değişim sinemaya da yansımaktadır. Bu anlamda sinema toplumun içinden gelen bir öge olup, içinde bulunduğu toplumun koşullarından soyutlanamaz.⁴

Sinema ve toplum arasındaki mevcut diyalektik yapı toplumun önemli bir unsuru olan dini de sinemayla ilişkili kılmıştır. Bu ilişki sinemanın başlangıcından itibaren vardır. Zaman geçtikçe siyasi ve ekonomik yapının değişmesi ile sinemanın dine olan yaklaşımı da farklılaşmıştır. Toplumsal yapıda meydana gelen değişimler, dinin toplumsal tezahürlerinde değişimlere neden olurken süreç içerisinde dindar kimliklerin, giyim, kuşam, yaşam tarzı ve dünyayı algılama şekilleri de değişmiştir.⁵ Bu çalışmada Türkiye'deki dini değişimlerin sinema filmlerine yansıyan yönü üzerinden yola çıkılmıştır. Filmlerde dini öğelerin kullanımındaki değişimler ile toplumda meydana gelen dini değişimler arasında nesnel bir bağ kurularak durum analiz edilmeye çalışılmıştır.

Türk toplumunun yaşamış olduğu savaşlar, toplumsal ve siyasi çatışmalar, darbeler, yasaklar ve pek çok travmalar bir ifade biçimi olan yazılı ve sözlü kültürde yer bulurken sinema filmleri modern dönemin yeni ifade alanlarından. Bu anlamda Türk sineması, ürettiği filmlerle zaman zaman halkın yaşadığı çatışmaları konu edinmiş, zaman zaman travmalarını anlatmış,⁶ zaman zaman da kitlelerin veya bireylerin yaşadığı yasakları sinemanın diliyle haykırmıştır.

Yıllar geçtikçe insanların din algıları, dini yaşayış şekilleri ve dindarlığın gündelik hayata yansımaları biçimleri değişmekte ve bu durum topluma bir ayna tutması yönüyle sinema ve televizyon filmlerinde kendini göstermektedir. Son dönemlerde Türkiye'de yaşanan, değişme ve gelişmeler her alanda olduğu gibi sinema alanında da kendini göstermektedir. Bu anlamda sinema toplumun analizinde önemli bir kaynaktır. Bu nedenle bu çalışmada sinema filmleri üzerinden bir analiz yapılması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada “sinema ve din” gibi iyi ya da kötü birbiriyle fazlasıyla ilişkili spesifik bir alan incelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu alanda çalışma yapmış ilahiyat tabanlı akademisyenler ve çalışmalar oldukça azdır. Sinema ve din arasında kurulan ilişkiyi toplumsal bir fenomen olarak ele alan akademik çalışmalar incelendiğinde Felsefe ve Din Bilimleri anabilim dalından sayısı elliye bulmayan yüksek lisans ve doktora çalışmasının olması⁷ bu alanda literatür birikiminin yetersizliğini ortaya koymaktadır. 2000'li yıllardan sonra sinema ve din alanında yapılan araştırmalar artmış olsa da henüz hak ettiği seviyede değildir. Bu ciddi bir eksiklik olarak durmaktadır. Ayrıca sinema ve din

⁴ Bülent Diken - Carsten Bagge Laustsen, *Filmlerle Sosyoloji*, çev. Sona Ertekin (İstanbul: Metis Yayınları, 2019), 102.

⁵ Şükrü Sim- Hasan Yılmaz Ramazan, “Politikadan Poetikaya Türk Sinemasında Din”, *Sinema ve Din* (İstanbul: Dem, 2015), 419.

⁶ Sevcan Sönmez, *Filmlerle Hatırlama, Toplumsal Travmaların Sinemada Temsil Edilişi* (İstanbul: Metis, 2015), 90.

⁷ Ümmü Bozkurt, *Komediden Drama Türk Sinemasında Dini Karakter İmgesi*, 2018, Yüksek Lisans Tezi, Rıza Günaydın, *1980 Sonrası Türk Sinemasında Din Adamı Temsili*, 2019, Yüksek Lisans Tezi, Muhammed Sami Baysal, *Türk Sinemasında Dini Metaforların Sunumu 1960 Kuşağı Filmleri Örneği*, 2021, Yüksek Lisans Tezi vb.

üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle sinemanın başlangıç dönemine dair tespitlerin yer aldığı, 1960'lı yılların sinema anlayışları veya ideolojilerin filmlerdeki iz düşümlerinin çalışmalarda ele alındığı görülmektedir. 2000 yılı sonrasındaki çalışmalarda ise genellikle Takva (2006), Adem'in Trenleri (2007), Girdap (2008), Eşrefpaşalılar (2010) gibi eski tarihlerde çekilen filmler üzerinden ve genellikle de din adamı imajı üzerindeki klasikleşen tartışmaların sürdürüldüğü görülmektedir. Ancak her şeyin hızla değiştiği çağımızda sinemaya yaklaşım tarzı ve sinema filmleri aynı hızla değişmektedir. Bu nedenle yakın dönem filmleri üzerinden daha güncel analizler yaparak, henüz genç olan bu çalışma sahasına nitelikli katkı sunmak mümkündür.

Bu nedenle bu makalede, ilk dönemlerden itibaren sinema ve din arasındaki ilişkiden yola çıkılarak, sinema filmlerinde dinin ve dini öğelerin kullanımının ve Türk sinemasının dine yaklaşımının geçen yıllar içerisinde uğradığı değişim tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca son yıllarda çekilen filmler, içeriklerinde dini öğeler bulundurması bağlamında değerlendirilmiştir. Bu nedenle çalışmanın evrenini 2015 yılı sonrasında çekilen filmlerden dini öğe barındıranlar oluşturacaktır. Yeni dönem Türk sinemasında hemen hemen her filmde dini bir öğeye rastlamak doğal bir hal almıştır. Tüm filmleri analiz etmek mümkün olmayacağından, belirlenen ortak konulara odaklanan filmler tespit edilerek içlerinden birisi örneklem olarak incelenmiştir.

Bu makalede incelenecek filmler; Buğday (2017), Kervan 1915(2017), Kalender Soğuşu (2016), İftarlık Gazoz (2016), Dağ-2(2016), Vezir Parmağı (2017), Bizim Hikaye (2015), Somuncu Baba (2016) filmleri olacaktır. Seçilen filmler görüntü ve senaryo çözümlemesi teknikleriyle analiz edilmiştir. Filmin anlatım tarzının neyi, nasıl anlattığı sorularından yola çıkarak çok boyutlu bir çözümleme yapılmıştır. Kurgu gibi sinematografik anlatım araçları ile biçimsel sinematografik bir çözümlemenin yanında filmlerin konuları anlatsal ve dramatik açıdan da çözümlenmiştir. Örneklem içerisinde analiz edilen filmlerle, Türk sinemasının değişen yönleri tespit edilmiş, Türk milli ve İslami değerlerinin filmlere yansımaları değişim ekseninde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda bu filmler ekseninde toplumda meydana gelen değişimler ve farklılaşmalar, sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak tespit edilen değişimler, dönüşümler ve farklılaşmalar ortaya konulmuştur.

1. Türk Sinema Tarihine Kısa Bir Bakış

Her ülkenin bir sinema tarihi vardır. Türkiye’de, ilk film gösterisinin 1896 yılında sultan II. Abdülhamid’e Yıldız Sarayında yapıldığı bilinmektedir.⁸ Ancak ilk sinema eserleri 1914 yılında verilebilmiştir.⁹ Türkiye’ye sinemanın girişi, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi gayri Müslimler eliyle olmuş ve bu durum Müslüman halkın sinemaya karşı başlangıçta mesafeli bir duruş sergilemesine neden olmuştur.¹⁰ Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye’de hayata geçirilen inkılaplar ile köklü değişimler yaşanmış ve bu durum toplumun her kesiminde hissedilen değişikliklere yol açmıştır. Bu yıllarda sinemada dini öğelerin olumsuz bir şekilde yer bulması sinemaya karşı mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur. Muhsin Ertuğrul, 1922-1946 yılları arasında Türk sinemasında dönemin tek yönetmenidir. O, sinemanın eğitsel bir özelliğe sahip olduğunun ve kolayca etki bırakan yönünün farkındadır. Muhsin Ertuğrul’un dönemin batılılaşma ve modernleşme fikirleriyle bezeli filmlerine bakıldığında, onun sinemayı sadece eğlence bir araç olarak görmediği anlaşılmaktadır.¹¹ Muhsin Ertuğrul o dönemde tiyatrodan sinemaya aktardığı filmleriyle yeni rejimi benimsetme çabasındadır. Bu dönemde ideolojik bir şekilde eskiyi kötileyen ve yeniye öven filmler yapılmıştır. Din de bir nevi Osmanlı’yı simgelediği için, Osmanlı’yı kötileyen filmlerde din ve dindar karakterler bu karalamalardan nasibini almıştır. Özellikle dindar şahsiyetlerin olumsuz karakter olarak gösterildiği ve dinle alakalı pek çok şeye karşı geliştirilen olumsuz tutumlar bu dönemin eseridir.¹²

Dinin ve dindar karakterlerin kötü yansıtıldığı, eleştirildiği bu yıllardan sonra tek yönetmenli Türk sineması devri kapanmaya başlamış ve 1950-1960’lı yıllara gelindiğinde dini içerikli Mısır yapımı filmler Türk sinemasında yer bulmaya başlamıştır. Halkta bastırılmaya çalışılan dini duyguların açığa vurulması olarak yorumlanabilecek olan bu filmler halk tarafından iltifatla karşılanmış ve bu süreç 1970’lerin sonuna kadar devam etmiştir. Fakat ilginin de etkisiyle alelacele ve özensiz senaryolar ile ticari kaygılarla yapılan bazı filmler fikhî, itikadî ve tarihi birtakım yanlışların halka aktarılmasına da neden olmuştur.¹³ Bu yıllarda Marksist fikirlerin sinemaya bir yansıması olarak “dinin kitlelerin afyonu” olarak gösterildiği, emekçiyi ve işçiyi ezen veya bu insanların istismarı için kullanılan din ve dindar karakterler de filmlerde görülmeye başlamıştır.¹⁴ Bu dönemde Türk sineması

⁸ İlk filmimiz genel kabule göre 1914 yılında Fuat Uzkınay tarafından çekilen Ayastefanos’taki (Yeşilköy) Rus abidesinin yıkılışını konu alan kısa metrajlı bir belgesel filmidir. Bu film İTÜ arşivindedir.

⁹ Nijat Özön, *Fuat Uzkınay (İlk Türk Sineması)* (İstanbul: Türk Sinematek Derneği, 1970), 8.

¹⁰ Ali Özuyar, *Devlet-i Aliyye’de Sinema* (Ankara: De Ki, 2007), 22-23.

¹¹ Salih Diriklik, *Fleşbek (Türk Sinema-TV’sinde İslami Endişeler ve Çizgi Dışı Oluşumlar)* (İstanbul: Söğüt, 1995), 9.

¹² Celal Hayır, “Cumhuriyet Dönemi İktidar İdeoloji ve Sinema”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2014), 353.

¹³ Yalçın Lülecî, *Türk sineması ve din* (İstanbul: Es, 2008), 44.

¹⁴ Lülecî, *Türk sineması ve din*, 44.

seyircileri, evliyaların, sahabelerin, İslam halifelerinin veya İslam'ın örnek şahsiyetlerinin hayatlarını¹⁵ sinemada izlerken, değer taraftan da rüşvetçi, dolandırıcı, sapık, kadın düşkün, ahlaksız, yalancı, din istismarcısı hoca karakterlerinin ve dindar şahsiyetlerin yer bulduğu filmler¹⁶ çekilmiş ve izlenmiştir.¹⁷ Bu yıllarda olumsuz karakterlerle senaryolarda gördüğümüz dini karakterler, inançlı insanları incitmiştir. Yeşilçam sinemasında din imajı genellikle istismarcı bir hoca karakterine sığdırılmış her ne kadar ilerleyen yıllarda tutum biraz değişse de uzun yıllar Türk sinemasında din konusunda olumsuz bir imaj çizilmiştir. Dini karakterler ise genellikle menfaatinin peşinde koşan, fitne fücür ile halkı ayaklandıran kişiler olarak ya da yanlış bilgilerle resmedilen bir cenaze veya nikâh töreninde kullanılmıştır.¹⁸

Bütün bunlar Türk halkının dine mesafe koymasına değil dini konulara olan ilgisinin artmasına neden olmuştur. Bu yıllar, daha sonraları adından sıkça söz ettirecek yeni bir sinema akımının doğduğu yıllar olması bakımından önemlidir. 1970 yılında dini kaygılarla çekilen, içeriğiyle toplumsal mesaj vermeyi kendine ilke edinen Milli Sinema kavramı “Birleşen Yollar” filmi ile ortaya çıkmış ve ardından aynı kaygılarla çekilen “Sürgün” “Minyeli Abdullah”, “Çizme” gibi filmler Milli Sinema akımının öne çıkan filmleri olmuştur. Milli Sinemacılar bu yıllarda önemli başarılarla imza atmıştır.¹⁹ Geçmişin sosyal ve siyasi eleştirisinin de yapıldığı bu filmlerde kuvvetli bir imana sahip baş karakterler etrafında gelişen dinsel mağduriyet temalı filmler bu dönemin karakteristik özelliğidir denebilir. Rejim değişiklikleri, darbeler, Müslümanların başından geçen sıkıntılar filmlerin ana konularını oluşturmaktadır. Ayrıca başına gelen sıkıntılara inancından aldığı kuvvetle karşı koyabilen karakterlerin mağduriyeti ve haklılığı etrafında şekillenen senaryolar genel anlatı tarzını oluşturmaktadır. Bu akım dışında, daha önce bahsi geçen kendini dine karşı konumlandıran filmlerle beraber, olumsuz anlamda dine karşı bir pozisyon geliştirmeyen, dini konulara mesafe koymayan ve karalamayı tercih etmeyen filmler de çekilmiştir.²⁰

2. Türk Sinemasında Değişim ve Yapısal Farklılaşma

Türkiye'nin düşünce olarak en hareketli olduğu yıllar diyebileceğimiz 1960'lı yıllar, Türk sinemasında çeşitli fikir akımlarının da görülmeye başladığı dönemdir. Komünizm, Marksizm, Sosyalizm gibi popüler fikirler üzerinde yürütülen tartışmaların karşısında İslami Muhafazakarlık düşüncesi üzerine farklı fikirler üretildiği bir dönemdir. Bu dönem Türk sinemasında, Ulusal sinema

¹⁵ Hz. Ömer'in Adaleti (1961), Rabia-ilk Kadın Evliya (1973), Hacı Bektaş Veli (1967) vb.

¹⁶ Haremde Dört Kadın (1966), Umut (1970), Kibar Feyzo (1978), Üçkâğıtçı (1981) vb.

¹⁷ Bilal Yorulmaz, *Sinema ve Din Eğitimi* (İstanbul: Dem, 2015), 18.

¹⁸ Gülşah Nezaket Maraşlı, *Türk Sinemasının Dine Bakışı (Günahıyla Sevabıyla Yeşilçam)* (İstanbul: Ufuk, 2011), 13.

¹⁹ İbrahim Yenen, “Türk Sinemasında İslam(cılık) Pratiği: Milli Sinema Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2012), 243.

²⁰ Erman Şener, *Yeşilçam ve Türk Sineması* (İstanbul: Kamera, 1970), 13.

akımı, Gerçekçilik akımı, Marksist anlayışa sahip sinemacıların yaptığı filmler, 1970'lere gelindiğinde ise Milli sinema akımı ortaya çıkmıştır. Ulusal sinema akımına Kemal Tahir'in "kendi özümüze dönme" fikrinden etkilenen Metin Erksan, Halit Refiğ ve Ömer Lütfi Akad gibi yönetmenler öncülük etmişlerdir.²¹ Marksist (Devrimci) sinema akımında ise Yılmaz Güney ön palandadır. Milli sinema kanalında ise dini, kültürel bir tez olarak sinemaya taşıyan Yücel Çakmaklı, Mesut Uçakan, Salih Diriklik, İsmail Güneş, Mehmet Tanrısever, Metin Çamurcu gibi isimler görülmektedir.²² Belirli fikir tartışmaları üzerine kurgulanan senaryolar ve belirli akımlarla isimlendirilen filmler dönemi, Türk sinemasının 1990'lı yıllarının sonundaki parlak dönemine kadar devam etmiştir.²³

1990'ların sonunda Türk sinemasında başlayan değişim 2000'li yıllarda da devam ederek, Türk sinemasında yapısal değişimler yaşanmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda da dini bir mesajı senaryonun merkezine yerleştirmese de dine karşı olumsuz pozisyon geliştirmeyen ve aslında temelinde İslamî sesler bulunduran²⁴ filmler çekilmiştir. Artık filmleri belirli akımlarla isimlendirme ve belirli kalıplara sığdırma söylemi de ortadan kalkmıştır. Sonraki yıllarda çekilen filmlerde eski konular değişirken, halkın sorunlarını konu edinen ve toplumsal problemleri anlatan filmler giderek artmıştır.²⁵

2000'li yıllar genel anlamda hem Türk sinemasının hem de İslami filmlerin değişim içine girdiği yıllardır. Bu yıllar daha ılımlı daha kitlesel sinema anlayışını gözlemlediğimiz bir dönemdir. Bu dönemde özellikle tasavvuf felsefesine ve ilahi aşk temasına dönük bir İslami sinema yaklaşımı görülmeye başlamıştır. Genel anlamda dönemin yeni yönetmenleri yeni bir üslup arayışı içerisindedirler. Bu süreçte yeni dönem Türk sinemasını 'hayalet' kavramıyla tanımlayanlar olmuştur. Bu kavram, unutulmaya karşı koyan anlamında anlaşılabilir gibi geçmişin unutulmayan izlerini bugüne taşıyan anlamında da anlaşılabilir. Yani bu kavramın geçmişte sahip olunup yitirildiği düşünülen değerleri, bir aidiyet duygusunu veya nostaljik bir anımsamayı ifade ettiğini anlayabiliriz. Daha geniş anlamda da "hayal edilen" gelecek ile ilgili beklentiler anlamını da içermektedir. Geçmişle kurulan bağların izlerinin hala görünür olduğu, geçmişte yaşanan acıların iyileştirilmeye çalışıldığı ve geleceğe

²¹ Fatma Bacı (1972), Vurun Kahpeye (1973); bu filmlerdeki baş karakterler daha önce çekilen versiyonlarından farklı olarak, daha dindar karakterler olarak resmedilmiştir, bu şekliyle ulusal sinema anlayışının farkı net bir şekilde görülmektedir.

²² Hilmi Maktav, "Kurandan Kurama İslami Sinema", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (İslamcılık)*, ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 6/990.

²³ Ağâh Özgüç, *Türk Sineması Sansür Dosyası* (İstanbul: Koza Yayınları, 1976), 34.

²⁴ Kurtuluş Kayalı, *Sinema Bir Kültürdür* (İstanbul: Tezkire, 2015), 164.

²⁵ Halit Refiğ, *Ulusal Sinema Kavgası* (İstanbul: Dergâh, 2013), 91.

yönelik umut ve hayalleri işleyen bir sinema tasavvuru günümüz sinemasını tanımlamakta kullanılabilir.²⁶

Özellikle 2006 yılından sonra Türk sinemasında pozitif yönde bir kırılma yaşanmıştır.²⁷ 1980 ve 1990'lı yıllara oranla seyircinin Türk sinemasına olan ilgisi artmış, bu ilgi izleyici oranlarındaki ve gelir miktarındaki artışla kalmamış Türk sinemasında yapısal olarak da değişimler görülmüştür. İçerik olarak tip ve karakterler değişmiş, kalıplaşmış iyi ve kötü karakterler terkedilmiş, erkek ve kadın karakterlerin sinemaya yansımaya şekilleri değişmiştir. Bazı filmlerde erkeğin uydusu gibi yansıtılan zayıf, aciz, güçsüz kadın karakterler yerine kendi ayakları üzerinde durabilen bağımsız ve güçlü kadın karakterler işlenmiştir. Özellikle çalışmamızın merkezini teşkil eden dini karakterler de farklılaşmış, yaşlı, beli bükük teyze, anne karakteriyle görmeye alıştığımız tesettürlü kadın modelleri yerini genç, çalışma hayatı olan, giyim ve kuşamı eskiye kıyasla farklılaşmış kadın karakterlere bırakmıştır. Toplum içinde sevilen sayılan ve saygın mesleklerde konumlandırılan dindar erkek karakterler filmlerde görülmeye başlamıştır. Özellikle din adamı portresinde meydana gelen değişim çok açıktır ki; önce-leri elinde taşla bir kadını taşıtmaya çalışan vatan haini,²⁸ çıkarıcı bir karakterde veya din adına çeşitli istismarlara göz yuman, insanları korkutan ve toplumu yanlış yönlendiren din adamı karakterleri²⁹ yerini, topluma önderlik eden, toplumsal yanlışları düzeltmeye çalışan, özellikle genç ve çocuklarla iç içe, onlara sevgi ve şefkat gösteren, toplumda saygı gösterilen bireyler olarak izlediğimiz karakterlere evrilmiştir. Ayrıca son yıllarda izlediğimiz hemen hemen her filmde özellikle başörtülü bir kadın karakter bulunmaktadır.³⁰ Başörtülü kadın karakterler öğretmen, avukat, doktor, hemşire gibi farklı meslek guruplarında kamusal alanda yer bulmaktadır. Hemen hemen her filmde bir cami, namaz veya abdest sahnesi bulunmaktadır.³¹

Bu anlamda yeni dönem Türk sinemasının modernitenin epeyce hırpaladığı ama bağlarını koparamadığı, geçmiş, din ve gelenekle olan bağlarını yeniden restore etmeye çabaladığını söyleyebiliriz. Nitekim son dönem filmlere bakıldığında eski kalıplaşmış konulardan uzaklaşmış özellikle yönetmenlerin ve senaristlerin kendilerini özgürce ifade edebildiği bir Türk sineması görmekteyiz. Halkın problemlerini konu edinen, insanın ve toplumun sorunlarına değinen, özünde insana dair

²⁶ Zeynep Sevinç, "2000 Sonrası Yeni Türk Sineması Üzerine Yapısal Bir İnceleme", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40 (2014), 99.

²⁷ Sevinç, "2000 Sonrası Yeni Türk Sineması Üzerine Yapısal Bir İnceleme", 105.

²⁸ Vurun Kahpeye filmi (1949) Hacı Fettah karakteri; aynı film 1964 ve 1973 yıllarında tekrar çekilmiştir. Ama imam ve öğretmen karakterlerinde değişiklikler yapılmıştır.

²⁹ Kibar Feyzo (1978) Topal Hoca karakteri, Üçkağıtçı (1981) Arif Efendi karakteri, Züğürt Ağa (1985) Şıh karakteri filmlerindeki hoca tipleridir.

³⁰ Takiye: Allah Yolunda (2010), Kuma (2012), Meryem (2013), Bağlılık Hasan (2021), Yılbaşı Gecesi (2023), vb.

³¹ Nigar Pösteki, *1990 Sonrası Türk Sineması* (İstanbul: Es, 2005), 69.

meseleleri konu edinen sinema filmlerinin sayısı artmıştır denilebilir. İslam inancı ise Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak sinemanın vazgeçilmez konularından olmaya devam etmektedir. Yıllar ilerledikçe ekonomik ve siyasi gelişmelerin verdiği güçle, inancına sıkı bir şekilde bağlı karakterlerin yoğun olarak yer aldığı filmler artış göstermiştir. Bununla ilintili olarak Türkçe ezan ve başörtüsü sorunu gibi yakın tarihli uygulamaların eleştirildiği filmler de yapılmıştır. Yeni kuşak sinemacılar, kendi öz değerlerine düşmanlık sergilemeden, bu konuları daha derinlikli ve gerçekçilik içerisinde ele almayı tercih etmişlerdir. Ayrıca son dönem filmlerde sosyolojik tespitlerin, insana yönelik içsel analizlerin de çokça yer aldığını ifade edebiliriz.³²

Bütün bu tespitler doğrultusunda Türk sinemasının büyük bir değişim gösterdiğini söyleyebiliriz. Aslında din, maneviyat, inanç, ahlak, insanoğlunun dış ve iç dünyası bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yaşamın her alanına bir şekilde yansımaktadır. Bu anlamda zaten her film az ya da çok dini sayılabilmektedir. Türk sinemasının yeni döneminde bu konular artık ısrarla inkâr edilen ve ötekileştiren bir konu olmaktan çıkmış; din, hayatın doğal akışı içerisinde var olan bir olgu olarak kabul görür hale gelmiştir.³³ Mesela diğer filmlerinde olduğu gibi Buğday filminde de dini atıflara çokça rastladığımız Semih Kaplanoğlu, film yapmanın kendisi için “dinsel bir eylem” olduğunu ifade etmiştir. Farklı yönetmenlerden de sinemayı ruhsal bir ifade biçimi olarak görenler vardır.³⁴ Bütün bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi bugün sinemada yaşamın içindeki doğal din algısına yönelik olduğunu söylenebilir.

Türk sinemasının geldiği bu noktada son on yıla bakıldığında Türkiye’de yerli filmlerin sayısı artış göstermiş³⁵ ve sinema filmlerinin halk tarafından izlenme oranları da eskiye kıyasla bir hayli artmıştır.³⁶ Filmlerin, içeriklerinde de değişimler yaşanmıştır. Özellikle son yıllarda Türk/İslam milli ve manevi değerlerini yansıtan, Türk kültür ve medeniyetinin temel unsurlarını konu edinen, Türk/İslam kültürel kodlarına uygun olarak nitelenebilecek³⁷ yapımlar olmuştur. Türk halkının bu filmlere gösterdikleri ilgiden de anlamaktayız ki eskiden filmlerde resmedilen din algısı ve dindar karakterlere yönelik olumsuz yaklaşımlar yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır.³⁸

³² Nilifer Pembecioğlu, *Antrakt (Geçmişle Gelecek Arasında)* (İstanbul: Altın Bilek, 2016), 116.

³³ Lüleci, *Türk sineması ve din*, 12.

³⁴ Atilla Dorsay, *Sinemamızda Değişim Rüzgârları (Türk Sineması 2005-2010)* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2011), 217.

³⁵ <http://sinema.kulturturizm.gov.tr/TR,144746/gise-verileri.html>, erişim: 24.01.2018

³⁶ <http://sinema.kulturturizm.gov.tr/TR,144746/gise-verileri.html>, erişim: 24.01.2018

³⁷ Limonata (2015), Dedemin Fişi (2016) Düğün Dernek 1-2(2013-2016), Ayla (2017), Eren-İyi ki Varsın (2022) sinema filmleri örnek verilebilir.

³⁸ İpek Tanır, “Müslümanlar ‘Bal’ gibi İyi Film Yapar!”, *Film Arası* 3 (2010), 10.

3. Yeni Dönem Sinema Filmlerinde Din Olgusu

Bu makalede son yıllarda Türk sinemasının yaşadığı değişim ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma neticesinde dini içerikli filmlerin yeni dönem Türk sinemasında belirli konular etrafında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bu tespitten yola çıkarak bir olgu olarak dinin, senaryolarda kullanım şekli açıklanmaya çalışılmıştır. Günümüzde din unsurunun, *Selam: Bahara Yolculuk* (2015), *İftarlık Gazoz* (2016), *Bizim Hikaye* (2015), *Son Mektup* (2015), *Kafes* (2015), *Kaçış 1950* (2015), *Ankara Yazı Veda Mektubu* (2016), *Reis* (2017), *Kervan 1915* (2017), *Âkif* (2021) gibi toplumun kapanmayan yaralarını, unutulmayan acılarını yani travmalarını konu edinen filmlerde senaryonun temelinde yer bulduğu ifade edilebilir. *İtirazım Var* (2014), *Kış Uykusu* (2014), *Limonata* (2015), *Kalandar Soğuğu* (2016), *Siyah Karga* (2016), *Memleket* (2016), *Yol Ayrımı* (2017), *Ahlat Ağacı* (2018), *Buğday* (2017), *Miraç* (2016), *Aydede* (2018) gibi filmlerde ise din olgusu toplumun doğal bir parçası ve dinsel metafiziğin yorumlanması olarak ele alınmıştır. Bunun yanı sıra *Somuncu Baba/Aşkın Sırrı* (2016), *Yunus Emre: Aşkın Sesi* (2014), *Allah'ın Sadık Kulu: Barla* (2011), *Bendeyar* (2011), *Direnış Karatay* (2018) gibi filmlerde din figürü ilahi aşk gibi aşkın bir konu çevresinde şekillenmiş veya dini tasavvufi bir tecrübenin yansıması olarak kullanılmıştır. *Vezir Parmağı* (2017) *Dedemin Fişi* (2016), *Düğün Dernek* (2013), *Düğün Dernek 2: Sünnet* (2015) filmlerinde dinin bir güldürü unsuru olarak kullanıldığını söylenebilir. Gündemdeki siyasi ve sosyal sorunları ele alan *Dağ 2* (2016), *Bordo Bereliler Suriye* (2017), *Bordo Bereliler 2: Afrin* (2018), *Flaşbellek* (2020), *15/07 Şafak Vakti* (2021), *Börü* (2018), *Can Feda* (2018), *Kesişme-İyi ki Varsın Eren* (2022) gibi filmlerde dini öğelerin yer bulduğu görülmüştür. Örneklendirdiğimiz filmler gibi daha pek çok filmde dini öğelerin kullanıldığı söylenebilir. *Fatih'in Fedaisi: Kara Murat* (2015), *Deliler Fatih'in Fermanı* (2018), *Ayla* (2017) gibi tarihi filmlerde de Allah inancı, Kur'an-ı Kerim veya ezan okunması, abdest, namaz ve camii sahnelerine rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra bu filmlerde tesettürlü kadınlara ve dini içerikli diyaloglara da yer verilmektedir. Bu filmlerde karşılaşılan, sünnet olunması, kurban gibi uygulamalar kaynak olarak İslamî dini öğelerdir. Özellikle sabır, şükür, emanete ihanet etmeme, adalet, kader inancı, tevekkül, insanları sevmeye, masumları koruma gibi tabanında İslam inancına dayanan tavırlar ve tasavvufi derinliği olan içerikler yeni dönem Türk sinemasında fazlalaşmıştır.³⁹ Bu sebeple son yıllarda çekilmiş filmlerden bir seçki yaparak dini öğeler barındıran birkaç film üzerinde ayrıntılı olarak durmanın, konumuz açısından yeterli ve uygun olacağı düşünülmüştür. İlave-ten, korku filmleri kategorisinde değerlendirilen “Dabbe” “Siccin” “Üç Harfliler” gibi filmler, bün-

³⁹ Atilla Dorsay, “Dinsel Filmler: İslami Sinema Yeniden Doğuyor mu?”, *Sonsuzkare* 9 (2006), 3.

yesinde İslami sesler bulundursa da din ve korku unsurunu birleştirmesi ve dinin metafizik boyutunu yanlış aksettirmesi nedeniyle çocuklar ve gençler üzerinde olumsuz etkiler bırakması açısından çalışmamızın kapsamında yer almamıştır.

4. Film Örnekleriyle Sinemada Din Olgusu

Günümüzde dini öğelerin pek çok filmde yer bulduğunu söyledikten sonra bu filmlerin belli başlı bazı başlıklar altında yoğunlaştığı ifade edilebilir. Yeni dönem Türk sinemasında örnekleme temsil ettiği düşünülen ve dini öğelerin fazlaca kullanıldığı filmlerden birer örnek ele alınıp, filmler analiz edilerek nesnel çözümlenmeler yapılacaktır. Bu şekilde yeni dönem Türk sinemasında dini öğelerin kullanımında olumlu ya da olumsuz tutum, dine ve dini öğelere yaklaşımlarda yaşanan değişimler tespit edilecektir. Örnekleme olarak seçilen filmler üzerinden görüntü ve senaryo çözümlenmesi teknikleriyle analizler yapılacaktır. Çalışmamızda film neyi, nasıl, niçin anlatmaktadır? sorularından yola çıkarak çok boyutlu bir çözümlenme hedeflenmiştir. Bunun yanında içerik analizi yöntemi kullanılarak filmin konusu, anlatısal ve dramatik açıdan da çözümlenmiştir. Örnekleme oluşturan filmlerden tespit edilen bulgular ve analizler ortaya konulmuştur. Ayrıca hangi çerçevede veya sınırlılıkta dinin sinemada yer bulduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Makale açısından filmlerin öne çıkan yönleri belirtilmeye çalışılmıştır.

4.1. Yeni Dönem Türk Sinemasında Geçmişin Yasını Tutan Filmlerde Din Örneği

Türk sinemasının yeni döneminde geçmişte yaşanmış olayları ve acıları konu alan filmlerin sayısı artmıştır. Türkiye tarih boyunca savaflara, tehcirlere, darbelere ve siyasi iç karışıklıklara şahit olmuş bu anlamda dramatik anlatıma müsait hikayeleri oldukça fazla olan bir ülkedir. Bu tarz yapımlar o dönemi yaşamayan günümüz insanına geçmiş dönemleri anlatma ve geçmişte insanların yaşadıkları acıları, mağduriyetleri ve haksızlıkları günümüze aktararak ışık tutması bakımından önemlidir. Bizim Hikaye filmi bu alanın en bilindik örneklerindedir. Çalışmamızda analizini yaptığımız Bizim Hikaye filmi dini öğeleri kullanma oranındaki fazlalık ve içerik olarak başörtüsü sorunu gibi toplumsal bir travmayı ele alması açısından önem arz etmektedir. Bu zamana kadar Babam ve Oğlum (2005), Hükümet Kadın (2013), Bu Son Olsun (2012) gibi filmler dönemin popüler isimlendirmesiyle “solcuların” darbe döneminde başından geçenleri anlatmaktadır. Fakat Bizim Hikaye (2015), Ankara Yazı Veda Mektubu (2016), Kafes (2015) gibi filmler “sağcıların” dramını anlatan sinema filmleri olması açısından Yeni dönem Türk sinemasının dindar insanların acılarına kamerasını çevirdiği göstermektedir. Dini öğelerin çokça yer aldığı bu filmler yeni dönem Türk sinemasının dine bakışındaki farklılaşmayı ortaya koyabilmesi açısından önemlidir. Konunun bir örneği olarak Bizim Hikaye filminin incelemesi yapılmıştır.

Bizim Hikaye (2015) Film incelemeesi: Film, 1980 darbesi döneminde dindar kimliğe sahip bir ailenin başından geçenleri, başörtüsü yasağı, sağ-sol çatışması, o dönemde yaşanan haksızlıklar ve mağduriyetler çerçevesinde ele almaktadır. Filmin baş karakteri İsmail Akıncı yazmış olduğu kitap nedeniyle düşünce suçlusu olarak tutuklanır ve hapse atılır. Filmde tutuklama esnasında ve sonrasında askerlerin ve hapishane görevlilerinin sert tutumları dikkat çekmektedir. Dönemin siyasi ve askeri tutumu eleştirilmiştir. “Düşünce suçlusu, katil ve tecavüzcü bizim için hepiniz aynısınız” diyen askerler filmin döneme yaklaşımını yansıtmaktadır. Hapishanede namaz kılan, oruç tutan insanlar vardır. Bu sahneler doğal bir seyirde aktarılır. Filmde hiçbir tutuklu diğerinin inancına saldırgan bir yaklaşım sergilemez. Özellikle “sağcı”- “solcu” çatışmasını gördüğümüz diğer film örneklerinden farklı olarak bu filmde “sağcı”-“solcu” dayanışmasına dikkat çekilmiştir. Filmdeki Nazmi karakteri film boyunca solcu olduğu yansıtılmadan işlenmiştir. Filmin eleştirisi devlet politikalarına ve darbe dönemindeki askeri tutumuna yöneliktir. Sinop cezaevinde türlü işkencelere maruz kalan İsmail Akıncı üç yıl içerisinde vefat eder. Vefat edene kadar tuttuğu günlük ailesine miras kalır. Bu günlük filmde önemli bir objedir.

İsmail Akıncı'nın eşi Nimet Akıncı karakteri başörtülü, güçlü ve ailesine bağlı bir kadın karakter olarak yansıtılmıştır. Eşinin başına gelenlere rağmen ailesini tek başına ayakta tutmuş müte-deyyin bir kadındır. Kıyafeti filmdeki diğer tesettürlü kadınlara göre daha sade ve makyajsızdır. Bu durum iki kuşak arasındaki farkı yansıtmaktadır. Filmdeki kadın karakterler başörtülü, kılık kıyafeti ile bakımlı, eğitilmiş, çalışan kadınlardır. Filmde düğün, bayram sahneleri abartısız bir şekilde işlenmiştir bu sahnelerde kadınlar tesettürlü ve hafif makyajlıdır. Muhafazakâr karakterler mesleklerinin yanında çeşitli sanatsal faaliyetlerle meşgul kişilerdir. İsmail Akıncı'nın kızı Tuğba başörtülü ve dok-tordur. Meslektaş Elif karakteri başörtülü, bakımlı, hafif makyajlı ve tezhîp sanatı ile meşgul olan

bir karakterdir. İsmail Akıncı'nın oğlu Ahmet, babasının başına gelenleri unutamamış bu nedenle ızdırap çeken biridir. Ahmet büyüdüğünde avukat olur ve babasına yapılan haksızlığın hesabını sormak istediği için İade-i itibar davası açar. Ahmet karakteri Doktor Elif ile kader olgusu üzerine kurulu bir karşılaşma ile tanışır ve evlenirler. Ahmet'in küçük kardeşi Necip açık bir kadınla evlenmiştir. Film hikaye örgüsünde bir kadının başörtü takıp takmaması evlilik açısından bir tercih sebebi olarak yansıtılmamıştır. Başörtüsü yasağının da yoğun

olarak işlendiği filmde başörtüsü taktığı gerekçesiyle üniversiteden kovulan, hakaret edilen, aşağılanan başarılı bir genç kız karakter vardır. Bu karakter pardösülü ve sade giyimlidir. Hukuk fakültesi öğrencisi bu kızın başörtüsü taktığı gerekçesiyle dersten kovulduğu, ağlayarak sınıfı terk ettiği ve aynı sınıfta öğrenci olan Ahmet'in onu savunduğu sahneler vardır.

Bu film o dönem tutuklanan insanların sağ-sol farkı gözetilmeksizin mağduriyetlerini anlatması bakımından benzer türdeki filmlerden farklılaşmaktadır. Filmin temel mesajı darbelerin insanlara nesiller boyu verdiği zararlarıdır. Filmde baştan sona bu zararların nesiller boyu atlatılamayan travmalara neden olduğu işlenmektedir. Filmin son sahnesinde “bu sağın solun

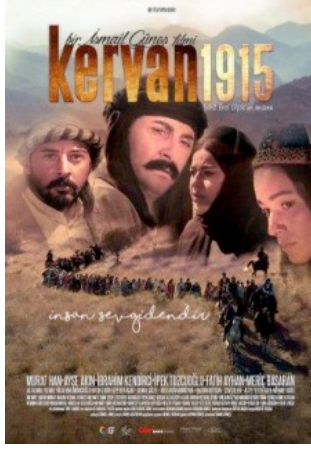
değil hepimizin davası, hüküm giyen herkes adına hapiste vefat eden tüm vatandaşların yerine babamın iade-i itibarını istiyorum” diyen aile açtıkları davayı kazanmıştır.

4.2. Yeni Dönem Türk Sinemasında Tarihi-Toplumsal Travmaları Konu Alan Filmlerde Din Örneği

Travma kavramı, toplumların geçmişte yaşadıkları bazı olayların izlerinin hala silinememesi, bu acıların görmezden gelinmesi, bastırılması hatta yok sayılması olarak açıklanabilir.⁴⁰ Bu tarz olaylar unutulmaya karşı koyan, silin(e)meyen olaylardır. Travmaları konu edinen filmler denilince toplumda görmezden gelinen, saklanan, unutulamayan bu tarz konuların sinema aracılığıyla tartışılması anlaşılmaktadır.⁴¹ Filmlerle geçmişte yaşanan olaylar yeniden gündeme getirilir, tartışılır, etnik sorunlar, azınlık meselesi, tarihin derinliklerinde saklı konular tekrar masaya yatırılır, aşkın ve yüce değerler yeniden yorumlanır, sorgulanır ve yeniden anlamlandırılır. Ermeni tehcirini konu alan Kervan 1915 filmi bu tanımlamaya tam olarak uyan bir filmidir. Dini öğelerin yer aldığı bir film olması ve dini olumsuz bir bakış açısıyla yansıtmaması ile makale açısından örneklik teşkil etmektedir. Konunun bir örneği olarak Kervan 1915 filminin incelemesi yapılmıştır.

⁴⁰ TDK, <https://sozluk.gov.tr/>

⁴¹ Sönmez, *Filmlerle Hatırlama, Toplumsal Travmaların Sinemada Temsil Edilişi*, 13.

Kervan 1915 (2017) Film İncelemesi: Filmin afişinde “insan sevgidenidir” yazısı yer almaktadır. İçerik bakımından da sevgi temelli bir anlatıma sahiptir. Osmanlı devleti denilince Türk sinemasında eskiden kötümser, geri kalmışlık ve cehaletle özdeşleştirilen bir devlet figürü resmedilmiştir. Kervan 1915 filmi bu anlatımların dışına çıkmıştır. Film Ermeni tehciri gibi travmatik bir hadiseyi, göç, zorunluluk ve çaresizlik düzleminde anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Film, Ermenilerin sözde soykırım olarak bugün bile hala dillendirdikleri Ermeni tehciri meselesinin tarihine ışık tutmakta, üzerinde tartışılan sözde soykırım iddialarına kendi

içerisinde bir cevap vermektedir. 1915 yılında 1. Dünya savaşında mağlup olan Osmanlı Devleti Ermeni Tebaasını zorunlu sebeplerden dolayı Giresun’dan Halep’e kadar sürecek bir yolculukla göndermek zorunda kalır. Bu işi en iyi yapacak kişi olan katırcı Salim, Ermeni halkın canına, malına,

namusuna sahip çıkarak bu görevi üstlenir. Filmdeki önemli karakterlerden Ermeni Hayganuş ve kızı Suzan Giresun’dan Halep’e taşınacak 200 kişilik kfiledendir. Katırcı Salih ve adamı Ahmet, Ermeni halkı zarar görmeden Halep’e götürmek üzere yola çıkarlar. Türk köylerini yakan Ermeni çeteler ve devletin içine düştüğü durumdan

istifade ederek dağa çıkan Ermeniler insanlara saldırmaktadırlar. Yolculuğun zorlu oluşu ve yolculukta zarar gören insanların olması Osmanlı Devleti nedeniyle değil, mevcut koşulların zorluğundandır. Yolda kervana yapılan saldırılar nedeniyle yaşanan kayıpların cenaze namazlarının kılındığı vakit ve Cuma namazı sahneleri vardır. Kervanda bir hoca karakteri de vardır. İbadetler onun ön-

derliğinde yapılır. Yolculuk esnasında camide ibadet sahneleri vardır. Salih’in adamı Ahmet ve Hayganuş’un kızı Suzan yolculukta birbirini sever ve kaçıp evlenirler. Kervan 1915 Türk halk ile Ermeni halk arasında bir çatışmaya değinmeyip temelde sevgi mesajı verilen bir filmidir. Film’de emanete sadakat, güven, hak, adalet gibi konular ve insan ilişkileri sosyolojik boyutuyla ele alınmaktadır.

Kervan 1915’in her iki tarafı da anlayan ve suçlu aramayan bir film olduğu söylenebilir. Ermeni tehciri iddiası, yaşanıp bitmiş olmasına rağmen, etkileri bugün hala devam eden, yüz yıldır tartışılan bir meseledir. Bu konu ile ilgili bir film bugüne kadar Türkiye’de yapılmamıştır. Kervan 1915

filmli zorunlu bir göç hikayesinin altında yatan derin insani ilişkileri çözümlenmeye ve anlatmaya çalışılmaktadır.⁴² Film Ermeni meselesine bu olay bir “soykırım” değildir demektir. Filmde konuyla alakalı kalıplaşmış ön yargılarını ortadan kaldırma çabası vardır. Filmde durum hem Müslümanlar açısından hem de Hristiyanlar açısından trajik bir olay olarak anlatılmaktadır.⁴³

4.3. Yeni Dönem Türk Sinemasında Tarikat Olgusu ve Din

İnsanın bedeni mi ön plandadır ruhu mu? Sorusuna dini açıdan ruhu, seküler açıdan da bedeni cevabını alırız. Dini inançlar insan bedeninden uzaklaşan insan ruhunu ön plana çıkaran bir yaklaşım sergilemektedirler. Sinema seküler bir aygıt olarak değerlendirildiğinde filmlerde insanın bedenine vurgu yapan örnekler ortaya çıkarken tasavvuf filmlerinde bunun aksine maneviyata yani insanın ruhuna yönelik görülmektedir.⁴⁴ Çalışma açısından önemli görülen İslami bir yorum olarak tasavvuf filmlerinde sekülerizmin unuttuğu ruh ve maneviyat kavramlarına yeniden bir dönüş görülebilmektedir. Bu tarz filmlerde kamera insanın ruhuna odaklanmaktadır. Bu nedenle tasavvuf filmlerinde dini semboller kullanılmaktadır. Esas itibarıyla bu film türlerinde insan bedeninin geçiciliği, ruhunun ölümsüz olduğu vurgulanmaktadır. Teklikte çokluğu, çoklukta tekliği anlama her varlıkta tek olan yaratıcıyı bulma, hayatın geçici güzelliklerine karşı koyan epik bir karakter çevresinde işlenmektedir. Sevgi, merhamet, yaratılanı sevme, dünyevi olandan sıyrılıp uhrevi olana yönelme ve özellikle dergâh ve zikir sahneleri çokça bulunmaktadır. Bu tarz filmlerde esas itibarıyla işlenen konu hep Aşk’tır. Yüce ve aşkın olan varlığa götüren ya da yönelten bir “Aşk” ana tema olarak kullanılmaktadır. Bu filmlerde kahramanlar hep aşkı aramaktadırlar. Bu anlamda İslami-Tasavvufi konuları işleyen filmler dini filmler olması açısından makale açısından önemli bir yerde konumlanmaktadır. Somuncu Baba/Aşkın Sırrı (2016), Yunus Emre: Aşkın Sesi (2014), Direniş Karatay (2018) filmleri incelendiğinde yeni dönem Türk sinemasında dini/tasavvufi içeriklere yönelim olduğu görülmüştür⁴⁵. Konunun bir örneği olarak Somuncu Baba/Aşkın Sırrı filminin incelenmesi yapılmıştır.

⁴² İsmail Güneş, “Sanat Eserlerinin Tek Bir Türü Olmalıdır: İnsancıl ve Evrensel”, *Antrakt* 72 (2003), 30.

⁴³ <http://www.kervan1915.net/basin-bulteni/erisim:24.01.2018>.

⁴⁴ Fatih İbiş, “Bir İbadet Biçimi Olarak Sinema: Tarkovski Örneği”, *Sinema ve Din* (İstanbul: Dem, 2015), 864.

⁴⁵ Hilmi Maktav, “Sinema ya da İlahî Aşk: İslami Sinemada Tasavvufi Yolculuklar”, *Sinecine* 2 (2010), 51.

Somuncu Baba Aşkın Sırrı (2016) Film İncelemesi

Film, Anadolu'da somuncu baba olarak tanınan şeyh Hamid-i Veli'nin hayat hikayesini konu edinmektedir. Filmin ana karakteri Hamit Kayserilidir ve bir ekmek ustasının oğludur. Babası eşkıyalar tarafından öldürüldükten sonra Aksaray'da bir dergâha giderek dergâhın şeyhinden ilahi aşkın sırlarını öğrenmek ister. Dergâhta ekmek pişirir, derslere katılır. Dergâhta ateşin sırrına erip pişen ekmek gibi Hamit de pişecektir. Derişin ders halkasına katılan Hamit, insanın nefsinin yenmeden aşka eremeyeceğini öğrenir. Aşkın en büyük dert olduğu ama derdin dermanının da yine aşk olduğunun vur-

gulandığı filmde ilahi aşk temelli tasavvufi bir anlatı vardır. Filmde aşka giden yolda yürüme ve bu yolda nefsinden kurtulup, benliğini yok ederek ilahi aşka ulaşmanın mümkün olacağı anlatılmaktadır. Film bir dönem ve tasavvuf filmi olduğundan Hamit karakteri diğer erkek karakterler sarık ve cüb-

belidir. Kadın karakterlerin başı örtülüdür. Aşkın sırrının arandığı filmde Hamit dergâhta gördüğü bir kıza da âşık olmuştur. Bunu anlayan dergâh şeyhi insanı sevmeyen Hakkı sevemez der ve Hamit'i sağır ve dilsiz olduğunu söylediği kızı Necmiye ile evlendirir. Hamit itiraz etse de şeyhi itirazı olanın imtihanı olmaz diyerek bunu reddeder. Sevdiği kızla evlenemediği için üzgün olan Hamit, evlendiği Necmiye'nin dergâhta görüp âşık olduğu kız olduğunu anlar. Hamit, dünyevi aşkını geride bırakarak Şam'a gider, Beyazid- Bestami ile görüşür. Halep'e gider, dergahların zikir halkalarına katılır, benliğinden kurtulur ve ilahi aşkı bulur. Önce Malatya'ya oradan tekrar Aksaray'a döner. Zikir sahneleri ve popüler oyuncuların oluştuğu kadrosuyla (Furkan Palalı, Gürkan Uygun, Tuvana Türkay, Emin Olcay, Sinan Albayrak) dikkat çeken bir film olması bakımından yeni dönem Türk sinemasında dini içerikli filmlere oyuncuların da ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

4.4. Yeni Dönem Türk Sinemasında Yöresel Hikâye İçerisinde Din Örneği

Yöresel unsurlar taşıyan filmler halkların dikkatini cezbetmektedir. Geleneksel ve kültürel içeriklerle çekilmiş filmler Türk sinemasında oldukça fazladır. Son yıllarda bu tarz filmlerde dini içeriklerin de oldukça fazlaştığını görmekteyiz. Genel anlamda dine karşı saldırgan tutumun zayıfladığı yeni dönem Türk sinemasında yöresel hikâyeleri konu alan, Anadolu halkının günlük yaşantısını, hüznlerini, sevinçlerini, acılarını ve kayıplarını ele alan bu filmlerde hikmetli sözleriyle top-

luma yön veren din adamı figürü ya da halkın içerisinde dindar bir karakter çoğu zaman yer bulmaktadır. Yaz aylarında Kur'an kursuna giden çocuklar, Ramazan'da oruç tutan, teravih namazı kılan insanlar, bütün doğallığıyla bu tarz filmlerin temel aktörleridir. Bu filmlerde Hz. Mevlâna ve Yunus Emre gibi Türk tasavvuf kültürünün önemli temsilcilerinden alıntılar da sık sık kullanılmaktadır. Filmdeki imam karakteri genellikle birleştirici, problem çözücü, hoş görülü, dünyaya açık bir karakter olarak resmedilmektedir. Bu da Türk sinemasının yeni döneminde dine ve dindar karakterlere bakış açısındaki farklılaşmayı gözler önüne sermektedir. Konunun bir örneği olarak İftarlık Gazoz filminin incelemesi yapılmıştır.

İftarlık Gazoz (2016) Film İncelemesi

1970-1980 arası ve darbe sonrasını konu edinen filmin hikayesi Muğla'nın bir kasabasında geçmektedir. Filmin baş karakteri ilkokul öğrencisi Adem'dir. Adem dürüst, çalışkan, ahlaklı ve akıllı bir çocuktur. Ademin ailesi tütün tarlalarında çalışarak geçimini sağlayan fakir, çiftçi bir ailedir. Filmdeki karakterler geleneksel kılık kıyafet ve örtünme içerisinde resmedilmiştir. Filmdeki karakterler kanaatkâr ve inançlarına bağlı ve yardımsever insanlardır. Dönem filmi olduğu için filmde komünizm göndermeleri vardır. Adem yaz tatilinde hem para kazanmak hem de geleneksel usta çırak ilişkisi içerisinde ahlaki terbiye alması için Cibar Ustanın yanında çalışmaya başlar. Cem Yılmaz'ın canlandırdığı gazozcu Cibar Kemal karakteri rahatsızlığı sebebiyle oruç tutamayan ama çırağı Adem'e kötü örnek olmamak için bunu gizleyen bi-

ridir. Cibar usta filmde pek çok sahnede Adem'e ahlaki öğütler verir. Ramazan ayında halk camiye koşar, çocuklar Kuran kursunda Kuran-ı Kerimi okumayı öğrenirler. Adem'de yaşı küçük olmasına rağmen cami hocasının verdiği vaazdan etkilenerek oruç tutmaya karar verir. İmam karakteri Recep Hoca halkın sevdiği güvendiği ve fikirlerine önem verilen biridir. Çocuklarla sıcak bir ilişki içerisinde. Vaazlarında toplumda gördüğü bozuklukları düzeltmek için hitaplarda bulunur. Halk teravihlerde camiye doldurur. Recep Hoca karakteri eleştirilebilecek yönleri olan bir karakterdir. Ancak daha önce bahsedilmiş olan eski dönem sinema filmlerinde sunulan dolandırıcı, halkı istismar eden, güçlünün yanında olup zayıfı ezen hoca karakterlerine de benzememektedir. Recep hoca, birleştirici, çözümcü, Anadolu'daki imam tiplerine yakın gerçekçi bir karakterdir. Yeni dönem Türk sinemasında vizyona giren filmlerde dini sahneler rastlarken İmam karakterlerinin eskiye kıyasla daha ılımlı ve gerçekçi bir çizgide işlenmeye başlandığı görülmüştür.

4.5. Yeni Dönem Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik Bağlamında Din Örneği

Kendilerini sanat filmi ya da gerçekçi sinema olarak tanımlayan bu filmler Türk sinemasında son yıllarda artan bir türdür. Bu tür filmler yurt dışında, uluslararası festivallerde aldığı ödüllerle de adını duyurmayı başarmıştır. Özellikle bu filmlerde karakterler daha önce tanınmayan oyuncular arasından çoğunlukla da oyunculuk eğitimi almamış kişiler içerisinde seçilmektedir. Anlatım tamamı ile gerçekçi ve karakterler olabildiğine gerçek kişiliklerdir. İnsan hayatı içerisinde iyilik de vardır kötülük de vardır. İnsan her ikisine de açık bir varlıktır. O nedenle inanç ve yaşam arasında bir denge vardır. Yaşamın içinde din olduğu kadar dinin içinde de bir yaşam vardır. Dinin de hayatın içerisinde bir gerçeklik olarak görüldüğü bu filmlerde dini öğelere fazlaca rastlamak mümkündür. Konunun bir örneği olarak Kalandar Soğuğu filminin incelemesi yapılmıştır.

Kalandar Soğuğu (2016) Film incelemesi

Filmin baş karakteri Mehmet geçimini hayvancılıkla sağlayan Karadenizli halktan bir karakterdir. Daha rahat bir yaşam sürmek için dağlarda maden aramaktadır. Karadeniz yaylasında zorlu şartlarda yaşayan ailede tüm zorluklara rağmen şükür ve sabır içerisindeyler. Sinemasal gerçeklik içerisinde çekilen filmde her şey olağan doğallığında sunulmuş, film sahnelerinde doğallığı kaybettirecek her şeye dikkat edilmiştir. Filmdeki önemli karakterlerden Nine karakteri namaz kılan, oruç tutan ve ailesine nasihatlerde bulunan Anadolu insanının doğal görünümünü yansıtan

bir karakterdir. Filmde rüya sahneleri de vardır. Gerçekçi sinema filmlerinde görülen rüyalarda derinlik arama ve gerçeklikle bağlantı kurma yaklaşımı bu filmde de görülmektedir. Dini olgular filmde olumsuz bir tutum sergilenmeden işlenmektedir. Ailenin zihinsel rahatsızlığı olan Mustafa adındaki oğlu, aile tarafından Allah'ın bir imtihanı olarak görülür. Onun hastalığının tedavisi için hocaya gidilmiştir. Mustafa'nın tedavisi doktorda değil hocada görülür. Bu durum herhangi bir eleştiri içerisinde değil tüm doğallığı ile diyaloglarda yer bulmuştur. Mustafa iyileşmediği için de isyan edilmez, Mustafa'ya iyi davranılır, Allah onu da öyle yaratmıştır, bizler de onun gibi olabilirdik diyen aile fertleri gösterdikleri tevekkül ve kaderci yaklaşımla dikkat çekerler. Doğal yaşama odaklı bu filmler yeni dönem Türk sinemasında dine olan olumlu yaklaşımlarıyla dikkat çekmektedir.

4.6. Yeni Dönem Türk Sinemasında Güncel Kültürel ve Siyasi Konularda Çekilen Filmlerde Din Örneği

Türkiye'nin sınır komşusu olan Suriye ve Irak gibi ülkelerde ortaya çıkan ve kendilerini İslami cihat/terör örgütü olarak isimlendiren IŞİD/DAEŞ gibi örgütlerin "İslam" adına yaptıkları birtakım eylemler İslamofobi'nin altını doldurur niteliktedir. Cihat kavramı özellikle batı ülkelerinde son yıllarda tırmanışta olan İslamofobia söylemi içerisinde terörle ilişkilendirilmiştir. Bu anlamda bir devlet politikası olan bu durum devletin de desteğini alarak zaman zaman sinemada yer bulan popüler bir konu haline gelmiştir. Konunun bir örneği olarak Dağ-2 filminin incelemesi yapılmıştır. Dağ-2 filmi, TRT ve TSK desteğiyle çekilen bir film olması, güncel dini ve siyasi konuları ile alan ve gişe başarısı yüksek bir film olması bakımından devlet politikalarını ve devletin dini meselelere yaklaşımını da ortaya koyması bakımından çalışmada yer bulmuştur.

Dağ -2 (2016) Film İncelemesi

Dağ film serisinin ikinci filmi olan Dağ-2 filmi askeri-siyasi içerikli bir film olmasının yanında dini öğeleri içermesi bakımından oldukça dikkat çekici bir filmidir. IŞİD/DAEŞ gibi terör örgütlerinin İslam'la özdeşleştirilmemesi adına filmde terör örgütlerinin havaya uçurduğu bir cami sahnesi bulunmaktadır. Dağ-2 filmi, Türkiye'nin sınır dışı operasyonlarına filmde kurgulanan duygusal bağ ile meşruluk kazandırırken, aynı zamanda savaşı yüceltmeyen bir film olarak durmaktadır. Filmdeki karakterler aynı şekilde dine karşı olumlu tavırlarıyla dikkat çekmektedirler. Dua eden, cenaze namazı kılan, şehitlik mertebesini önemseyen askerler filmde yer almaktadır.

Filmdeki imam karakteri dini bir obje olarak önem arz etmektedir. Filmde bu karakter, oldukça olumlu bir çerçevede kıyafeti ve hitabı düzgün bir karakter olarak yansıtılmıştır. Filmin tamamında terör örgütlerinin yansıttıkları İslam ile Türk askerlerinin yansıttığı İslam kıyaslaması film boyunca sürmektedir. Bu tarz popüler filmlerde dini içerikli herhangi bir olumsuz yaklaşımın sergilenmemesi bile başlı başına Türk sinemasının yeni döneminde dini olumsuz bir yaklaşımla yansıtmaktan vazgeçildiğini göstermektedir.

4.7. Yeni Dönem Türk Sinemasında Dinin Komedi unsuru Olarak Kullanılması Örneği

Çoğu insan komediden, espri yapmaktan/yapılmasından hoşlanmaktadır. Bu anlamda Türk sinemasında da komedi filmleri kitlesel eğlencelik bir araç olarak ilk başlangıçtan bu yana kullanılmıştır. Komedinin insanlar tarafından özellikle tercih edilmesinin ekonomik, psikolojik ve sosyolojik nedenleri muhakkak bulunmaktadır. Genel itibarıyla insanların gündelik sıkıntılarından kurtulup rahatladıkları bir alan oluşturması bakımından komedi filmleri çok sevilen film türlerindedir.⁴⁶ Kişisel absürtlükler, yöresel şiveli halk hikayeleri veya bir gurubun başından geçen sıra dışı olaylar genellikle komedi filmlerinin konusunu oluşturmaktadır. Bir de bunların içerisine geçmişin hikayeleri üzerine inşa edilen komedi film türlerini ekleyebiliriz. Vezir parmağı filmi bu türe bir örnek olarak incelenmiştir. Dedemin Fişi ve Dügün Dernek filmlerinde de komedi unsuru olarak İmam karakteri ve cami sahneleri vardır. Dedemin Fişi filminde üfürükçü hoca tiplemesinin karşısına doğru bir din adamı yerleştirilmişken, Dügün Dernek filminde olumsuz bir din adamı karakteri bulunmamaktadır. Makalede incelenen diğer filmlerde ve komedi unsuru başlığında değerlendirilen filmlerde din olumlu bir öge olarak kullanılmış veya filmlerde dine karşı olumsuz bir pozisyon geliştirildiği görülmezken Vezir Parmağı filminde din, dalga konusu olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Din olgusunu seyircide olumsuz bir izlenim bırakacak şekilde ele alan Vezir Parmağı gibi filmler yeni dönem Türk sinemasında az da olsa bulunmaktadır. Bu bağlamda konunun bir örneği olan Vezir Parmağı filminin içerik analizi yapılmıştır.

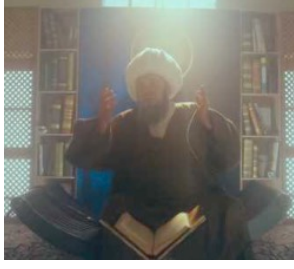

“Vezir Parmağı (2017) Film Analizi

Film Osmanlı Devleti zamanında bir savaş dönemini konu alan dönemin insanların savaş sebebiyle içine düştükleri durumu anlatan tirajikomik bir yapımdır. Vezir Parmağı filmi karakterleri ve Osmanlı'yı anlatım tarzı ile daha önce bahsettiğimiz ideolojik yaklaşımlı filmlerle benzerlik göstermektedir. Özellikle filmde şehvet düşkününü, hilebaz, çıkarıcı, halkın dini duygularını istismar eden, tüm bu kötü özelliklerinin yanında müspet hiçbir yönü de bulunmayan bir Osmanlı kadısı karakteri vardır. Bu karakter tipleme olarak eski Türk filmlerinde gördüğümüz hoca karakterlerine benzemektedir⁴⁷. Kendisini evliya olarak gösterir. Rüşvet alır, kadın düşkündür. Dini konularda bilgisi zayıftır, kendisi içki içmekte ve

⁴⁶ Mustafa Sarmış, *Sinema ve Din (Sekülerleşme Bağlamında Hollywood Sineması Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 262.

⁴⁷ İbrahim Yenen, *Toplumsal Tezahürleri Bağlamında Türk Sinemasında Din Dindarlık ve Din Adamı Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 62.

dini hassasiyetleri olan köylü kadınlara da kerametli su diye içki içirmektedir. Burada dindar insanlar saf kişiler olarak resmedilmiş, dindarlıkları nedeniyle istismar edilmiş kişilerdir. Savaş döneminde asker olan kocaları dönmemiş kadınlar erkek istemektedirler. Osmanlı Devleti köye damızlık erkekler gönderir ve köyün kadınları toplu bir şekilde kıyılan imam nikahıyla bu adamlarla evlenirler. Nikah sahnesinde de dini yanlışlıklar oldukça fazladır. Kocalarından boşanmamış kadınlar bu adamlarla filmdeki Kadı karakteri tarafından nikahlanırlar. Kadının nikahı kıyarken üç defa “kabul ediyor musunuz?” diye sormasına da kızarlar ve dini ritüelleri alaya alan bir yaklaşım sergilerler. Kimin kiminle evlendiği de belli değildir. Dini yanlışlarla dolu sahnelerin ardından kocaları savaştan dönen kadınlar zor durumda kalmıştır. Manevi değerleri aşağılayan ve dini

öğeleri olumsuz tutumla işleyen Vezir parmağı filmi kurgusal anlamda çelişkilerle doludur. Filmde vatansever olarak görülen, askere giden adamlar döndüklerinde yanlarında kadınlar vardır. Kocaları savaşta olan kadınların savaş nedeniyle yaşayabilecekleri pek çok zorluk varken sadece cinsellik üzerinden sürdürülen tema gerçekçi olmaktan uzak olarak yorumlanmaktadır.⁴⁸ Cinsellik üzerinden yürütülen bir komedi takdim eden bu film, komediyi cinsel esprilere indirgemıştır. Bütün bu unsurları filminden çıkardığımızda geriye bir konu ve bir mesaj kalmamaktadır. Film, manevi değerlere olan yaklaşımı, dini karakterleri aşağılaması ve özellikle tarihi politik yaklaşımı nedeniyle gişe başarısı da yakalayamamıştır. Manevi değerlerin aşağılandığı bu tarz filmler artık Türk sinemasında ilgi görmeyen açık bir şekilde tepki gösterilen filmler haline gelmiştir.

4.8. Yeni Dönem Türk Sinemasında Dinsel Metafiziğin Yeniden Yorumlanması ve İnsanın Özüne Dönüşü

Son yıllarda gerçeklik teması içerisinde manevi vurguların artışta olduğu yeni dönem Türk sineması içerisinde Semih Kaplanoğlu her filminde (Yumurta, Süt, Bal) yer bulan dini yönelimi en yoğun olarak Buğday filminde göstermiştir. Semih Kaplanoğlu Buğday filminde bugün dünya üzerinde batı tarafından bize dayatılan bir yaşam tarzı olduğunu, bilim ve metafizik arasında süregelen

⁴⁸ <https://www.beyazperde.com/filmler/film-251068/elestiriler-beyazperde/> erişim: 01.10.2023

düşmanlığın bir sonucu olan bu yeni dünyanın bizleri getirdiği durumu vahamet olarak işlemektedir. Yönetmen insanları bilimin bizi getirdiği bu nokta ve dünyanın geldiği hal üzerinde düşünmeye davet etmektedir. İnsanın farkında olmadan yeni bir dünya yaratma fikriyle varacağı muhtemel olan felaket filmde distopik bir anlatıyla gözler önüne serilmiştir. Filmde işlenen bu muhtemel felaketin çözümü İslam kültür ve medeniyetinde insan ve tabiat arasında kurulan dengeli ilişkiye dayandırılır. Çözüm, İbni Arabi ve Gazali felsefesine dayanan metafizik algısı ile yüce yaratıcının var ettiğine saygı göstermekte bulunmaktadır. Semih Kaplanoğlu, bir röportajında kendi film tarzını manevi gerçeklik olarak tanımlamış ve şunları söylemiştir; *“Burada aslında bir tür dengeden bahsetmeye çalışıyorum. Biz papazlar gibi bir yere kapanıp yaşamıyoruz. Hayatın içinde her türlü iyiliğe ve kötülüğe açık bir halde yaşıyoruz ve orada bir dengede ilerlememiz lazım. Filmle ilgili kurduğumuz yapıyı da ben şöyle inceliyorum: Bir tarafta maneviyat içermesi gerekiyor, maneviyata dair bir alanı bir de gerçekliğe dair bir alanı olması gerekiyor. Çünkü biz eğer sadece maneviyat alanını açıp, gerçeklik boyutunu yani dünyevi alanı göz ardı edersek bir fantastik haline dönüşme ihtimali ve tehlikesi oluşur. Ama aynı zamanda bir ayağın gerçeğe bir ayağını maneviyata basarsa, o zaman hem dünyevi alanı hem ilahi alanı bir arada ele alabilirsiniz. Biz ikisinin de bir arada olduğunu idrakindeyiz, yapacağımız film de bunun idrakinde olmalıdır diye düşünüyorum.”*⁴⁹ Türk sinemasın yeni döneminde dini metinleri referans alan filmlerin olması sinemanın dine olan yaklaşımındaki değişimi bizlere göstermektedir.

Buğday (2017) Filmi İncelemesi

*“Herimiz bir rüyadayız, ölünce uyanacağız.”*⁵⁰

Siyah beyaz olarak çekilen filmde yakın bir gelecekte iklim değişikliği yaşanmış ve insanlar salgın hastalıklar ve savaşlarla mücadele etmektedirler. İnsanlar kamplarda yaşamaya zorlanmıştır. Yeryüzünde toprakta yaşam belirtisi kalmamış ve insanlık kıtlığa sürüklenmiştir. Bu nedenle genetiği ile oynanmış tohum üretmek isteyen bilim insanlarının mükemmel tohum arayışı anlatılmaktadır. Filmde sık sık yeni dünya eleştirisi yapılmaktadır. İnsanların hırslarıyla yaratıcının bizlere bahsettiği şeyleri yok ettikleri anlatılmaktadır. İnsanlığın içine düştüğü durumun vahameti kamplarda yaşamak zorunda kalan insanlar ile anlatılmaktadır. Filmde yaratıcının bahsettiği sistemin mükemmelliği anlatıda yer bulurken, insanın daha mükemmelini yaparız iddiasıyla oluşturduğu sistem eleştirilmektedir. Bu sistem filmde insan eliyle yok edildikten sonra tekrar yenilenemeyecek kadar aşkın olarak ele alınmaktadır. Filmin ana karakterleri

⁴⁹ <http://www.kaplanfilm.com/tr/basindan.php> erişim: 25.11.2022

⁵⁰ Filmin fragmanının giriş cümlesidir. Sözüün Arapçası: “النَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا” Gazali İmam, *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir, 2002), 494.

Cemil Akman genetik kaos adlı tezinde “M” maddeciğinden, etik ahlak ve metafizikten bahsetmektedir. Sentetik olarak üretilen hiçbir maddede “M” maddeciği bulunmamakta ve bu nedenle tabiata uyum sağlayamamaktadır. İnsanlık hiçbir şeyi yoktan var edemeyeceğinden sentetik olan her şey yok olmaya mahkûmdur. Bu araştırmayı öğrenen Erol Erin, Cemil Akman’ı bulur ve ikili kendilerini keşfedecekleri bir yolculuğa çıkarlar. Erol ve Cemil karakteri çıktıkları yolculukta bir camiye varırlar. Camide üç tane kazılmış mezar vardır. Mezardan çıkan toprakta hayat belirtisi vardır. Film boyunca İslam’ı işaret eden yaklaşım burada da devam etmektedir. Erol ve Cemil bu mezara uzanırlar ve Cemil bir rüya görür. Bu rüya yine bir Kuran Kıssası olan Hz. Musa’ya Tur dağında ilk defa vahyin gelişidir.

Farklı Kuran kıssalarını senaryoya aktaran yönetmen, hazırlık aşamasında tefsir kitapları okuduğunu belirtmiştir.⁵¹ Semih Kaplanoğlu, Buğday filminde Musa (Erol Erin) ve Hızır (Cemil Akman) kıssasını işlemiş⁵² ve ilk defa bir Kuran Kıssası sinemaya aktarılmıştır. Buğday filminde dini bir öğreti olarak İslam filmin merkezinde yer almaktadır. Filmde yaratıcın kurduğu hassas sisteme uyumu vurgulayan Semih Kaplanoğlu⁵³ bu filmin senaryosuna Hac’ da iken karar verdiğini söylemiştir. Özellikle imam Gazali ve İbn Arabî gibi İslam düşünürlerinin fikirlerini, aynı zamanda İslam medeniyetinin tasavvuf geleneğinin izleri filme yerleştirmiştir. Buğday filmi, İslam kültürüne hatta kültürden de öte İslam inancına dönüşü salık veren ve tek kurtuluşu kâinatı yaratanın düzenine ve ilahi sisteme uyumlu bir şekilde yaşamakta bulan, bunun için de direk İslam’ı işaret eden bir filmidir.⁵⁴

5. Değerlendirme

Buraya kadar tespit edilen hususlar doğrultusunda Türk sinemasının büyük bir değişim yaşadığını, bu değişimle beraber filmlerde dini unsurların ve dindar karakterlerin bulduğu yerin ve kullanım oranının değiştiği söylenebilir. Yeni dönem Türk sinemasında komedi, korku, dram, sanat türü veya tarihi pek çok film türünde din olgusuna rastlamaktayız. Bu konuda Türk sinemasında eskiyle kıyaslandığında daha olumlu bir tavır sergilendiği görülmüştür. Pek çok filmde başörtülü bir karakter, ezan, cami veya namaz sahnesi göze çarpmaktadır. Bu durum çok doğal bir seyirde sunulmaktadır.⁵⁵ Yaşanan yeni tecrübeler, değişen dünya algısı, dini yaşantıları aleni olarak ortaya koyma gereksinimini azaltmıştır. Bunda siyasi iklimden kaynaklı rahatlamının tesiri olduğu söylenebilir.

⁵¹ Şanlıurfa Emek Sinemaları Buğday filmi özel gösterimi ve film söyleşisi, 12.02.2017.

⁵² Mehmet Ali Çalışkan, “Buğday, Musa’nın Hakikati Kabil’in Novus Vita’sı”, *Hayal Perdesi* 60 (2017), 14.

⁵³ Dorsay, *Sinemamızda Değişim Rüzgârları (Türk Sineması 2005-2010)*, 217.

⁵⁴ İbiş, “Bir İbadet Biçimi Olarak Sinema: Tarkovski Örneği”, 865.

⁵⁵ Murat Sezgin- Onur Keşaplı, “Türkiye’de Politik Düşüncenin Sinematografik Sunumu Bağlamında Dini Filmler”, *Sinema ve Din*, ed. Bilal Yorulmaz vd. (İstanbul: Dem, 2015.), 434.

Zaman içerisinde toplum yapısının değışmesi, sinemaya olan bakış açısında da değışimler yaşanmasına neden olmuştur⁵⁶.

Yeni dönem Türk sinemasının son yıllarda farklılaşan bir üslup benimsediğı dini mesaj içerikli filmlerin sayısının arttığı, fakat bu mesajların daha sanatsal bir tavırla senaryolara işlendiğini görülmüştür. Bu anlamda genç senaristlerin işe dahil olması, eski kemikleşmiş yönetmen ve senaristlerin klişelerinden kurtulmasına olanak sağladığı ifade edilebilir.⁵⁷

Türk sinemasının yeni döneminde dindar karakterlerin sinemaya yansması mağduriyet temasından uzaklaşmış, daha ziyade kendine dönük bir dindarlık gerçeklik temasında sunulmuştur. Aslında bir değışim ifade eden bu durum dindarlığı muhafaza etme çabası ile muhafazakâr gerçeklik algısının bir arada yürütüldüğü bir süreci ifade etmektedir. Hem biçimsel olarak hem de içerik bakımından yeni dönem; sanatsallık içerisinde harmanlanan, farklı dinsel tezlerinin ve formüllerinin çok sesliliğı içerisinde “yeni bir dini sinema” anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁸

Günümüzde insanın özüne dönüşü, kendini tanınması, varoluşunu sorgulaması, evrensel barış ve sevgi temaları filmlerde sıkça karşılaştığımız içeriklerdir. İnsanın kâinatı ve varoluşunu düşünmesi, ruhunu dinlemesi ve kendi içine yolculuk yapması, sinemasal anlatımda kullanılan temalar haline gelmiştir. Bu konularda bazı filmlerde (Buğday) özellikle varılan noktanın İslamiyet olması da ayrıca dikkat çekicidir. Ayrıca eskiden olduğu gibi siyasi olayları ferdi perspektiften ele alan, toplumun sosyolojik durumunu analize çalışan filmler bugün de devam etmektedir. Fakat bunu ayrıştırıcı değil de birleştirici ve bütüncül bir yaklaşımla yaptıkları gözlemlenmiştir. Türk sinemasının yeni döneminde izleyicilerin filmlerden beklentileri ve sinemanın araçsallık alanları değışmiş, vaaz niteliğinde içeriklere sahip sinemasal anlatımların yerine toplumsal, kültürel veya siyasi konuları daha estetik bir yolla, sanatsal bir sistem içerisinde ele alan filmlere yöneliş olmuştur.

Bu bağlamda herkes tarafından kabul gören toplumun çoğunluğuna hitap eden insanları ötekileştirmeden toplumun her kesimine mesaj vermeye çalışan filmlerin sayısında artış olmuştur. Eski filmlerde sadece ölüm zamanlarında bir cenaze sahnesine veya mezar başında bir imam veya okunan Kur'an sahnelerine sıkıştırılan din, aslında hayatın her alanındaadır. Bugün hala bazı filmlerde dini öğelere karşı saldırgan bir tutum sergileyen, dini konuları aşağılayıcı bir üslupla ele alan filmler (Vezir Parmağı) olsa da eskiye kıyasla dinsel yanlışlıkların ve art niyetli saldırıların yok olmaya

⁵⁶ Mehmet Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din* (Konya: Çizgi, 1999), 56.

⁵⁷ Mehmet Akgül, “Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı Fm Örneğı”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 6 (2008), 67.

⁵⁸ Halil Çağlar Enneli, “Sanatın Kıyısında Dinsellik: Sinemada Dinsel Gündelik Hayat Tasvirleri”, *Sinema ve Din* (İstanbul: Dem, 2015), 622.

başladığı söylenebilir. Araştırmamız göstermiştir ki; Türk sinemasında, olumlu dinsel yaklaşım artmıştır.

Sonuç

Sinema ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren doğrudan ya da dolaylı olarak hayatın her alanıyla ilgili olduğu gibi din ve dini olgularla da yakından bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu çalışmada Türk sinemasının dönemselsel olarak geçirdiği değişimler, bu değişimlere etki eden nedenler ve değişimin boyutları sosyolojik olarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yeni dönem Türk sinemasında dini figürlerin kullanımı gerek sanat gerek de fıkirselsel olarak dinin temsili niteliğinde olan belirli film örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir.

Sinema ve siyaset, sinemasın başlangıcından beri sürdürdükleri dostluğu bugün hala devam ettirmektedir. Son yıllarda görülen siyasi birtakım değişimler, mevcut siyasi söylemlere paralel içerikte filmlerin üretilmesine neden olmaktadır. TV dizilerinde çokça gördüğümüz bu durum ve benzer konular, (Diriliş Ertuğrul, Payitaht Abdülhamit, Söz, Mehmetçik Kût'ul Amare, Teşkilat, İsim-sizler vd.) seyircinin dini ve kültürel konulara geliştirdiği estetik duyarlılık nedeniyle sinema filmlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu dizi ve filmlerde dindar karakterler işlenmekte millet, vatan sevgisi, askerliğin kutsallığı, devlet yönetimi, özgürlük, gibi konular günümüz Türk sinemasının popüler ana temalarını oluşturmaktadır. Sinema filmlerinde ve dizilerde resmedilen bu karakterler, giyim kuşamları, konuşma tarzları, davranışlarıyla insanlar tarafından taklit edilmekte, dizilerin müzikleri bile yıllarca bir marş gibi söylenmektedir. Seyirciye dolaylı yoldan aktarılan bu dindarlığın toplum üzerinde önemli tesirleri olduğu açıktır. Bu film ve dizilerin toplumsallık, inanç, ibadet, vatanperverlik, gibi konularda toplumumuzun milli ve dini formlarını belirlemede ne kadar etkili hale geldiği açıktır.

Sinemanın bir sanat olmasının yanı sıra endüstriyel bir tarafı da bulunmaktadır. Bu nedenle kitlelerin ilgisini çekmek adına zaman zaman filmlerde belirli içerikler özellikle tercih edilebilmektedir. Çalışmamızın ana temasını oluşturan sinemada dinin bulunduğu yer bağlamında, dini figürlerin filmlerde ticari kaygılarla yer bulması İslam'ın ticarileşen, metalaşan bir olgu haline gelme ihtimalini doğurabilir. Sinemada dinin popülerleşen bir öge haline gelmesi, İslam'ın kültür endüstrisine hizmet eden bir obje olarak görülmesi, kitlelerin istekleri doğrultusunda "İslami aromalı" filmler üretilmesine neden olabilir. Kültür endüstrisine malzeme olma potansiyeli her daim bulunan bu alan, kitlelerin istek ve beklentilerine uygun olarak üretilen ve tüketilen bir nesne haline gelirse, metalaşması kaçılmazdır. Bu nedenle sinema ve İslam'ın gelinen bu yeni süreçte birbiriyle girdiği yoğun ilişkide dinin sinemada popülerleşen bir obje olma ihtimali bulunmaktadır.

Sinemanın hem ihya edici hem de imha edici bir araç olabileceği üzerinden hareketle, görsel sanatların ve sinemanın gücünün farkında olarak, Anadolu coğrafyasının kadim değerlerine sırtını dönmeyen, özüyle barışık bir sinema yaklaşımına ihtiyacımız vardır. Bu doğrultuda, İslam medeniyetinin havzasından beslenen ve güç alan, bu medeniyetin kodlarıyla barışık Anadolu coğrafyasının kültürüne ve değerlerine özgüvenle yaklaşan ve yeni bir şeyler ortaya koymaya çalışan senarist ve yönetmenlerin ürettiği filmlerin sayısının artmasını temenni ediyoruz.

Kaynakça

- Akgül, Mehmet. “Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı Fm Örneği”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 6 (2008), 39-86.
- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi, 1999.
- Çalışkan, Mehmet Ali. “Buğday, Musa’nın Hakikati Kabil’in Novus Vita’sı”. *Hayal Perdesi* 60 (2017), 10-15.
- Diken, Bülent - Laustsen, Carsten Bagge. *Filmlerle Sosyoloji*. çev. Sona Ertekin. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Diriklik, Salih. *Fleşbek (Türk Sinema-TV’sinde İslami Endişeler ve Çizgi Dışı Oluşumlar)*. İstanbul: Söğüt, 1995.
- Dorsay, Atilla. “Dinsel Filmler: İslami Sinema Yeniden Doğuyor mu?” *Sonsuzkare* 9 (2006).
- Dorsay, Atilla. *Sinemamızda Değişim Rüzgârları (Türk Sineması 2005-2010)*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2011.
- Enneli, Halil Çağlar. “Sanatın Kapsamında Dinsellik: Sinemada Dinsel Gündelik Hayat Tasvirleri”. *Sinema ve Din*. İstanbul: Dem, 2015.
- Güneş, İsmail. “Sanat Eserlerinin Tek Bir Türü Olmalıdır: İnsancıl ve Evrensel”. *Antrakt* 72 (2003).
- Hayır, Celal. “Cumhuriyet Dönemi İktidar İdeoloji ve Sinema”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- İbiş, Fatih. “Bir İbadet Biçimi Olarak Sinema: Tarkovski Örneği”. *Sinema ve Din*. İstanbul: Dem, 2015.
- İmam, Gazali. *Ihyâu Ulûmi’d-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroglu. IV Cilt. İstanbul: Bedir, 2002.
- Kayalı, Kurtuluş. *Sinema Bir Kültürdür*. İstanbul: Tezkire, 2015.
- Lüleci, Yalçın. *Türk sineması ve din*. İstanbul: es, 2008.
- Maktav, Hilmi. “Kurandan Kurama İslami Sinema”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce (İslamcılık)*. ed. Tanıl Bora - Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Maktav, Hilmi. “Sinema ya da İlahi Aşk: İslami Sinemada Tasavvufi Yolculuklar”. *Sinecine* 2 (2010).
- Maraşlı, Gülşah Nezaket. *Türk Sinemasının Dine Bakışı (Günahıyla Sevabıyla Yeşilçam)*. İstanbul: Ufuk, 2011.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İletişim Yayınları, 2016.
- Özgüç, Ağâh. *Türk Sineması Sansür Dosyası*. İstanbul: Koza Yayınları, 1976.
- Özön, Nijat. *Fuat Uzkınay (İlk Türk Sinemacısı)*. İstanbul: Türk Sinematek Derneği, 1970.

- Özuyar, Ali. *Devlet-i Aliyye’de Sinema*. Ankara: De Ki, 2007.
- Pembecioğlu, Nilifer. *Antrakt (Geçmişle Gelecek Arasında)*. İstanbul: Altın Bilek, 2016.
- Pösteki, Nigar. *1990 Sonrası Türk Sineması*. İstanbul: Es, 2005.
- Refiğ, Halit. *Ulusal Sinema Kavgası*. İstanbul: Dergâh, 2013.
- Sarmış, Mustafa. *Sinema ve Din (Sekülerleşme Bağlamında Hollywood Sineması Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Sevinç, Zeynep. “2000 Sonrası Yeni Türk Sineması Üzerine Yapısal Bir İnceleme”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40 (2014), 97-118.
- Sezgin, Murat - Keşaplı, Onur. “Türkiye’de Politik Düşüncenin Sinematografik Sunumu Bağlamında Dini Filmler”. *Sinema ve Din*. ed. Bilal Yorulmaz vd. İstanbul: Dem, ts.
- Sim, Şükrü - Yılmaz, Hasan, Ramazan. “Politikadan Poetikaya Türk Sinemasında Din”. *Sinema ve Din*. İstanbul: Dem, 2015.
- Sönmez, Sevcan. *Filmlerle Hatırlama, Toplumsal Travmaların Sinemada Temsil Edilişii*. İstanbul: Metis, 2015.
- Şener, Erman. *Yeşilçam ve Türk Sineması*. İstanbul: Kamera, 1970.
- Tanır, İpek. “Müslümanlar ‘Bal’ gibi İyi Film Yapar!” *Film Arası* 3 (2010).
- Uçakan, Mesut. *Türk Sinemasında İdeoloji*. Düşünce Yayınları, 1997.
- Yenen, İbrahim. *Toplumsal Tezahürleri Bağlamında Türk Sinemasında Din Dindarlık ve Din Adamı Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yenen, İbrahim. “Türk Sinemasında İslam(cılık) Pratiği: Milli Sinema Örneği”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2012).
- Yorulmaz, Bilal. *Sinema ve Din Eğitimi*. İstanbul: Dem, 2015.

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Kutsal Zaman Öznel Refahı Etkiliyor Mu?

Dünya Değerler Araştırması 6. Dalgasından Türkiye İçin Kanıtlar

Does Sacred Time Affect Subjective Well-Being?

Evidence for Türkiye from The 6th Wave of The World Values Survey

Selim Yılmaz

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı,

İstanbul / Türkiye

yilmazselim@live.com / <https://orcid.org/0009-0007-0175-9712>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 24/08/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 09/11/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Yılmaz, Selim. “Kutsal Zaman Öznel Refahı Etkiliyor Mu?

Dünya Değerler Araştırması 6. Dalgasından Türkiye İçin Kanıtlar”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 30-62.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de kutsal zamanın öznel refah üzerindeki etkisini araştırmaktır. Dünya Değerler Araştırması'nın (World Values Survey) altıncı dalgası Türkiye'de Haziran-2011 ile Ağustos-2011 tarihleri arasında, Hicri 1432 Ramazan'ı da kapsayacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu özelliği ile Dünya Değerler Araştırması'nın altıncı dalgası, kutsal zaman ile kutsal zaman öncesini karşılaştırma imkânı sağlayan bir veri kaynağı hüviyetindedir. Bu karşılaştırmaya dahil edilen kişiler; *Dinin hayatımızdaki önemi nedir?* sorusuna “çok önemli” ve “oldukça önemli” cevabı verenler, *İbadetbaneye gidip gitmediğinize bakmaksızın kendinizi dindar bir kişi olarak mı görürsünüz?* sorusuna “evet” cevabını verenler ile *Bir dine bağlı mısınız? (evet ise) hangi dine?* sorusuna “Müslüman” cevabını verenlerden oluşmuştur. Kıyaslamaya dahil edilen bu kişiler kutsal zamanın tabii muhatabı olarak değerlendirilmiş, öznel refah düzeyleri ise mutluluğu ölçen *Genel olarak mutlu olup olmadığınızı söyler misiniz? Şu şıklardan hangisi sizin mutluluk durumunuzu en iyi şekilde tarif ediyor?* (Çok mutluyum, Oldukça/Biraz mutluyum, Pek mutlu değilim, Hiç mutlu değilim) sorusu ile yaşam memnuniyetlerini ölçen *Genel olarak bugünlerde hayatımızdan ne kadar memnunsunuz? Çok memnun hissediyorsanız '10', hiç memnun değilseniz '1' olmak üzere bir puanlama yapınız* şeklindeki toplam iki soru üzerinden hesaplanmıştır. Toplam 11 hipotez oluşturulmuş ve önce kategorik bir ayırım yapılmadan tüm örneklem için, daha sonra da erkek-kadın, evli-evli olmayan, ücretli çalışan-çalışmayan ayırımına göre test edilmiştir. Ücretli çalışan kadınların kutsal zaman diliminde kutsal zaman öncesine göre daha mutsuz oldukları ve yaşam memnuniyetlerinin daha düşük olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Zaman, Ramazan Ayı, Öznel Refah, Mutluluk, Yaşam Memnuniyeti.

Abstract

The aim of this study is to investigate the impact of sacred time on subjective well-being in Turkey. The sixth wave of the World Values Survey was conducted in Turkey between June-2011 and August-2011, including Ramadan 1432 Hijri 1432. With this feature, the sixth wave of the World Values Survey is a data source that provides the opportunity to compare the sacred time with the pre-sacred time. The people included in this comparison were those who answered the following: "very important" and "quite important" to the question how important is religion in your life? "yes" to the question do you consider yourself a religious person regardless of whether you go to a place of worship or not?, "Muslim" to the question do you belong to a religion (if yes, which religion)? These people included in the comparison were considered as natural interlocutors of the sacred time and their subjective well-being levels were measured with the following two questions, the happiness question [*Would you say whether you are happy in general? Which of the following options best describes your state of happiness? (I am very happy, quite/somewhat happy, not very happy, not at all happy)*] and the life satisfaction question [*In general, how satisfied are you with your life these days? If you feel very satisfied, give a score of '10'; if you feel not satisfied at all, give a score of '1'*]. A total of 11 hypotheses were formulated and tested first for the whole sample without making a categorical distinction, and then according to male-female, married-single, paid-employed-unemployed. It was found that wage-earning women were more unhappy and had lower life satisfaction during the sacred time period than before the sacred time period.

Key Words: Sacred Time, Month of Ramadan, Subjective Well-being, Happiness, Life Satisfaction.

Giriş

Refahı sadece gelir üzerinden ölçmek bizi ne kadar doğru bir cevaba ulaştırır? Ya da belirli bir döneme göre daha fazla gelire sahip olmak refahımızın arttığına yönelik yeterli bir delil midir?

Ronald Reagan 1980'de kendisini dinleyen kitleye “Bugün, dört yıl öncesine göre daha iyi durumda mısınız?” şeklinde bir soru yöneltmiş ve dinleyicilerin genelinden “hayır” yanıtını almıştı. Oysa ki 1980'de Amerikan halkı, 1976'ya göre %7,6 oranında daha fazla harcanabilir gelire sahipti¹.

¹ Lars Orsberg - Andrew Sharpe, *Comparisons of Trends in GDP and Economic Well-being – The Impact of Social Capital* (Canada: Human Resources Development Canada and OECD, 2001), 2.

Türkiye’de 2018’de gerçekleştirilen Dünya Değerler Araştırması kapsamında sorulan “... hayat standardınızı, ana-babanızın yaklaşık sizin yaşınızdayken hayat standartlarıyla karşılaştıracak olursanız, sizin durumunuz onların durumuna göre nasıl?” sorusuna ankete katılanların sadece %45,1’i “daha iyi” cevabı vermişti². Ancak Türkiye’de kişi başına düşen milli gelire 1960’tan 2020’ye yirmişer yıllık periyotlarla bakıldığında (1960: 509 \$, 1980: 1564 \$, 2000: 4337 \$, 2020: 8536 \$) artış eğiliminde olduğu açıkça görülmektedir³.

Yukarıdaki örneklerle, ekonomik performans ve toplumsal gelişim bağlamında bir gösterge olarak sadece gayrisafi yurtiçi hasılayı ele almanın eksikliği ve yetersizliği vurgulanmaya çalışılmıştır. Benzer bir amaç güden Stiglitz, Sen ve Fitoussi, “*Kaynaklar üzerindeki hakimiyet, insan refahını değerlendirme için yeterli bir ölçüt müdür?*” şeklinde ortaya attıkları soruya, insanların refahını belirleyen temel unsur parasal kaynaklardan ziyade yaşam koşullarının ve faaliyetlerinin yönleridir cevabını vermişlerdir. Onlara göre; insanların kaynaklar üzerindeki hakimiyeti insanların ne kadar varlıklı olduklarının temel kanıtı olabilir ancak her insan farklı özelliklere sahiptir ve insanların geliri ve serveti gerçek refaha dönüştürmek için farklı kapasitelere sahip olduğu göz ardı edilmektedir⁴.

Günümüzde üretim ve ulaşım teknolojilerinin geldiği aşama göz önüne alındığında özellikle modern toplumların temel ve basit ihtiyaçlardan ziyade yaşamı; daha iyi, daha keyifli, daha anlamlı, daha ilgi çekici ve daha tatmin edici bir şekilde sürdürmeye odaklandığı göze çarpmaktadır. Nitekim Diener & Oishi’nin aktardığına göre insanlar, yaşam amacı olarak mutluluğu ve tatmini paranın önüne koymaktadır⁵.

Önceleri daha çok felsefenin ve psikolojinin ilgi alanında yer alan mutluluk olgusunun 1974’te Easterlin’in “Does economic growth improve the human lot?” (Ekonomik büyüme insanın talihini iyileştirir mi?) ve 1976’da Scitovsky’nin “The Joyless Economy” (Mutsuz Ekonomi) isimli çalışmalarıyla beraber ekonomi bilimi içerisinde de kendisine kesin olarak yer bulduğu ve 1990’ların sonunda ise artık “mutluluk ekonomisi” adıyla ayrı bir ekonomi dalı olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir⁶. Bu iddiayı destekler mahiyette bir istatistik olarak ise veri tabanlarına bakıldığında; Econlit’te herhangi bir yılda başlığında veya özetinde mutluluktan, yaşam doyumundan veya öznel iyi

² World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014.

³ World Bank (WB), GDP, Türkiye Verisi.

⁴ Joseph E. Stiglitz – Amartya Sen – Jean-Paul Fitoussi, *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress* (Paris: European Commission, 2009), 143-144.

⁵ Ed Diener – Martin E. P. Seligman, “Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being”, *Psychological Science in the Public Interest* 5/1 (2004), 2.

⁶ Pugno Maurizio, *On the Foundations of Happiness in Economics: Reinterpreting Tibor Scitovsky*, (London and New York: Routledge, 2016), 19.

oluştan bahseden yayınlanmış makalelerin sayısı 1986-1990 arasında 3 iken 2011'de 146'ya yükseldiği, Google Akademik'te ise 2011 yılı için metnin bir yerinde mutluluk ve ekonomi terimlerini içeren 20.000'den fazla makale listelendiği görülmektedir⁷. Bu doğrultuda 2012- Haziran 2023 arası dönem için Google Akademik üzerinde mutluluk ve ekonomi kelimeleri aynı anda aratıldığında ise 122.000'den fazla çalışma olduğu görülmektedir. Bu veriler de göstermektedir ki ekonomi bilimi içerisinde mutluluk araştırmaları artan bir hızda kendisine yer bulmaktadır.

Seligman, bu çalışmanın da bağımlı değişken olarak odaklandığı mutluluk olgusunun; haz, bağlılık ve anlam olmak üzere üç temel duyguyla şekillendiğini söyler. Seligman'a göre haz; mutluluğun neşeli kısmına, bağlılık; aile, iş vs. gibi ilişkilerine olan ilgiye, anlam ise hedeflere giden yoldaki kişisel özelliklere karşılık gelmektedir⁸. Bu tanımdan hareketle mutluluğun bir yönünün kişinin iç dünyasıyla diğer yönünün ise yaşadığı toplumla ilişkili/etkileşimli olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle yaratılışı gereği bir toplum içerisinde yaşayan ve içinde yaşadığı toplumdan az ya da çok etkilenen insanın mutluluğunu, dahil olduğu toplumdan azade düşünmenin meseleyi eksik bir şekilde ele almakla sonuçlanacağı aşikardır.

Oldukça popüler bir kavram olan mutluluğun psikolojik bir terim olarak ifadesi öznel refahtır. Mutluluk kavramı birçok anlama sahip olduğu için öznel refah terimi daha net ve anlaşılır bir kavrayış sunmaktadır. Öznel refah mutlulukla beraber bilişsel bir yargı olarak yaşam memnuniyetini de kapsayacak şekilde insanların kendi yaşamlarına ilişkin değerlendirmelerini ifade eden bir terimdir. Örneğin bir kişi hayatının tatmin edici olduğunu ve sıklıkla hoş ve güzel duygular yaşadığını bildirdiğinde aslında o kişi yüksek bir öznel refah da bildirmiş olmaktadır. Mutluluk hissini ve bilişsel bir yargı olarak yaşam memnuniyeti etkileyebilecek faktörler olarak yaş ve evlilik gibi demografik değişkenler, kişinin eşinin ölmesi ya da bir çocuğunun olması gibi yaşam olayları, öznel refahı güvenilir bir şekilde öngörürken, eğitim ve zekâ gibi diğer faktörler öngörmemektedir. Bununla birlikte öznel refahın en önemli ilişki içinde olduğu faktör kişiliktir⁹. Bu doğrultuda denilebilir ki bir dine ve dolayısıyla o dinin gereklerine olan inanç ve teslimiyet de yaşamın bir gerçekliği olarak şüphesiz kişiliğin özüne işleyen bir faktördür.

⁷ Alois Stutzer – Bruno S. Frey, “Recent developments in the economics of happiness: A selective overview”, *Institute for the Study of Labor Discussion Papers* 7078 (2012), 1.

⁸ Murat Şeker, “Mutluluk Ekonomisi”, *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 39 (2009), 118-119.

⁹ Ed Diener, Subjective Well-Being and Personality, *Advanced Personality*, ed. David F. Barone vd. (New York: Plenum Press, 1998), 311-314.

Bu noktada dinlerin mutluluk üzerinde etkilerini araştıran çalışmalar önem kazanmaktadır. Bu kapsamda mutluluk üzerinde dinlerin etkisini araştıran Hristiyanlık için 35, İslam için 31, Yahudilik için 4, Hinduizm için 3 ve Budizm için 2 olmak üzere toplam 75 çalışmayı inceleyen Rizvi ve Hossain, dindarlık ile mutluluk arasında herhangi bir anlamlılık bulamayan anketlerin sayıca çok az olduğunu ve ayrıca, dindarlık ve mutluluk arasında negatif bir ilişki olduğunu gösteren herhangi bir raporun olmadığını aktarmaktadır. Çalışmaların çoğunda din ile mutluluğu kontrol eden faktörler arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüş ve bu hususun temelinde ise birlik olma duygusu, karşılıklı olarak ilgilenilme, güvenlik duygusu, kutsanmış ve minnettar hissetme ve içsel huzur duygusu gibi faktörler yer aldığını belirtmişlerdir¹⁰.

Din nedir? sorusunu, dinin dünyevi olana karşı kutsal olanın kavranmasıdır şeklinde cevaplayan din tarihçisi Söderblom, kutsallık, dindeki en büyük kelimedir; Tanrı kavramından bile daha önemlidir. Gerçek din, kesin bir tanrı kavramı olmadan var olabilir, ancak kutsal ve dünyevi arasında bir ayrım olmaksızın gerçek bir din yoktur görüşündedir¹¹.

Tüm dinlerde belirli zaman dilimlerine diğer zamanlardan daha farklı ve/veya daha önemli yaklaşmıştır. Örneğin; Yahudilerin fışh ve çardak günlerine Eski Ahit'te, Müslümanların Ramazan ayı ve Kadir gecesine ise Kuran'da kutsiyet atfedilmiştir¹². Çalışmanın bağımsız değişken olarak değerlendirdiği ve öznel refah üzerinde etkisinin olup olmadığını araştırdığı kutsal bir zaman olarak Ramazan ayı da içerdiği pratiklerle; günlük alelade işlerden toplumsal etkileşimlere kadar birçok alanda etkili bir fonksiyona sahiptir. Okumuş'a göre Ramazan Ayı'nın diğer zamanlardan daha değerli olduğunun belirtilmesi *toplumsal bir zaman* olmasına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle İslam dini belirli bir zamana kutsallık atfederek toplumu belirli inanç, ibadet ve değerler etrafında inşa etmektedir¹³. Böyle olunca da toplumsal bir zaman olarak Ramazan ayında gündelik hayatın diğer zamanlara göre farklı bir mana derinliğine sahip olması doğal bir durum olarak belirlemektedir.

1. Teorik Arka Plan ve Literatür

Kutsal zamanı diğer zamanlardan ayıran hem zahiri hem de batını özellikler mevcuttur. İnsanın ruh kökünü kolayca yakalayan bu hüviyetteki zaman dilimlerinde insanın diğer zaman dilimlerine göre farklı hissetmesi ve davranması beklenen ve tabii bir neticedir. Kutsal zamanın sürekli

¹⁰ Mohd Ahsan Kabir Rizvi – Mohammad Zakir Hossain, "Relationship Between Religious Belief and Happiness: A Systematic Literature Review", *J Relig Health* 56 (2017), 1573.

¹¹ Eric J. Sharpe, "Nathan Söderblom and the Study of Religion", *Religious Studies* 4/2 (1969), 271.

¹² İlbey Dölek, "Kutsal Bir Zaman Dilimi Olarak Noel Ritüelinin Kutlama Gelenekleri "Alman Ruteryanlar Örneği"", *Turkish Studies* 9/10 (2014), 373.

¹³ Ejder Okumuş, "Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 126.

tekrar eden, yenilenen ve önemi azalmayan niteliği ve buna bağlı bireysel ve toplumsal değişimler Durkheim'den bu yana tartışılmaktadır.

Durkheim'a göre önemlerinden bağımsız olarak her türlü dini tören ya da ibadet belirli bir grubu harekete geçirmektedir. Dolayısıyla her türlü dini tören ya da ritüelin ilk işlevi insanları bir araya getirmek ve bu yolla insanları birbirlerine yakın kılmaktır. Birbirlerine yaklaşan insanların düşünce yapıları değişir ve alelade bir zamana göre daha farklı bir bilinç noktasına ulaşır. Rutin bir günde bir insanın dikkati genellikle faydacı ve şahsi meşguliyetlerle doluyken kutsal bir zaman diliminde bu durum aksi yönde değişmektedir. Rutin bir zamandan kutsal bir zaman geçişle birlikte ekonomik faaliyetin katalizörü özel çıkardan sosyal duygulara doğru değişmektedir. Dini açıdan önemli zamanlarda insanlar, dışlarında yeniden doğan bir şey olduğunu, yeniden canlanan güçlerin ve yeniden uyanan bir yaşamın olduğunu hissettiklerinde bu duruma tamamen inanırlar ki bu yeniden doğuş ya da farklı hissetme hali hiçbir şekilde hayali değildir ve bundan hem toplum hem de bireylerin kendileri faydalanır. Çünkü her birinin kendi içinde taşıdığı toplumsal bir varlığın kıvılcımı, bu toplu yenilenmeye zorunlu olarak katılır. Bireysel ruh da hayatının geldiği kaynağa yeniden daldırılarak yenilenir; sonuç olarak kendini daha güçlü ve tam anlamıyla kendi iradesine hâkim diğer bir deyişle kendi kendisinin efendisi ve fiziksel gerekliliklere daha az bağımlı hisseder bir yapıya bürünür¹⁴.

Durkheim'ın dini ritüellerin bireysel ve toplumsal etkilerini vurguladığı bu düşüncelerine Eliade ise dindar insanın iki farklı zaman diliminde yaşadığına yönelik tespitleriyle katkıda bulunmuştur. Eliade'ye göre dindar insan iki tür zamanda yaşar; bunlardan ilki ve daha önemlisi kutsal zamandır ve bu zaman döngüsel bir zamanın paradoksal yönü altında görünür, tersine çevrilebilir ve geri alınabilir, ayınlar aracılığıyla periyodik olarak yeniden bütünleştirilen bir tür ebedi mitsel şimdiki zamana karşılık gelir. Zamana ilişkin bu tutum, dindar insanı dindar olmayandan ayırmaya yeterlidir; ilki, yalnızca modern terimlerle tarihsel bir şimdiki zaman denen şeyde yaşamayı reddediyor; diğer bir deyişle sonsuzluğa benzetilebilecek kutsal bir zamanı yeniden kazanmaya çalışır¹⁵.

Eliade'nin deyimiyle ebedi ve mitsel bir yapıda olan “*Kutsal Zaman*”a İslamiyet açısından en iyi örnek şüphesiz ki Ramazan Ayı'dır. Şaban ayından sonra Şevval ayından önce gelen Ramazan ayı Hicri Takvim'in dokuzuncu ayıdır ve Kur'an-ı Kerim'in ilk kez inmeye başladığı bu ay oruç ayı

¹⁴ Emile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, çev. J. W. Swat, (London: George Allen & Unwin Ltd., 1915), 348.

¹⁵ Mircea Eliade, *The Sacred & The Profane: The Nature of Religion*, çev. W. R. Trask, (New York: Harvest Book, 1956), 70.

olarak da adlandırılmaktadır. Toplumların kendilerine has sosyal ve kültürel özellikleriyle beraber düşünüldüğünde Ramazan ayının her ülkede farklı bir iklimde yaşanması pek tabiidir. Türkiye için bakıldığında ise Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'in deyişiyle adeta İstanbul merkezli bir "Ramazan Medeniyeti" inşa edilmiştir. Ramazan ayının diğer zamanlardan farkına ve önemine yönelik Ünver'in tespitleri şu şekildedir:

"Milletler şunu unutmamalı ki, İslamiyet'i müslüman olan Türkler bedii bir şekle sokmuşlar ve Ramazan ayında mahya, temizlik, rabitalik, ahlak tasfiyesi, günah ve zararlı şeylerden çekinme, yerinde eğlenebilme, dinlenebilme, cömerdlik ve herkesi düşünmek terbiyesini bir araya getirerek, bir Ramazan Medeniyeti vücuda getirmiş ve bunu İstanbul'da teksif etmişlerdir." "... Ramazan, Müslüman Türklerin en mübarek ayı olmuştur. Onu beklemek bir saadettir. İçinde olmak her gün azalıyor diye üzüntülü saadette başbaşa kalmaktır"¹⁶.

Ünver'in Ramazan ayının önemine, toplumsal ve kültürel açıdan ifade ettiklerine ve günlük pratikleri değiştiren yapısına ilişkin tespitleri esasında Durkheim'ın ve Eliade'nin çizdiği çerçeveye oturur. Bir yerde kutsal bir zaman yaşanıyorsa artık o yerin günlük pratikleri, bakış açıları bu zamanla uyumlu bir noktaya gelmekte ve o yerin iklimi/ruhu kutsal zamanın gerekleriyle şekillenmektedir.

Yukarıda vurgulandığı üzere kutsal zamanın insan davranışları üzerinde etkisi kişiyi, aileyi ve tüm toplumu etkiler bir kuvvettir. İşte bu etkinin araştırılması ve kanıtlanması yönündeki çalışmalar, google akademik üzerinde yapılan aramalarda da görüleceği üzere, özellikle Ramazan ayı bağlamında son yirmi yılda ciddi şekilde artmıştır. Ramazan ayının etkilerini araştıran çalışmalar; sağlık, ekonomi ve mutluluk başlıkları altında tasnif edilebilmektedir.

Ramazan ayının sağlık üzerindeki etkilerini konu alan çalışmaların oruç ibadeti merkezli olarak; beslenme değişiklikleri, böbrek hastalıkları, hamilelik ve cenin sağlığı, iltihaplanma, spor ve sporcu sağlığı, gözün yapısı ve işlevleri, bağırsak ve karaciğer hastalıkları, diyabet, solunum ve astım yönetimi, cilt, iskelet ve kan hastalıkları, endokrin ve metabolik durumlar, uyku düzeni ve kalitesi, nörolojik bozukluklar gibi konular altında yoğunlaştığı görülmektedir¹⁷.

Ramazan ayının ekonomik etkileri bağlamındaki çalışmaların ise yatırımcı ve tüketici davranışındaki muhtemel etkilerin piyasa üzerindeki sonuçları etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.

Husain (1998), Ocak 1989 ile Aralık 1993 arasında Pakistan Karaiçi Borsası'ndaki seçilmiş 36 hisse senedinin fiyatları ve 8 sektöre ait endeksler üzerinden yaptığı çalışmasında Ramazan ayının

¹⁶ A. Süheyl Ünver, "Ramazan Medeniyeti", *Tohum Dergisi* 30 (1967), 3.

¹⁷ Khawla F. Ali vd., "Ramadan Fasting in Health and Disease: A Narrative Review", *Ibnosina Journal of Medicine and Biomedical Sciences* 12 (2019), 241-253.

piyasadaki ortalama getiriyi önemli ölçüde etkilemediğine ancak hisse senedi getirilerindeki oynaklığın düştüğüne ilişkin güçlü kanıtlara ulaşmıştır¹⁸.

Husain'in (1998) aksine Bialkowski vd. (2012) ise çoğunluğu Müslüman olan 14 ülkeye ait 1989-2007 arasındaki günlük hisse senedi verilerini kullanarak yaptıkları analizde, aralarında Pakistan'ın da olduğu 11 ülkede Ramazan ayında hisse senedi getirilerinin yılın diğer zamanına göre önemli ölçüde daha yüksek olduğu ve yine diğer zamana göre daha az oynaklık yaşandığı sonucuna ulaşmışlardır¹⁹.

Küçüksille ve Özmutaf (2015), Borsa İstanbul'un 1988-2014 dönemine ait günlük verileri kullanarak yaptıkları analizler neticesinde Ramazan ayı etkisinin olmadığı tespitine ulaşmışlardır²⁰.

Tüketici davranışındaki değişimi Mersin ili özelinde ölçen çalışmalarında Aktaş ve Yılmaz (2012), Ramazan ayında gıda mallarına yönelik harcamaların genel olarak %10 arttığını ve oruç tutanlarda bu artışın %14, tutmayanlarda ise %2'de kaldığını tespit etmişlerdir²¹.

Üretim ve enflasyon üzerindeki Ramazan etkisini Türkiye özelinde araştıran Eyerci, Toprak ve Demir (2021), ortalama TÜFE'nin Ramazan ayında en yüksek artışa ulaşmakla beraber bu sonucun diğer aylarla kıyaslandığında anlamlı olmadığını ancak Ramazan ayının süt ve et fiyatları üzerindeki etkisinin yüksek olduğunu, üretim noktasında ise Sanayi Üretim Endeksi'nin alt endeksleri olan imalat ve madencilik faaliyetlerinin Ramazan ayında önemli ölçüde azaldığını, elektrik, gaz ve iklimlendirme endeksi üzerinde ise Ramazan etkisinin bulunmadığını aktarmaktadırlar²².

Kripto para piyasalarındaki 2021 Ramazan Ayı etkisini altı kripto para üzerinde araştıran Lopez-Martin (2022), Ethereum, Ripple, Stellar, Bitcoin ve BinanceCoin getirilerinin Ramazan ayında daha verimli gerçekleştiğini ancak Litecoin üzerinde herhangi bir etkinin olmadığını belirtmiş ve ayrıca kripto para piyasalarındaki oynaklık üzerinde Ramazan ayı etkisinin olmadığını bildirmiştir²³.

¹⁸ Fazal Husain, "A Seasonality in the Pakistani Equity Market: The Ramadhan Effect", *The Pakistan Development Review* 37/1 (1998), 79.

¹⁹ Jędrzej Bialkowski vd., "Fast profits: Investor sentiment and stock returns during Ramadan", *Journal of Banking & Finance* 36 (2012), 838.

²⁰ Engin Küçüksille – Nezih Metin Özmutaf, "Is There Ramadan Effect in Turkish Stock Market?" *International Journal of Alanya Faculty of Business* 7/3 (2015), 109.

²¹ Erkan Aktaş – İlkay Yılmaz, "Mersin'de Ramazan Ayının gıda Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31/2 (2012), 188.

²² Cem Eyerci vd., "Ramadan Effect on Prices and Production: Case of Turkey", *Statistika* 101/2 (2021), 164-169.

²³ Carmen Lopez-Martin, "Ramadan effect in the cryptocurrency markets", *Review of Behavioral Finance* 14/4 (2022), 508.

Ramazan ayının etkilerini mutluluk, yaşam doyumu, esenlik ve öznel refah perspektifinden araştıran çalışmalardan oluşan literatür ise sağlık ve piyasa merkezli literatüre göre daha sınırlıdır.

Abadi vd. (2012) manevi zeka ve mutluluk seviyeleri üzerindeki muhtemel Ramazan ayı etkisini tespit edebilmek için Tahran'daki bir cami cemaati ile resmi bir kurum çalışanlarından oluşan 240 kişilik grubu (120 erkek 120 kadın) Ramazan ayında oruç tutan (80 kişi), dini bir nedenle oruç tutamayan (80 kişi) ve herhangi bir dini gerekçesi olmaksızın oruç tutmayan (80 kişi) şeklinde üç alt gruba ayırmış ve tüm grupları cinsiyet, eğitim ve iş durumu açısından benzeştirmiştir. Manevi zekayı, dini ve manevi konu ve kaynakları kullanmak için bir dizi yetenek olarak ele alan bu çalışma sonucunda oruç tutan grubun hem ruhsal zekası hem de mutluluk seviyeleri diğer iki gruba göre daha yüksek bulunmuştur. Ayrıca mazeretli olarak oruç tutmayan grubun mutluluk ve ruhsal zeka seviyesi mazeretsiz oruç tutmayan gruba göre daha yüksektir²⁴.

Mousavi vd. (2015), İran'ın Kirmanşah şehrinde rastgele seçilen ve en az 21 gün oruç tutan 13 erkek 97 kadından oluşan toplam 110 kişilik grup üzerinde mutluluk anketleri (MUNSH) Ramazan ayından 1-2 hafta öncesinde ve Ramazan ayından 1-2 hafta sonrasında uygulamışlardır. Analizler, oruç tutmanın mutluluk üzerinde anlamlı ve olumlu sonuçları olduğunu göstermektedir²⁵.

Campante & Yanagizawa-Drott (2015), Bangladeş, Endonezya ve Türkiye'deki günlük ortalama oruç tutma saatlerini esas alan çalışmalarında daha uzun Ramazan orucunun Müslüman ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde sağlam, istatistiksel olarak anlamlı ve niceliksel olarak önemli bir olumsuz etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. İkincisi olarak, daha uzun Ramazan orucu, Müslümanlar tarafından bildirilen öznel iyi oluş (öznel refah) üzerinde güçlü, istatistiksel olarak anlamlı ve niceliksel olarak önemli bir pozitif etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir²⁶. Bu sonuçları değerlendiren Campante & Yanagizawa-Drott şu çarpıcı bir tespitte bulunmuşlardır: "... *kanitlarımız Müslümanların daha fakir olmalarına rağmen daha mutlu olduklarını gösteriyor*"²⁷ Bu çarpıcı tespitinin Eliade'nin yukarıda zikredilen dindar insan iki farklı zaman diliminde yaşar tespitiyle örtüştüğü görülmektedir.

²⁴ Mehdi Zare Bahram Abadi vd., "The Effect of Islamic Fasting in Quran on Spiritual Intelligence And Happiness of Fasting Persons", *Quran Medicine* 1/3 (2012), 69-70.

²⁵ Seyed Ali Mousavi vd., "The Effects of Fasting on the Level of Happiness in the General Population of Kermanshah, Iran" *Journal of Fasting and Health* 3/1 (2015), 32-33.

²⁶ Filipe Campante – David Yanagizawa-Drott, "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan", *Quarterly Journal Of Economics* 130/2 (2015), 633-637.

²⁷ Campante – Yanagizawa-Drott, "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan", 642.

Uğur (2018), Ramazan ayının bireylere mutluluk getirip getirmediğini incelemek için Ankara Hacı Bayram Camii merkezli 154 kadın 133 erkek toplam 287 kişi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasını, ilk dalgası Ramazan ayından 3 gün önce, sonraki 3 dalgasını Ramazan ayının her cuma günü ve son dalga ise Ramazan Bayramı'ndan 2 hafta sonra olmak üzere 5 dalga şeklinde uygulamıştır. Her kişiyle bir kez görüşme yapılan bu çalışma sonucunda katılanların (oruç tutup tutmama durumları göz önünde bulundurularak) Ramazan ayında istatistiksel olarak diğer ölçülen zamanlara göre anlamlı ölçüde daha yüksek mutluluk ve yaşam doyumu bildirdiklerini aktarmıştır²⁸.

Mehmood vd. (2023), Hindistan ve Pakistan merkezli yarım asırlık bir zamana ait yaklaşık yarım milyon dava ve 10.000 yargıç üzerinde yaptıkları analizlerde Ramazan orucunun cezai hükümler üzerindeki etkilerini tahmin etmişlerdir. Rastgele vaka ataması ve dışsal varyasyon kullandıkları çalışmada oruç tutma yoğunluğu arttıkça Müslüman yargıçların beraat oranlarını arttığını, temyiz ve bozma oranlarının ise düştüğünü bulmuşlardır. Ramazan orucunun daha hoşgörülü kararlara yol açtığını vurgulayan Mehmood vd., Pakistan'da yargıçların bir saat daha oruç tutmasının beraat kararı verme olasılığının yüzde 4 daha fazla olmasıyla ilişkilendirilirken, Hindistan'da bir saat daha oruç tutmanın ise beraat kararıyla olasılığının yüzde 7 daha fazla olmasıyla ilişkilendirmişlerdir²⁹.

Brooke vd. (2022), kutsal zamanın etkisini cuma günü ve özellikle cuma namazı etkisi üzerinden araştırdıkları ve Cezayir, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Fas, Filistin, Sudan, Tunus ve Yemen ülke verilerine dayandırdıkları çalışmalarında, toplulukça yapılan bir ibadet olan cuma namazına katılanların katılmayanlara oranla daha yüksek düzeyde sosyal ve siyasi konularda hoşgörüsüzlük seviyesi bildirdiklerini aktarmaktadırlar³⁰.

2. Yöntem

Sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan ve bu çalışmadaki verilerin de üretildiği likert tipi ölçeklerin; sıralama düzeyinde mi yoksa eşit aralıklı ölçüm düzeyinde mi olduğu meselesi üzerinde bir mutabakat bulunmamaktadır. Esasında Harvard psikoloğu Stevens'in (1946) ölçüm düzeyleri ile istatistiksel analiz arasındaki bağlantılara ilişkin görüşlerinden bu yana, sıra düzeyindeki değişkenler için geleneksel tanımlayıcı ve çıkarımsal istatistiklerin kullanımına ilişkin süregelen bir tartışmanın

²⁸ Zeynep Burcu Uğur, "Does Ramadan Affect Happiness? Evidence from Turkey", *Archive For The Psychology Of Religion* 40/2-3 (2018), 167-170.

²⁹ Sultan Mehmood vd., "Ramadan Fasting Increases Judicial Leniency in Judges from Pakistan and India", *Toulouse School of Economics (TSE) Working Paper* No: 1393 (2023), 3.

³⁰ Steven Brooke vd., "The Friday Effect: How Communal Religious Practice Heightens Exclusionary Attitudes", *British Journal Of Political Science* 53/1 (2022), 136.

devam ettiğini bu aşamada vurgulamak önemlidir. Örneğin Selltiz vd.'ne göre³¹; likert tipi ölçekler bireyin bir nesneye yönelik yaklaşımının olumlu mu olumsuz mu olduğu konusunda bir fikir vermekte ancak bu durum birinin diğerinden ne kadar olumlu ya da olumsuz olduğu konusunda bir fikir ileri sürmek için dayanak sağlamamaktadır. Bu nedenle likert tipi ölçekler sıralama düzeyinden daha fazlası olma iddiasında değildir. Bununla beraber likert tipi ölçeğin aralıklı ölçek kriterlerini gerçekten karşılayıp karşılamadığı araştırmacının yargısına bağlı öznel bir durumdur. Nitekim gerçek bir aralık ölçeğine sahip olmasalar da belirli kategoriler arasındaki (örneğin, 3'lü, 5'li, 7'li likert tipi seçimler) farkların eşit olduğunu ileri süren liberal görüşlere (Baker-Hardy & Petrinovich, 1966; Labovitz, 1967) ve aksini savunan muhafazakâr görüşlere (Stevens, 1955; Otrien, 1979; Marcus-Roberts & Roberts, 1987) çalışmasında yer veren Knapp'a göre³²; test aşamasında ölçeğin sıralı olduğu kanaati var ise çıkarım aşamasında parametrik olmayan testlerin kullanılması kaçınılmaz olacaktır çünkü bu tür testler; dağılımdan bağımsız doğaları nedeniyle sıralı değişkenler için anlamlı olan hipotezlere daha uygun olma eğilimindedirler. Eğer ölçeğin aralıklı bir ölçek olduğu düşünülüyor/değerlendiriliyor ise parametrik teknikleri tercih etme imkânı ortaya çıkmakla beraber normallik ve/veya varyans homojenliği konusunun da göz önünde bulundurulması gerekliliği unutulmamalıdır. Hem Selltiz vd.'nin hem de Knapp'ın görüşleri doğrultusunda bu çalışmada ele alınan verilerin 4'lü ve 10'lü likert tipteki ölçek vasıtasıyla üretildiği göz önüne alındığında bu verilerin sıralama ölçme düzeyinde mi yoksa eşit aralıklı ölçüm düzeyinde mi olduğu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Sıralama düzeyinde bir ölçümden bahsedilmesi durumunda çıkarım/sınama aşamasında parametrik olmayan bir testin kullanılması, eşit aralıklı bir ölçüm düzeyinden bahsedilmesi durumunda ise normallik varsayımları göz önünde bulundurularak parametrik testler kullanılması gerekmektedir.

Sosyal bilimlerin birçok alanında aynı ya da farklı evrenlerden/gruplardan seçilen kişiler arasında sıklıkla karşılaştırmalar yapılmaktadır. Bu karşılaştırmalar için kullanılan istatistiki testler deneklerin birbirinden ayrı evrenlerden/gruplardan seçilip seçilmediğine ve verilerin normal dağılıp dağılmadığına göre değişmektedir. Örneğin aynı deneklerin farklı şartlara göre sergiledikleri davranışların ya da algılarının incelenmesi gibi deneysel yapıda ve kontrol gruplarının kullanıldığı çalışmalar bağımlı/eşleştirilmiş iki grup bağlamındaki çalışmaları oluşturuyor iken; bu çalışmada da olduğu gibi, birbirinden farklı/bağımsız deneklerin davranış, algı ya da hislerine ilişkin araştırmalar

³¹ Claire Selltiz vd., *Research Methods in Social Relations* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967), 369.

³² Thomas R. Knapp, "Treating Ordinal Scales as Interval Scales: An Attempt To Resolve the Controversy", *Nursing Research* 39/2 (1990), 122-123.

ise bağımsız/eşleştirilmemiş gruplar arasındaki farkların incelenmesine yönelik çalışmalar olarak değerlendirilmektedir. Bağımsız iki grup arasında farklılık bulunup bulunmadığına ilişkin istatistikî testler uygulanırken verilerin normal dağılıp dağılmadığı temel kıstas olarak görülmeli ve buna göre uygun test seçimi yapılmalıdır. Eğer araştırmaya esas veriler normal dağılım gösteriyor ise bağımsız gruplar söz konusu olduğunda uygulanması gereken istatistikî test T-Testi iken veriler normal dağılım göstermiyor ise uygulanması gereken test ise T-Testi'nin parametrik olmayan (nonparametrik) eşdeğeri/karşılığı olarak değerlendirilen Mann-Whitney U testidir³³. Tablo 3 incelendiğinde, basıklık ve çarpıklık değerleri, varyasyon (değişim) katsayısı ve Kolmogorov-Smirnov test istatistikî açısından bu çalışmaya esas verilerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada ele alınan toplam 11 hipotez, “Mann-Whitney U” testi vasıtasıyla sınanmıştır.

2.1. Araştırma Problemi

Bu çalışmayla ilgili vurgulanması gereken ilk husus, mutluluk ve yaşam memnuniyeti kavramlarının ele alındığı düzleme ilişkindir. Bu noktada temel mesele ise mutlu olmaya ve yaşamdan memnuniyet duyma haline yüklenen mana ile ilgilidir. Tarihsel süreçte çok farklı zaviyelerden değerlendirilen mutluluk ve yaşam memnuniyeti kavramlarında temel paradigma değişimi Avrupa’da yaşanan Aydınlanma dönemiyle beraber başlamış ve bu kavramların ahlâk, erdem ve ahiret inancıyla olan sıkı ilişkilerinde kopuş başlamıştır. McMahan bu durumu “Cennetin mutluluğundan dünyanın mutluluğuna geçiş³⁴” olarak nitelendirmektedir. Dünya merkezli bu bakış açısı ise önce sanayileşme sonrasında da küreselleşmeyle birlikte evrensel bir kavrayış halini alarak mutluluk, yaşam memnuniyeti ve öznel refah gibi kavramların odağını teolojik bir zaviyeden seküler bir zaviyeye taşımıştır. Bu çalışma dayandığı verilerin niteliği itibarıyla mutluluk, yaşam memnuniyeti ve öznel refah kavramlarını seküler zaviyeden ele almaktadır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi; kutsal zaman öncesindeki mutluluk ve yaşam doyumu düzeylerine ait ortalama değerler ile kutsal zamanın yaşandığı (bu çalışmada Ramazan ayı) dönemdeki mutluluk ve yaşam doyumu düzeylerine ait ortalama değerlerin tespiti ve değerler arasında istatistikî açıdan anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemektir.

Bu doğrultuda teorik arka plan ve literatür bölümünde vurgulandığı üzere bir kişi üzerinde kutsal zamanın etkisinin izlenebilmesi için o kişinin kutsal zamanın tabii muhatabı olması daha somut bir ifadeyle kendisini “*dindar*” olarak tanımlayan ve ilaveten “*dinin hayatında önemli olduğunu*”

³³ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2002), 162-171.

³⁴ Darrin M. McMahan, “From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d. 1780”, *Journal of the American Academy of Arts & Sciences* 133/2 (2004), 15.

belirten bir kişi olması gerektiği izahından varestedir. Eliade'nin belirttiği üzere modern toplumların dindar olmayan insanı için zaman, dindar insanın aksine süreksiz ve heterojen bir yapıdadır. Sevdiği bir müziği dinlemek, sevdiği birisini beklemek ya da aşık olduğunu hissetmek, çalışırkenki ya da can sıkıldığındaki anlarla kıyaslandığında dindar olmayan insanın da farklılıklar gösteren ve değişen yoğunlukları olan zaman ritimlerini yaşadığının kanıtıdır ancak dindar insan ile kıyaslandığında temel bir fark vardır. Dindar insan "kutsal" olan, kendilerinden önceki ve sonraki zamansal süreçte hiçbir yeri olmayan, tamamen farklı bir yapıya ve kökene sahip olan ve yaratıcı tarafından kutsanmış ve belirli nitelikleri olan zaman aralıklarını deneyimlemektedir. Litürjik yapıdaki bu zamanın, bu insanüstü ve insanötesi niteliğine dindar olmayan bir adam erişemez. Dindar olmayan insana göre zamanın kırılması ve gizemi yoktur. Ona göre kişinin kendi yaşamıyla bağlantılı olan zaman mefhumu, başlangıcı ve sonu olan bir ölümlüdür³⁵. Eliade'den hareketle söylenebilir ki dindar bir insan için deneyimlediği bu kutsal zaman, yaşamının her anında başat ve kesif yapıdadır. Diğer bir ifadeyle kutsal zamanın etkileri değerlendirilirken meseleye sadece dini boyut noktasında değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan da yaklaşılması gerektiği düşünülmektedir.

2.2. Veri Kaynakları

Bu çalışmada Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey – WVS) verileri kullanılmaktadır. Dünya Değerler Araştırması (WVS) projesi, günümüzde İsveç'te kurulu bulunan aynı isimli bir dernek tarafından organize edilmekte ve sekreteryası Viyana'da, arşivi ise Madrid'de bulunmaktadır. WVS, ortalama beş yıllık dönemler halinde birçok ülkede gerçekleştirilmektedir. Dalgalar (araştırma dönemini kapsayan yıllar) halinde gerçekleştirilen bu anket çalışmalarının ilki 1981-1984 yılları arasında 11 ülkede, yedinci ve sonuncusu ise 2017-2022 arasında 64 ülkede gerçekleştirilmiştir. İlk dalga haricindeki tüm araştırmalara Türkiye'de dahil olmuştur.

Açık bir veri kaynağı olarak Dünya Değerler Araştırması, niteliği ve amaçları gereği belirli bir zaman dilimine odaklanan bir anket çalışması değildir. Tamamen rastlantısal olarak Türkiye'de 2011 senesinde idrak edilen Ramazan Ayı boyunca da saha çalışması devam etmiştir. Ankete katılanlar (denekler) öncesinde şu şekilde bilgilendirilmişlerdir:

“... Sorularımızın doğru veya yanlış cevapları yoktur. Araştırma için önemli olan, sizin kişisel ve samimi düşüncelerinizdir. Uluslararası etik kurallara bütünüyle uyularak gerçekleştirilen araştırmada, görüşülen kişilerin kimlikleri ile, kişisel veya hane düzeyindeki bilgiler hiçbir şekilde ve hiçbir kimseye açıklanmaz. Türkiye'nin de bu dünyanın en geniş kapsamlı sosyal bilim araştırmasının

³⁵ Eliade, *The Sacred & The Profane*, 70-71.

bir parçası olabilmesi için yardımlarınızı ve biraz zamanınızı rica ediyorum”³⁶ (WVS, Wave 6, 2010-2014).

Örnekleme Türkiye İstatistik Kurumu’nun katkılarıyla belirlenen ve birçok farklı temadan ve 200’ü aşkın sorudan oluşan WVS-6’nın ne Ramazan ayı öncesine denk gelen kısmında ne de Ramazan ayı içerisinde uygulanan kısmında kendisini dindar olarak tanımlayan ve dini hayatında önemli gören kişilerin mutluluk ve yaşam memnuniyeti bildirimlerine yönelik olumlu ya da olumsuz tesirinin olmayacağı açıktır.

WVS-6, Türkiye’de 30.06.2011 - 25.08.2011 arasında yaklaşık iki ayda 1605 kişi üzerinde uygulanmıştır. WVS-6’nın 06.08.2011 – 25.08.2011 arasında 213 kişiye uygulanan bölümü, Türkiye’de 01.08.2011 ile 29.08.2011 arasında idrak edilen 2011 Ramazan Ayı içerisinde gerçekleşmiştir. 2011 Ramazan Ayı’nda WVS-6’nın uygulandığı tarihlere ve anket sayılarına Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. 2011 Ramazan Ayı’nda uygulanan WVS-6 anket sayıları

Ramazan Ayı (Hicri 1432)	Miladi Takvim (2011)	Uygulanan Anket Sayısı
1 – 7 Ramazan (ilk hafta)	1 – 7 Ağustos	12
8 – 14 Ramazan (ikinci hafta)	8 – 14 Ağustos	100
15 - 21 Ramazan (üçüncü hafta)	15 – 21 Ağustos	68
22 – 29 Ramazan (dördüncü hafta)	22 – 29 Ağustos	33
Toplam	29 gün	213

Tablo 1 incelendiğinde WVS-6 kapsamında uygulanan anketlerin Ramazan ayının ikinci ve üçüncü haftasında daha fazla olmak üzere tüm Ramazan ayına yayıldığı ve bu niteliği itibarıyla kutsal zamanın tamamına ilişkin bir projeksiyon sunduğu düşünülmektedir. Kısaca WVS-6 çalışması, bu çalışmanın amacı ile örtüşen elverişli bir veri kaynağı hüviyetindedir.

³⁶ World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014.

WVS-6 verilerinin bu özelliğinin ortaya çıkarılmasına müteakip tüm WVS dalgalarına bu zaviyeden yaklaşmış ve WVS-4 ile WVS-7 çalışmalarının da Türkiye’de Ramazan ayı içerisinde uygulanan kısımlarının olduğu görülmüştür.

WVS-4’e ait saha çalışmasının Türkiye’de 01.12.2001 – 01.01.2002 arasında 3401 kişiye uygulandığı görülmüş ve 16.11.2001 – 15.12.2001 arasında idrak edilen 2001 Ramazan Ayı’nın ilk 15 günü içerisinde de belirli bir sayıda uygulanmış olabileceği düşüncesinden hareketle veriler incelenmiş ancak anketlerin uygulandığı tarihlere ulaşamamıştır³⁷.

WVS-7’ye ait saha çalışmasının ise Türkiye’de 31.03.2018-21.05.2018 arasında iki aya yakın bir sürede 2415 kişiye uygulandığı ve bu anket çalışmasının son üç gününde (19,20 ve 21 Mayıs 2018) 117 kişiye uygulanan kısmının, 16.05.2018’te başlayıp 14.06.2018’de tamamlanan 2018 Ramazan Ayı içerisinde gerçekleştiği görülmüştür. WVS-7 verilerinin; kutsal zaman diliminin sadece ilk üç gününde (%10’luk kısmında) uygulanmış olması itibarıyla kutsal zamanın etkilerinin yansıtabilecek kapsayıcılıkta olamayacağı ve bu üç gündeki toplam katılımcı sayısının (117 kişi) çalışmanın gerektirdiği ön şartlar, tasnifler ve kayıp veriler göz önünde bulundurulduğunda çok çok daha azalacağı değerlendirildiğinden çalışmaya dahil edilmemesine karar verilmiştir.

Çalışmaya dahil edilecek katılımcılar WVS-6 verileri arasından belirlenirken aşağıdaki üç soru ve bu sorulara verilen cevaplar teoriye uygun şekilde birer ön şart ya da diğer bir ifadeyle seçim kriteri/süzgeci olarak görülmüş ve sorulara altı çizili olarak vurgulanan cevapları verenler analize dahil edilmiştir. Katılımcılara ait tanımlayıcı bilgilere Tablo 2’de yer verilmiştir.

Dinin hayatınızdaki önemi nedir?³⁸

(1: Çok önemli, 2: Oldukça önemli, 3: Çok/Pek önemli değil, 4: Hiç önemli değil)

İbadethaneye gidip gitmediğinize bakmaksızın kendinizi dindar bir kişi olarak mı görürsünüz?³⁹

(1: Dindar, 2: Dindar değil, 3: Ateist)

Bir dine bağlı mısınız? (Evet ise) hangi dine?⁴⁰

(0: Hiçbir dine bağlı değil, 5: Müslüman, 8: Diğer)

³⁷ Bu kapsamda hem WVS sekreteryası hem de WVS Türkiye koordinatörü Prof. Yılmaz Esmer ile iletişime geçilmiş ancak anketlerin uygulandığı tarih bilgisinin bilgisayar ortamına aktarılmadığı anlaşılmıştır.

³⁸ WVS-6’da V9 no’lu soru.

³⁹ WVS-6’da V147 no’lu soru.

⁴⁰ WVS-6’da V144 no’lu soru.

Tablo 2: WVS-6 verilerine ait tanımlayıcı bilgiler

Değişkenler		Kutsal zaman öncesi (<i>Ramazan öncesi</i>)				Kutsal zaman (<i>Ramazan ayı</i>)			
		Erkek		Kadın		Erkek		Kadın	
		Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Yüzdesi
Medeni Durum *	Evli	326	%64	417	%73	49	%69	51	%61
	Evli olmayan	180	%36	157	%27	22	%31	33	%39
Çalışma Durumu **	Ücretli Çalışan	239	%47	77	%13	39	%55	26	%31
	İşveren/İş Sahibi	88	%17	10	%2	9	%13	1	%1
	Çalışmayan	179	%36	487	%85	23	%32	57	%68
Yaş	18-25	112	%22	101	%18	11	%15	8	%10
	26-34	136	%27	141	%24	15	%22	18	%21
	35-44	107	%21	136	%24	17	%24	26	%31
	45-54	70	%14	99	%17	11	%15	15	%18
	55 ve üzeri	81	%16	97	%17	17	%24	17	%20
Eğitim ***	İlk öğretim	144	%28	310	%54	20	%28	37	%44
	Orta öğretim	259	%51	194	%34	29	%41	39	%46
	Yüksek öğretim	103	%21	70	%12	22	%31	8	%10
Subjektif Sosyal Statü ****	Üst sınıf	11	%2	9	%1	2	%3	4	%5
	Orta üst sınıf	127	%25	142	%25	22	%31	11	%13
	Orta alt sınıf	233	%46	262	%46	26	%37	34	%40
	İşçi, çalışan	110	%22	120	%21	19	%27	31	%37
	Alt sınıf	18	%4	33	%6	1	%1	3	%4
	Belirtmeyen	7	%1	8	%1	1	%1	1	%1

* Evli/evli olmayan tasnifi resmi olarak evli olup olmama durumuna göre oluşturulmuştur.

** Ücretli çalışan tasnifiyle; çalıştığı sektör farketmeksizin bir ücret/maaş karşılığı çalışanlar kastedilmektedir.

Çalışmayanlar tasnifi altında; emekli, ev kadını, öğrenci ve iş arayanlar yer almaktadır.

*** İlk öğretim tasnifi içinde, ilkokul ve ortaokul mezunları ile ilkokul ve ortaokul terk durumunda olanlar; orta öğretim tasnifiyle; lise ve dengi meslek okulu mezunu ve bu seviyedeki okullardan ayrılmış olanlar, yüksek öğretim tasnifine ise önlisans, lisans ve lisansüstü mezunlar ve bu okullardan ayrılanlar dahildir.

**** WVS-6 kapsamında sorulan V238 no'lu soruya (kendinizi hangi sınıfa ait görürsünüz?) verilen cevaplardan oluşturulmuştur.

WVS-6 verilerine ait Tablo 2'ye kısaca bakıldığında, Ramazan öncesi döneme ilişkin 506 erkek, 574 kadın olmak üzere toplam 1080 katılımcı verisi ile Ramazan ayına ilişkin dönemdeki 71 erkek, 84 kadın olmak üzere toplam 155 katılımcı verisinden oluştuğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle kutsal zaman öncesinde gerçekleştirilen 1392 anketten 1080'i, kutsal zaman içinde gerçekleştirilen 213 anketten 155'i bu çalışmaya dahil edilebilmiştir. Çalışma kapsamında analize

esas alınan ve Tablo 2’de yer verilen katılımcıların, yukarıda zikredilen ve ön şart olarak görülen üç adet soruya araştırma kapsamında aranan cevapları verenlerden oluştuğu unutulmamalıdır. Analize esas olacak veriler belirlendikten sonra “mutluluk” ve “yaşam düzeyini” tespit edebilmek amacıyla aşağıdaki iki soru kullanılmıştır:

Genel olarak mutlu olup olmadığınızı söyler misiniz? Şu şıklardan hangisi sizin mutluluk durumunuzu en iyi şekilde tarif ediyor?⁴¹

(1: Çok mutluyum, 2: Oldukça/Biraz mutluyum, 3: Pek mutlu değilim, 4: Hiç mutlu değilim)

Genel olarak bugünlerde hayatınızdan ne kadar memnun sunuz? Çok memnun hissediyorsanız ‘10’, hiç memnun değilseniz ‘1’ olmak üzere bir puanlama yapınız.⁴²

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Hiç memnun değilim									Çok memnunum

Bu iki soru incelendiğinde mutluluk düzeyinin tespiti için kullanılan sorunun 4’lü likert tipte bir soru olduğu ve 1 rakamı daha yüksek bir mutluluk seviyesine karşılık gelirken 4 rakamının ise daha düşük bir mutluluk seviyesini işaret ettiği, yaşam doyumunu tespit eden sorunun ise 10’lu likert tipte bir soru olduğu ve 1 rakamının daha düşük bir memnuniyet seviyesi, 10 rakamının ise daha yüksek bir memnuniyet seviyesi anlamına geldiği görülmektedir. Daha yüksek bir sayının daha yüksek düzeyde mutluluk ve yaşam memnuniyeti seviyesine karşılık gelmesi ile daha düşük sayının ise daha düşük mutluluk ve yaşam memnuniyeti seviyesine karşılık gelmesinin hem yanlış anlaşılmaları önleyeceği hem de yorum ve analiz kolaylığı sağlayacağı açıktır. Bu kapsamda Welzel (2014)’in belirttiği yeniden kodlama ve ters kodlama yöntemi⁴³ kullanılarak bu iki soruya verilen cevaplar yeniden puanlanmış ya da diğer bir ifadeyle yeniden skorlaştırılmıştır. Bu kapsamda mutluluk düzeyini⁴⁴ ve yaşam memnuniyetini⁴⁵ ölçen bu iki soru 0-100 arasında bir değer alacak şekilde yeniden kodlanmıştır.

⁴¹ WVS-6’da V10 no’lu soru.

⁴² WVS-6’da V23 no’lu soru.

⁴³ Christian Welzel, *Online Appendix to Welzel’s CUP Monograph Freedom Rising* (Cambridge: www.cambridge.org/welzel, 2014), 145.

⁴⁴ Mutluluk seviyesini ölçen soru; 1=100, 2=66, 3=33, 4=0 şeklinde ters kodlanmıştır.

⁴⁵ Yaşam memnuniyetini ölçen soru; 1=0, 2=11, 3=22, 4=33, 5=44, 6=55, 7=66, 8=77, 9=88, 10=100 şeklinde kodlanmıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

3.1. Normallik Testi Sonuçları

Tablo 3. Mutluluk ve Yaşam Memnuniyeti Verilerine Ait Normallik Testi Sonuçları

Mutluluk	N (Katılımcı)	Ortanca (Median)	Ortalama (Mean)	Standart Sapma (Standard Deviation)	Çarpıklık (Skewness)	Çarpıklık - Standart Hatası (Skewness - Std. Error)	Basıklık (Kurtosis)	Standart Hatası (Kurtosis - Std. Error)	Kolmogorov- Smirnov	Shapiro-Wilk
Kutsal zaman öncesi	1080	66	74,4463	25,44504	-0,794	0,074	0,308	0,149	0,253 (Sig. 0,000)	0,793 (Sig. 0,000)
Kutsal zaman	155	66	74,7419	27,41784	-1,032	0,195	0,73	0,387	0,260 (Sig. 0,000)	0,776 (Sig. 0,000)
Yaşam Memnuniyeti	N (Katılımcı)	Ortanca (Median)	Ortalama (Mean)	Standart Sapma (Standard Deviation)	Çarpıklık (Skewness)	Çarpıklık - Standart Hatası (Skewness - Std. Error)	Basıklık (Kurtosis)	Standart Hatası (Kurtosis - Std. Error)	Kolmogorov- Smirnov	Shapiro-Wilk
Kutsal zaman öncesi	1080	77	70,5361	22,8008	-0,919	0,074	0,795	0,149	0,164 (Sig. 0,000)	0,913 (Sig. 0,000)
Kutsal zaman	155	77	68,5161	23,36396	-0,928	0,195	0,557	0,387	0,167 (Sig. 0,000)	0,911 (Sig. 0,000)

Verinin normal dağılıp dağılmadığına ilişkin ilk olarak Kolmogorov-Smirnov testi ile Shapiro-Wilk testlerinin sonuçlarına bakılmıştır. Bu testler örneklemedeki puanları aynı ortalama ve standart sapmaya sahip normal dağılımlı bir puanlar dizisiyle karşılaştırmaktadır. Nihayetinde bu testlere ilişkin anlamlılık değerlerinin “ $p > 0.05$ ” şeklinde olması bize örnekleme ait dağılımın normal dağılımdan önemli ölçüde farklı olmadığını diğer bir ifadeyle muhtemelen normal dağılıma sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu iki testin anlamlılık değerleri “ $p < 0,05$ ” şeklinde bir değer almışsa söz konusu dağılımın normal dağılımdan önemli ölçüde farklı olduğunu diğer bir deyişle normal dağılıma sahip olmadığını göstermektedir⁴⁶. Tablo 3 bu iki test sonuçları açısından incelendiğinde verilerin normal dağılmadığı tespit edilmiştir.

İkinci olarak ise çarpıklık ve basıklık değerleri üzerinden verilerin normal dağılıp dağılmadığı incelenmiştir. Çarpıklık değerinin kendi standart hatasına bölünmesi sonucunda elde edilen değer (z değeri) $-/+ 2$ 'den küçük olması ile basıklık değerinin kendi standart hatasına bölünmesi ile elde edilen değer (z değeri) $-/+ 2$ 'den küçük olması, verilerin normal dağılım gösterdiği şeklinde yorumlanmaktadır⁴⁷. Bu açıdan Tablo 3 incelendiğinde kutsal zaman öncesine ait mutluluk verilerinin çarpıklığına ilişkin z değerinin “-10,72”, basıklığa ilişkin z değerinin “2,06” olduğu; kutsal zamandaki mutluluk verilerinin çarpıklığına ait z değerinin “-5,29”, basıklığa ilişkin z değerinin ise “1,88”

⁴⁶ Andy Field, *Discovering Statistics Using SPSS* (London: SAGE Publications Ltd. Third Edition 2009), 144.

⁴⁷ Hüner Şencan, *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005), 200-201.

olduğu görülmüştür. Kutsal zaman öncesindeki yaşam memnuniyeti verilerinin çarpıklığına ait z değerinin “-12,42”, basıklığa ilişkin z değerinin “5,33” olduğu; kutsal zamandaki yaşam memnuniyeti verilerinin çarpıklığına ilişkin z değerinin “-4,75”, basıklığa ilişkin z değerinin ise “1,43” olduğu görülmüştür. Çarpıklık ve basıklık değerleri açısından verilerin tamamı bir bütün olarak değerlendirildiğinde verilerin normal dağılım göstermediği görülmüştür.

Verilerin eşit aralıklı ölçüm düzeyinde olduğu kabul edilse dahi normallik varsayımları karşılanmadığından, bağımsız iki gruba ait ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığı yönünde oluşturulan hipotezlerin test edilebilmesi için parametrik olmayan bir test olarak Mann Whitney U testinin kullanılmasına karar verilmiştir.

3.2. Hipotezlerin sınanması ve sonuçların yorumlanması

Tablo 4a. Kategorik Ayrım Yapılmaksızın Tüm Katılımcılar Açısından Sınanan Hipotezler

Hipotez 1	H_0	Tüm katılımcılar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Tüm katılımcılar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 4b. Hipotez 1'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
Mutluluk						
Kutsal zaman öncesi	1080	616,23	665530	66	85610	0,615
Kutsal zaman	155	630,32	97700	66		
Yaşam memnuniyeti						
Kutsal zaman öncesi	1080	621,5	671219,5	77	79920,5	0,356
Kutsal zaman	155	593,62	92010,5	77		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 4b Hipotez 1 açısından incelendiğinde p değerinin anlamlılık eşiği olan 0,05'ten büyük olduğu görülmüştür. Dolayısıyla kutsal zaman diliminin tüm katılanların mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle Hipotez 1 ait H_0 hipotezi reddedilememiştir.

Tablo 5a. Erkek/Kadın Ayrımı Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 2	H_0	Erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 3	H_0	Kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 5b. Hipotez 2 ve 3'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
Hipotez 2	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	506	287,18	145313	66	17042	0,441
		Kutsal Zaman	71	301,97	21440	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	506	288,71	146085	77	17814	0,908
		Kutsal Zaman	71	291,1	20668	77		
Hipotez 3	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	574	329,47	189118	66	24093	0,992
		Kutsal Zaman	84	329,68	27693	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	574	333,28	191301	77	21940	0,177
		Kutsal Zaman	84	303,69	25510	66		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 5b Hipotez 2 ve Hipotez 3 açısından ele alındığında hem erkekler hem de kadınlara ait p değerlerinin 0,05'ten büyük ve dolayısıyla anlamsız olduğu tespit edilmiştir. Erkek ve kadın ayrımı yapılarak ele alınan örnekleme ait mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri üzerinde kutsal zaman etkisi bulunamamış, Hipotez 2 ve Hipotez 3 için H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

Tablo 6a. Kadın-Erkek ve Evli-Evli Olmayan Ayrımları Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 4	H_0	Evli erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 5	H_0	Evli kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 6	H_0	Evli olmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli olmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 7	H_0	Evli olmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Evli olmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 6b. Hipotez 4,5,6 ve 7'ye ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
<i>Hipotez 4</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	326	173,4	56529	66	3228	0,025^a
		Kutsal Zaman	26	215,35	5599	100		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	326	174,85	57001	77	3700	0,274
		Kutsal Zaman	26	197,19	5127	77		
<i>Hipotez 5</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	417	233,98	97568,5	66	10415,5	0,793
		Kutsal Zaman	51	238,77	12177,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	417	236,61	98664,5	77	9755,5	0,328
		Kutsal Zaman	51	217,28	11081,5	77		
<i>Hipotez 6</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	180	101,66	18299	66	1951	0,902
		Kutsal Zaman	22	100,18	2204	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	180	101,49	18268,5	77	1978,5	0,995
		Kutsal Zaman	22	101,57	2234,5	77		
<i>Hipotez 7</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	157	95,01	14916,5	66	2513,5	0,771
		Kutsal Zaman	33	97,83	3228,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	157	96,7	15181,5	66	2402,5	0,508
		Kutsal Zaman	33	89,8	2963,5	66		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

^a Z değeri: -2,238

Tablo 6b incelendiğinde “Evlü erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur” ifadesini içeren Hipotez 4, mutluluk değişkeni açısından anlamlı ($p=0,025$), yaşam memnuniyeti değişkeni açısından anlamsız ($p=0,274$) çıkmış ve bu nedenle Hipotez 4'e ait H_0 hipotezi kısmen reddedilmiş ve H_1 hipotezi ise kısmen kabul edilmiştir.

H_0 hipotezinin kısmen ya da tamamen reddedilebildiği durumlarda diğer bir ifadeyle iki dağılım arasında anlamlı bir fark olması durumunda, gözlemlenen bu etkinin boyutunun diğer araştırmalarla karşılaştırabilmeleri için standart bir ölçüye ulaşabilmek önem arz etmektedir. Ulaşılan bu standart ölçüyle beraber etki büyüklükleri hakkında yorum ve çıkarımlarda bulunulabilmektedir. Bu çalışmada da kullanılan SPSS programı bu standart ölçüyü diğer bir ifadeyle anlamlı farkın etki büyüklüğünü çıktı olarak vermemektedir. Ancak SPSS programının test istatistiklerini birer **Z** skoruna dönüştürmesi sayesinde, etki büyüklükleri ki “r” ile gösterilmektedir, kolayca hesaplanabilmektedir⁴⁸.

⁴⁸ Field, *Discovering Statistics Using SPSS*, 550.

$$\text{Etki büyüklüğünü hesaplama formülü}^{49}: r = \frac{Z}{\sqrt{n}} \quad r = \frac{-2,238}{\sqrt{352}} \quad r = 0,12$$

r : etki büyüklüğü, Z : test istatistiği, n : gözlem sayısı

Hipotez 4'te mutluluk değişkeni için 0,12 olarak hesaplanan r değeri, Cohen'in (1992) sınıflamasına göre küçük etki aralığındadır. Cohen'e göre r 'nin alacağı değer 0,10 olması durumunda küçük etki, 0,30 olması durumunda orta etki ve 0,50 olması durumunda ise büyük etki olarak değerlendirilmelidir⁵⁰.

Elde edilen r değerinin (0,12) bağımsız değişkenin (ki bu çalışmada "kutsal zaman dönemi") bağımlı değişken (mutluluk düzeyi) üzerindeki değişimin ne kadarlık bir kısmını açıkladığını göstermektedir. Sonuç olarak sınıfladığımız ifade olan kutsal zamanın evli erkeklerin mutluluk düzeyleri üzerindeki etkisi küçük etki sınıflaması aralığında gerçekleşmiştir.

Hipotez 5, Hipotez 6 ve Hipotez 7 açısından Tablo 6b. incelendiğinde ise p değerlerinin 0,05'ten büyük olduğu ve anlamlı olmadığı görülmüş ve bu nedenle bu ifadelere ait H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

⁴⁹ Robert Rosenthal, *Meta-analytic procedures for social research. Applied Social Research Methods Series 6* (New Bury Park, CA: Sage Publications, 1991), 19.

⁵⁰ Jacob Cohen, "Quantitative Methods In Psychology", *Psychological Bulletin* 112/1 (1992), 157.

Tablo 7a. Kadın-Erkek ve Ücretli Çalışan-Çalışmayan Ayrımları Doğrultusunda Sınanan Hipotezler

Hipotez 8	H_0	Ücretli çalışan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Ücretli çalışan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 9	H_0	Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 10	H_0	Çalışmayan erkekler açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Çalışmayan erkekler mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.
Hipotez 11	H_0	Çalışmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur.
	H_1	Çalışmayan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark vardır.

Tablo 7b. Hipotez 8,9,10 ve 11'e ait Mann-Whitney U Test Sonuçları

Hipotez Numarası	Değişkenler	Zaman Dilimleri	N	Sıra Ortalaması (Mean Rank)	Sıra Toplamı (Sum of Ranks)	Ortanca (Medyan)	U *	P **
<i>Hipotez 8</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	239	136,28	32570,5	66	3890,5	0,064
		Kutsal Zaman	39	159,24	6210,5	100		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	239	138,19	33027	77	4347	0,493
		Kutsal Zaman	39	147,54	5754	77		
<i>Hipotez 9</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	77	55,45	4270	66	735	0,028^a
		Kutsal Zaman	26	41,77	1086	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	77	55,36	4262,5	77	742,5	0,047^b
		Kutsal Zaman	26	42,06	1093,5	66		
<i>Hipotez 10</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	179	102,94	18426,5	66	1800,5	0,29
		Kutsal Zaman	23	90,28	2076,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	179	103,14	18461,5	66	1765,5	0,26
		Kutsal Zaman	23	88,76	2041,5	55		
<i>Hipotez 11</i>	Mutluluk	Kutsal Zaman Öncesi	487	269,66	131322,5	66	12494,5	0,18
		Kutsal Zaman	57	296,8	16917,5	66		
	Yaşam Memnuniyeti	Kutsal Zaman Öncesi	487	273,6	133245	77	13342	0,627
		Kutsal Zaman	57	263,07	14995	77		

* Mann-Whitney U test sonucu. ** $p > 0,05$ ise H_0 hipotezi kabul edilir. $p < 0,05$ ise H_1 hipotezi kabul edilir.

^a Z değeri: -2,203 ^b Z değeri: -1,99

Tablo 7b incelendiğinde ilk olarak Hipotez 9'un her iki değişken için anlamlı olduğu göze çarpmaktadır. "Ücretli çalışan kadınlar açısından mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeylerine ait ortalama değerlerden oluşan dağılımlar arasında kutsal zaman öncesi ile kutsal zaman dönemi arasında anlamlı bir fark yoktur" ifadesini içeren Hipotez 9 hem mutluluk ($p=0,028$) hem de yaşam memnuniyeti ($p=0,047$) açısından anlamlı bulunmuştur. Bu sonuçlarla Hipotez 9 için H_0 hipotezi reddedilirken H_1 hipotezi ise kabul edilmiştir.

Yukarıda zikredildiği üzere iki dağılım arasında anlamlı fark olması durumunda yorum ve çıkarımda bulunabilmesi için r değerinin hesaplanması gerekmektedir. Ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeyleri açısından r değeri aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

$$r = \frac{-2,203}{\sqrt{103}} \quad r = 0,22$$

0,22 olarak hesaplanan r değeri Cohen'in sınıflaması açısından 0,30'luk orta etki sınırına yakındır. Kutsal zaman dilimi ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeyleri üzerinde orta düzeye

yakın bir oranda etkilidir çıkarımı yapılabilmektedir. Nitekim Tablo 7b.'de yer verilen sıra ortalamalarına da bakıldığında ücretli çalışan kadınların mutluluk düzeylerinin kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde %25'lik bir oranda azalma gösterdiği görülmektedir. Kutsal zaman öncesinde 55,45 olan mutluluk düzeyine ait sıra ortalaması kutsal zaman diliminin girmesiyle beraber 41,77'ye gerilemiştir. Sonuç olarak ücretli çalışan kadınlar, kutsal zaman öncesine göre kutsal zaman döneminde daha az yaşam memnuniyet düzeyi bildirmişlerdir.

Ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyleri açısından r değeri ise aşağıdaki gibidir:

$$r = \frac{-1,99}{\sqrt{103}} \quad r = 0,20$$

Ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyi açısından 0,20 olarak hesaplanan r değeri Cohen'in sınıflaması açısından 0,30'luk orta etki sınırına yakındır. Kutsal zaman dilimi ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyet düzeyleri üzerinde orta düzeye yakın bir oranda etkilidir çıkarımı yapılabilmektedir. Nitekim Tablo 7b.'de yer verilen sıra ortalamalarına da bakıldığında ücretli çalışan kadınların yaşam memnuniyeti düzeylerinin kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde %24'lük bir oranda azalma gösterdiği görülmektedir. Kutsal zaman öncesinde 55,36 olan mutluluk düzeyine ait sıra ortalaması kutsal zaman diliminin girmesiyle beraber 42,06'ya gerilemiştir. Sonuç olarak ücretli çalışan kadınlar, kutsal zaman öncesine göre kutsal zaman döneminde daha az mutluluk düzeyleri bildirmişlerdir.

Hipotez 8, Hipotez 10 ve Hipotez 11 açısından ise p değerleri anlamlılık eşliğinin üzerinde gerçekleşmiş ve bu hipotezlere ait H_0 hipotezleri reddedilememiştir.

Sonuç

Kutsal zamanın öznel refah üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu araştırma için belirli kategorik ayrımlar çerçevesinde oluşturulan 11 hipotez, test edilmiştir. *Yapılan testler öncesinde literatürün de etkisiyle beklenti*; kendisini dindar olarak tanımlayan ve ilaveten dini, hayatında önemli olarak gören kişilerin öznel refahının (mutluluk ve yaşam memnuniyeti düzeyleri) kutsal zaman öncesine kıyasla kutsal zaman diliminde artması idi. Ancak sadece bir hipotezde mutluluk artışı tespit edilebilmiştir (Bkz. Hipotez 4). Özet sonuçlara Tablo 8'de yer verilmiştir.

Tablo 8. Hipotezlere Ait Test Sonuçları

Kutsal Zaman, öznel refah (mutluluk ve yaşam memnuniyeti) üzerinde etkili mi?						
Hipotezler	Mutluluk Düzeyi (Sıra Ortalaması)	İstatistikî Karar		Yaşam Memnuniyet Düzeyi (Sıra Ortalaması)	İstatistikî Karar	
		H ₀	H ₁		H ₀	H ₁
<i>Hipotez 1</i> Tüm örneklem	14 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	28 birimlik azalış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 2</i> Erkekler	14 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	3 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 3</i> Kadınlar	Değişiklik yok	Kabul	Ret	30 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 4</i> Evli erkekler	41 birimlik artış. (Anlamlı)	Ret	Kabul	23 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 5</i> Evli kadınlar	5 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	19 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 6</i> Evli olmayan erkekler	1 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	Değişmemiş	Kabul	Ret
<i>Hipotez 7</i> Evli olmayan kadınlar	2 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	7 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 8</i> Ücretli çalışan erkekler	23 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	9 birimlik artış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 9</i> Ücretli çalışan kadınlar	14 birimlik azalış. (Anlamlı)	Ret	Kabul	13 birimlik azalış. (Anlamlı)	Ret	Kabul
<i>Hipotez 10</i> Çalışmayan erkekler	12 birimlik azalış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	15 birimlik azalış (Anlamlı değil)	Kabul	Ret
<i>Hipotez 11</i> Çalışmayan kadınlar	27 birimlik artış. (Anlamlı değil)	Kabul	Ret	10 birimlik azalış. (anlamlı değil)	Kabul	Ret

Evli erkeklerin kutsal zaman diliminde istatistikî açıdan anlamlı bir biçimde mutluluk artışı yaşamaları literatürle örtüşen tabii bir sonuç olarak değerlendirilmiştir (Bkz. Hipotez 4)

Bu çalışmanın en ilgi çekici ve üzerinde durulması gereken sonucu ise “ücretli çalışan kadınların” istikrarlı bir şekilde hem mutluluk hem de yaşam memnuniyeti düzeylerinde diğer bir değişle öznel refahlarında, çok da küçük olarak değerlendirilemeyecek ve istatistikî olarak da anlamlı bir biçimde azalış yaşamalarıdır (Bkz: Hipotez 9).

Ücretli çalışan kadınların hem mutluluk hem de yaşam memnuniyeti seviyelerinde kutsal zaman içinde yaşanan bu anlamlı azalış, sadece kadınların yer aldığı 5 hipoteze ait sonuçların istatistiki olarak anlamlı olmasa da vurgulanması ve en azından tartışılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu kapsamda sadece kadınların yer aldığı 5 hipoteze ait 10 testte 6 azalış 3 artış tespit edilirken, sadece erkeklerin yer aldığı hipotezlerde ise yine istatistiki olarak anlamlı olmamakla beraber 6 artış 3 azalış tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar bizi “*Ücretli çalışan kadınların öznel refahının kutsal zamanda azalmasının nedeni nedir?*”, “*Neden ücretli çalışan erkekler değil de kadınların öznel refahında azalma yaşanmıştır*” gibi sorulara cevap aramaya itmiştir.

Ramazan ayı başta oruç olmak üzere teravih namazı, fitır sadakası ve eğer oruç ibadeti yerine getirilemiyorsa fidye ödemesi gibi belirli bir ritüel içerisinde cereyan eden yapısıyla yılın diğer zamanlarından ayrılan kutsal bir zamandır. Ayrıca bu ayda yapılan tüm ibadetlerin hem daha sık bir araya gelişler hem de daha yoğun etkileşimler içinde ifa ve idrak edilmesinin doğal bir sonucu olarak daha yoğun bir şevk ve ihlasla yapıldığı bilinmekte ya da kolaylıkla gözlemlenebilmektedir.

Ramazan ayının kendine has bu niteliklerinin elbette hem aile içinde hem de toplumsal bağlamda etkilerinin olacağı açıktır. Özellikle günlük alelade işler arasında sayılabilecek öğün sayısı, öğün vakitleri, öğün içeriği, yatma-kalkma saatleri, uyku süresi, uyku kalitesi vb. hususların alışılan ve uyum sağlanan işleyişindeki değişiklikler hem aile içinde hem toplumsal mekanlarda kendisini göstermektedir. Öte yandan kendisini dindar olarak tanımlayan ve dinin hayatında önemli bir etkisi olduğunu kabul edenler, oruç ibadetinin yerine getirmeseler dahi Ramazan ayının günlük işleri ve yaşayışı değiştiren yapısının doğurduğu etkilere aile içi ve sosyal ilişkiler vasıtasıyla kısmen de olsa maruz kalmaktadırlar.

Ücretli çalışan kadınların öznel refahının kutsal zamanda azalmasının sebepleri yukarıda zikredilen günlük işlerin alışılmış ve uyum sağlanmış yapısında meydana gelen değişikliklerde aranabileceği değerlendirilmektedir. Zira Türk ailesi değişime açık karakter ve yapısına rağmen büyük ölçüde tarih ve geleneğin etrafında şekillenmektedir. Türk toplumu ise aile örgütlenmesi üzerine kurulmuş yapısıyla himaye, itaat ve sadakat gibi değerler etrafında yoğunlaşmıştır. Erkek himaye eden, kadın ise himaye edilen olarak Türk ailesinin karakteristik yapısını oluşturmaktadır⁵¹. Nitekim TÜİK

⁵¹ İsmail Doğan, *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 369, 2009), 204-205.

tarafından gerçekleştirilen ve Nisan-2022’de yayımlanan “Türk Aile Yapısı Araştırması 2021” başlıklı rapora göre evdeki işlerin genellikle kadınlar tarafından üstlenildiği vurgulanmaktadır. Yemek yapma, çamaşır yıkama (makineyle olsa bile), basit dikiş yapma, akşam çay servisi yapma, sofranın kurulup kaldırılması, evin günlük toplanması ve temizlenmesi, evin haftalık/aylık temizliği, çocuk bakımı, ütü yapma gibi işlerin tamamının %90’lara yaklaşan oranlarda kadınlar tarafından yapıldığı; günlük/haftalık gıda alışverişinin yapılmasının kadın-erkek arasında yaklaşık yarı yarıya paylaşıldığı, boya/badana işleri, küçük bakım/onarım işleri ile aylık faturaların ödenmesi gibi işlerde ise erkeklerin daha fazla sorumluluk aldıkları tespit edilmiştir⁵².

Aslında ev işlerindeki Türk kadının sorumluluklarına ilişkin benzer tespitler başka toplumlar açısından da yapılmaktadır. Örneğin Koreli erkekler ev işlerine haftada ortalama 12,6 saat, Amerikalı erkekler 7,8 saat ayırırken Japon erkekler sadece 2,5 saat ayırmaktadır. Ayrıca bu toplumlarda da ev işlerindeki paylaşım tıpkı Türk ailesinde olduğu gibi rastgele olmaktan hayli uzaktır. Geleneksel olarak kadınlara ait işler olarak görülen “yemek yapma”, “evi temizleme”, “çamaşır yıkama” gibi işlerin %75’ini kadınlar yapmaktadır⁵³ (Akerlof & Kranton, 2016:127).

Kutsal zaman dilimi olarak etkileri incelenen Ramazan ayı hem kişisel olarak etkileri, hem aile içi sorumluluklar açısından etkileri olmak üzere alışılmış ve uyum sağlanmış olan yılın diğer zamanına oranla günlük işleri ve dolayısıyla günlük hayatı değiştirici etkisiyle ücretli çalışan kadınlar üzerinde tabii olarak erkeklere göre çok çok daha etkili olmaktadır.

Türk kadınının işgücü piyasasına girişini etkileyen faktörlerin başında kültür, ev işleri ve çocuk bakımı da sayılmaktadır⁵⁴. Zira ücretli çalışan kadınları, yukarıdaki TÜİK araştırmasında vurgulanan ev işlerindeki yoğun sorumluluklarıyla beraber ele aldığımızda erkeklerin çok ötesinde bir sorumluluk üstlendikleri kolayca söylenebilmektedir. Ücretli çalışan kadınlar için Ramazan ayı haricinde kalan 11 ay boyunca alışlagelen sorumluluklar Ramazan ayı ile birlikte daha farklı bir hal aldığı bu durumda bu konumdaki kadınların mutluluk hislerini ve yaşam memnuniyet algılarını olumsuz etkilediği görülmektedir.

Bu çalışmanın temel sonucunu oluşturan *çalışan kadınların Ramazan ayında öznel refahlarının azalmasına* ilişkin kanıtların gelecekteki çalışmalar tarafından yeni verilerle test edilmesiyle bu bağlama ilişkin önemli bir boşluğun doldurulacağı düşünülmektedir. Zira bu çalışmanın neticesinin

⁵² Türkiye İstatistik kurumu (TÜİK), *Türk Aile Yapısı Araştırması Sayı: 45813, (2021)*.

⁵³ George A. Akerlof – Rachel E. Kranton, *Kimlik İktisadi*. çev. Can Madenci (Ankara: Efil Yayınevi, 2016), 127.

⁵⁴ Gökhan Konat – Ahmet Koncak, “Kadın Girişimciliğinin İşgücüne Katılımında Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme Kapsamında İncelenmesi: Fourier Testlerinden Kanıtlar”, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 236.

gelecekteki çalışmalarla teyit edilmesinin ve bu bağlama ilişkin bir literatürün oluşmasının; ücretli çalışan kadınların Ramazan ayındaki öznel refahlarına yönelik iyileştirici tedbirler noktasındaki muhtemel tartışmalara katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Abadi, Mehdi Zare Bahram vd. "The Effect of Islamic Fasting in Quran on Spiritual Intelligence And Happiness of Fasting Persons". *Quran Medicine* 1/3 (2012), 66-71.
- Akerlof, George A. – Kranton, Rachel E. *Kimlik İktisadı*. çev. Can Madenci. Ankara: Efil Yayınevi, 1. Basım, 2016.
- Aktaş, Erkan – Yılmaz, İlkey. "Mersin'de Ramazan Ayının Gıda Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 31/2 (2012), 177-194.
- Altunışık, Remzi vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2002.
- Bialkowski, Jędrzej vd. "Fast profits: Investor sentiment and stock returns during Ramadan". *Journal of Banking & Finance* 36 (2012), 835-845.
- Brooke, Steven vd. "The Friday Effect: How Communal Religious Practice Heightens Exclusionary Attitudes". *British Journal Of Political Science* 53/1 (2022), 122-139.
- Campante, Filipe – Yanagizawa-Drott, David. "Does Religion Affect Economic Growth And Happiness? Evidence From Ramadan". *Quarterly Journal Of Economics* 130/2 (2015), 615-658.
- Cohen, Jacob. "Quantitative Methods In Psychology". *Psychological Bulletin* 112/1 (1992), 155-159.
- Diener, Ed – Seligman, Martin E. P. "Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being". *Psychological Science in the Public Interest* 5/1 (2004), 1-31.
- Diener, Ed. "Subjective Well-Being and Personality". *Advanced Personality*, ed. David F. Barone vd. 311-334. New York: Plenum Press, 1998.
- Doğan, İsmail. *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 369, 2009.
- Dölek, İlbey. "Kutsal Bir Zaman Dilimi Olarak Noel Ritüelinin Kutlama Gelenekleri "Alman Ruteryanlar Örneği"". *Turkish Studies* 9/10 (2014), 371-390.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. çev. J. W. Swat (from French to English). London: George Allen & Unwin Ltd., 1915.
- Eliade, Mircea. *The Sacred & The Profane: The Nature of Religion*. çev. W. R. Trask (from French to English). New York: Harvest Book, 1956.
- Eyerci, Cem vd. "Ramadan Effect on Prices and Production: Case of Turkey". *Statistika* 101/2 (2021), 159-186.
- F. Ali, Khawla vd. "Ramadan Fasting in Health and Disease: A Narrative Review". *Ibnosina Journal of Medicine and Biomedical Sciences* 12 (2019), 240-257.
- Field, Andy. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: SAGE Publications Ltd. Third Edition, 2009.

- Husain, Fazal. "A Seasonality in the Pakistani Equity Market: The Ramadhan Effect". *The Pakistan Development Review* 37/1 (1998), 77-81.
- Knapp, Thomas R. "Treating Ordinal Scales as Interval Scales: An Attempt To Resolve the Controversy". *Nursing Research* 39/2 (1990), 121-123.
- Konat, Gökhan – Koncak, Ahmet. "Kadın Girişimciliğinin İşgücüne Katılımında Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme Kapsamında İncelenmesi: Fourier Testlerinden Kanıtlar". *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2022), 231-255.
- Küçükşille, Engin – Özmutaf, Nezh Metin. "Is There Ramadan Effect in Turkish Stock Market?". *International Journal of Alanya Faculty of Business* 7/3 (2015), 105-110.
- Lopez-Martin, Carmen. "Ramadan effect in the cryptocurrency markets". *Review of Behavioral Finance* 14/4 (2022), 508-532.
- Maurizio, Pugno. *On the Foundations of Happiness in Economics: Reinterpreting Tibor Scitovsky*. London and New York: Routledge, 2016.
- McMahon, Darrin M. "From the happiness of virtue to the virtue of happiness: 400 b.c.– a.d. 1780", *Journal of the American Academy of Arts & Sciences* 133/2 (2004), 5-17.
- Mehmood, Sultan vd. "Ramadan Fasting Increases Judicial Leniency in Judges from Pakistan and India". *Toulouse School of Economics (TSE) Working Paper* No: 1393 (2023), 1-51. Erişim 28 Mayıs 2023. https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/46520/1/wp_tse_1393.pdf
- Mousavi, Seyed Ali vd. "The Effects of Fasting on the Level of Happiness in the General Population of Kermanshah, Iran". *Journal of Fasting and Health* 3/1 (2015), 29-34.
- Okumuş, Ejder. "Zaman Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 121-174.
- Osberg, Lars – Sharpe, Andrew. *Comparisons of Trends in GDP and Economic Well-being – The Impact of Social Capital*. (Canada: Human Resources Development Canada and OECD, 2001), 1-66. Erişim 8 Mart 2023. <https://www.oecd.org/education/innovation-education/1824740.pdf>
- Rizvi, Mohd Ahsan Kabir – Hossain, Mohammad Zakir. "Relationship Between Religious Belief and Happiness: A Systematic Literature Review". *J Relig Health* 56 (2017), 1561-1582.
- Rosenthal, Robert. *Meta-analytic procedures for social research. Applied Social Research Methods Series 6*. New Bury Park, CA: Sage Publications, 1991.
- Selltiz, Claire vd. *Research Methods in Social Relations*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967.
- Sharpe, Eric J. "Nathan Söderblom and the Study of Religion". *Religious Studies* 4/2 (1969), 259-274.

- Stiglitz, Joseph E. – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. (Paris: European Commission, 2009), 1-292. Erişim 28 Mart 2023. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
- Stutzer, Alois – S. Frey, Bruno. “Recent developments in the economics of happiness: A selective overview”. *Institute for the Study of Labor Discussion Papers* 7078 (2012), 1-17. Erişim 26 Nisan 2023. <https://www.iza.org/publications/dp/7078/recent-developments-in-the-economics-of-happiness-a-selective-overview>
- Şeker, Murat. “Mutluluk Ekonomisi”. *İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları Dergisi* 39 (2009), 115-140.
- Şencan, Hüner. *Sosyal ve Davranışsal Ölçümlerde Güvenilirlik ve Geçerlilik*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 1. Basım, 2005
- Türkiye İstatistik kurumu (TÜİK), *Türk Aile Yapısı Araştırması* Sayı: 45813, (2021). Erişim 3 Mayıs 2023. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>
- Uğur, Zeynep Burcu. “Does Ramadan Affect Happiness? Evidence from Turkey”. *Archive For The Psychology Of Religion* 40/2-3 (2018), 163-175.
- Ünver, A. Süheyl. “Ramazan Medeniyeti”. *Tobum Dergisi* 30 (1967), 3-5.
- Welzel, Christian. *Online Appendix to Welzel's CUP Monograph Freedom Rising*. Cambridge www.cambridge.org/welzel, 2014. doi:10.13140/2.1.4025.7603
- World Bank (WB), GDP, Türkiye Verisi. Erişim 19 Mart 2023. <https://data.worldbank.org/country/TR>
- World Values Survey (WVS), Wave 6, 2010 – 2014. Erişim 17 Mart 2023. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Cumhuriyetin İlk Döneminde Vuku Bulan Koçgiri ve Tunceli

Hadiselerinin Dini/Sosyolojik Yönden Değerlendirilmesi

*The Religious/Sociological Evaluation Of The Incidents Of Koçgiri And Tunceli In The First
Period Of The Republic*

Ersin Savaş

Dr. Öğretim Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din
Bilimleri Bölümü, Ağrı/ Türkiye

esavas@agri.edu.tr/ <https://orcid.org/0000-0002-9603-2749>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 04/03/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/04/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Savaş, Ersin. “Cumhuriyetin İlk Döneminde Vuku Bulan Koçgiri ve Tunceli Hadiselerinin Dini/Sosyolojik Yönden Değerlendirilmesi”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 63-80.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Toplumsal olaylarda din/mezhep etkeninin önemli bir çarpan etkisi olduğu bilinmektedir. Çünkü Sosyoloji disipliniinde yer alan birçok çalışma din olgusunun toplumsal düzlemde oldukça etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple toplumsal araştırmalarda din olgusu çoğunlukla hesaba katılmaktadır. Fakat bazen de dini kökenli olduğu düşünülen birtakım sosyal hadiselerin merkezinde farklı etkenler rol oynayabilmektedir. Söz konusu etkenler de çoğunlukla ekonomik ve siyasi biçimde vücut bulmaktadır. Araştırmanın konusu olan Koçgiri ve Tunceli hadiselerinde de bazı kaynaklarca sebep dini saiklerde aranmıştır. Ancak bu araştırmada söz konusu olayların sebepleri dini etmenlerden ziyade siyasi/sosyal ve ekonomik gelişmelere dayandırılmaktadır. Araştırmanın bu bakış açısına yönelmesinde ilgili dönemi ele alan tarihi çalışmaların dini sebeplerden çok siyasi/sosyal ve ekonomik nedenlere dayanması önemli bir rol oynamıştır. Siyasi/sosyal neden olarak ilgili çalışmalarda işaret edilen, bölgede öteden beri var olan feodal yapı ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminden gelen asayiş problemi dikkatleri çekmektedir. Dolayısıyla Osmanlı hakimiyetinin olduğu dönemden gelen alışkanlıkla bölgede düzeni aşiret reisleri kendi istekleri doğrultusunda sağlamaktadır. Bu bakımdan bölgedeki her türlü siyasi ve ticari tasarruf feodal bir anlayışla şekillenmektedir. Görüldüğü üzere dinden ziyade feodal anlayış biçimi ve güvenlik problemlerinin olduğu bir bölge olan Dersim bu özellikleri ile Koçgiri ve Tunceli hadiselerinin meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Araştırmada nitel yöntem benimsenip, veri toplama tekniği olarak doküman analizi kullanılmıştır. Elde edilen veriler anlayıcı yaklaşım ile yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tunceli, Koçgiri, İsyân, Sosyolojik Bağlam, Siyasi Otorite, Feodal Ekonomi.

Abstract

It is known that religion/sect factor has an important multiplier effect in social events. Because many studies in the discipline of sociology point out that the phenomenon of religion is very effective on the social plane. For this reason, the phenomenon of religion is often taken into account in social research. However, sometimes different factors may play a role at the centre of some social events that are thought to be of religious origin. These factors are mostly embodied in economic and political forms. In the Koçgiri and Tunceli incidents, which are the subject of this study, some sources have sought religious motives. However, in this research, the causes of these events are based on political/social and economic developments rather than religious factors. The fact that historical studies dealing with the relevant period are based on political/social and economic reasons rather than religious reasons played an important role in the orientation of the research towards this point of view. As political/social reasons, the feudal structure that has existed in the region for a long time and especially the public order problem from the Ottoman Empire period draw attention. Therefore, the tribal chieftains maintain order in the region according to their own wishes, as a habit from the period of Ottoman rule. In this respect, all kinds of political and commercial dispositions in the region are shaped by a feudal understanding. As can be seen, Dersim, which is a region with feudal understanding and security problems rather than religion, played an important role in the occurrence of Koçgiri and Tunceli incidents with these characteristics. The qualitative method was adopted in the research and document analysis was used as a data collection technique. The data obtained were interpreted with an understanding approach.

Keywords: Tunceli, Koçgiri, Rebellion, Sociological Context, Politic Authority, Feudal Economy.

Giriş

Devlet otoritesine karşı çıkma ve bunu kitlesel düzeye yayma girişimi insanlık tarihi kadar eskilere gitmektedir. Her toplumda, üzerinde anlaşılabilir, uzlaşılabilir şeylere karşı gelen birileri hep olmuştur. Fakat bu karşı çıkışlar kitlesel bir isyan düzeyine ulaşıncaya işler farklı bir noktaya evrilmiştir. İşte bu noktada isyanın temel saikinın tespiti ön plana çıkmaktadır. Çünkü sosyal isyanların asıl hedeflerinin doğru tespiti sağlıklı bir sosyolojik değerlendirmenin ön koşuludur.

Sosyoloji literatürüne bakıldığında, sosyal isyanların temelinde Marx ve Engels sosyal eşitsizliklerden doğan sınıf mücadelesini ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede haksız bir uygulama biçimiyle burjuvazi proletaryanın emeğini sömürür ve onu fakirleştirir. Bunun sonucunda toplumda gelir adaletsizliği nedeniyle sınıflar oluşur. Bu sınıf tabakalaşması da kaçınılmaz olarak sınıf çekişmesini doğurmaktadır. Haksız kazanç, haksız rekabet ve sömürü düzeninden dolayı ezilen taraf olan proletarya hakkını gasp eden burjuvaziye karşı örgütlenip mücadeleye başlar. Dolayısıyla iki toplumsal sınıf gelir adaletsizliği sebebiyle çatışır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da toplumsal isyan ve çatışma gerçekleşmiş olmaktadır. Görüldüğü üzere Marx ve Engels toplumsal isyan kavramının temel nedeninin gelir adaletsizliği olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede onlara göre sosyal isyanlar ekonomi temellidir (Marx ve Engels, 2018).

Durkheim insanın insan olarak adlandırılabilmesi için bir toplumda yaşaması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu çerçevede bir varlığa insan denecekse bu ancak toplum içerisinde olmakla mümkündür. Çünkü insan bazı şeyleri bireysel çabadan ziyade toplumdan aldığı güçle daha kolay yapmaktadır (Durkheim, 2006). Durkheim, toplumun var olmasında da *dayanışma* kavramına odaklanmaktadır. Bu bağlamda Durkheim, toplumu oluşturan bireylerin birbirlerine dayanışma yoluyla bağlandığının altını çizmektedir (Durkheim, 2013). Durkheim'in toplum anlayışında değindiği bir diğer kavram da *anomi* kavramıdır. Durkheim anomiyi ani değişimler sonrası gelişen karmaşa olarak nitelendirmektedir. Durkheim'in özellikle ekonomik koşulların ağırlaştığı dönemlerde intihar vakalarındaki artışı örnek göstermesi dikkat çekmektedir. Durkheim temel etkenin *anomi* yani kuralsızlık olduğunu vurgulamaktadır. Durkheim'e göre toplumdaki ani değişimler kuralsızlığı tetiklemekte kuralsızlık da intihar oranlarına etki etmektedir. (Durkheim, 2002).

Fanon ise sosyal isyanların çoğunlukla sömürge karşıtı olan yönüne odaklanmıştır. Bu bağlamda ona göre ciddi bir haksızlık olan sömürge faaliyetlerine karşı şiddet olmaksızın direnmek mümkün değildir. Çünkü bu sömürü çarkını kırabilmenin tek yolu ona göre fiili karşı saldırıdır. Fanon bu davranış biçimini de *sömürgeleştirme* olarak tarif etmektedir. Fanon bu duruma delil olarak sömürgeleştirilen ülkelerdeki ayrımları göstermektedir. Ona göre sömürgeleştirilen ülkelerde sömüren ile sömürülen arasındaki sınır oldukça nettir. Örneğin sömürgeleştirilen bir ülkede sömürülen tarafın muhatabı sömürgeci güçlerin ordusu ve polisleridir. Bu sebepten ötürü Fanon, sömürü düzeninin yıkılabilmesi için karşı gücün yani sömürülenlerin şiddete başvurmadan var olmalarının mümkün olmadığını altını çizmektedir. Fanon'un sömürülen ile sömüren arasında dikkat çektiği bir diğer sınır da iki taraf arasındaki tabiri caizse psikolojik şiddet yani birbirini tanımama durumudur. Bu bağlamda Fanon, iki tarafın da birbirlerini tanımama noktasındaki kararlılığa dikkat çekmektedir. Ayrıca ona göre sınırlar sadece zihinlerde değil mekanları da kapsamaktadır. Çünkü aynı

mekânın sömürgeci tarafı gayet modern ve imar edilmiş iken sömürülen taraf da ise tam bir insanlık dramı yaşanmaktadır. Neticede bu düzeni oluşturan çarkın fiili olarak müdahale olmadan kırılması Fanon'a göre mümkün değildir (Fanon, 2007).

Weber, otorite kavramının üç farklı biçimi olduğundan bahsetmektedir. Bunlar; *geleneksel, karizmatik ve rasyonel otorite* olarak sıralanabilmektedir. Geleneksel otorite, çoğunlukla toplum adetlerine dayanan bir güç meşrulaştırma biçimidir. Toplumun adetlerine kutsal bir yön atfedip gücün kaynağına geleneği yerleştirmek geleneksel otoriteyi oluşturmaktadır. Karizmatik otoritede, devreye toplumda dini ya da kahramanlık yönleriyle temayüz etmiş bir şahıs girmektedir. Bu şahsın sözleri veya davranışları toplum tarafından kanun kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu otorite tipinde toplumsal yapı, kökenini Hıristiyanlıktan alan *karizma* terimine dayanmaktadır. Karizma yani "*tanrının lütfü*"na sahip kişi gücü elinde bulundurur. Son olarak yasal otoritede ise, egemenlik kural ve kaide-lere dayanır. Bu tür egemenlik biçimde hukuk gücün belirleyicisidir (Weber, 2012). Çalışmanın konusu olan Koçgiri ve Tunceli hadiseleri dikkate alındığında ilgili olayların baş aktörlerinin geleneksel otorite tipi bağlamında değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.

Le Bon kitle yapılarının dini bir mefhumla her zaman ihtiyaç duyduğu tezini ısrarla savunmuştur. Le Bon, Dostoyevski'den yaptığı alıntıda, bir nihilistin kilisedeki kutsal resimleri ve heykelleri kırarak mumları söndürdüğünden bahsetmektedir. Fakat aynı kişi bu sefer azizlerin resimleri yerine önemli gördüğü düşünürlerin resimlerini asıp mumları tekrardan yakmıştır. Le Bon, her ne kadar kişiler akıl ile aydınlanıp önemli gelişmeler katettiklerini iddia etseler de sahip oldukları fikirleri hemen tartışılmaz dini inanışlara çevirip onları dayattıklarına işaret etmektedir. Yine Le Bon işaret edilen alıntıyla dini boyutun sadece nesnesinin değiştiğine ama inanma boyutunun aynı kaldığına dikkat çekmektedir. Bu bakımdan her önemli tarihi olayın temelindeki bu dini sebep önemsenmeli ve bu gerçek göz önüne alınmadan değerlendirme yapılmamalıdır. Çünkü Le Bon'a göre Roma dahi gücüyle değil halkına inandırdığı dini inançlarla bu kadar uzun süre hüküm sürmüştür. Dolayısıyla Le Bon kitlelerin yönlendirilmesi ve yönetilmesinde dini oldukça başat bir noktada konumlandırılmaktadır (Le Bon, 1997).

Teorik referanslardan da görüldüğü üzere kimi düşünürler toplumsal hareketler üzerinde daha dünyevi sebepler ararken kimileri de bu noktada dinin etkisini önemsemişlerdir. Fakat toplumsal hareketlerin zemininde genelde beşerî veya dünyevi faktörlerin önem kazandığı anlaşılmaktadır. Kitle hareketlerinde din olgusu ise çoğunlukla girilen hareketin *meşru* zemine oturtulması ya da masum gösterilmesi amacıyla tüketilmektedir. Bu bağlamda sosyal hareketlerin ya da isyanların nedenlerini din olgusundan ziyade daha dünyevi sebeplerde aramak yerinde olacaktır.

Yukarıda işaret edilenler neticesinde bu çalışmada Koçgiri ve Tunceli hadiselerinin nedenleri de dini olmaktan ziyade beşerî/dünyevi gayeler üzerinden okunmaya çalışılmıştır.

1. Koçgiri Ayaklanması ve İsyanın Sosyal Zemini

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrine bakıldığında 1921 Koçgiri isyanının tarihi düzlemde öne çıktığı görülmektedir. Koçgiri aşiretinin yaşadığı bölge olarak bugün Sivas'ın sınırları içerisinde kalan ilçeler bilinmektedir. Bunlar arasında; Zara, Kangal ve Suşehri gibi ilçeler gösterilebilmektedir. Yaşadıkları bölgelerde Koçgiri aşiretinin 135 köy sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Toplam nüfuslarının ise on bin civarında olduğu düşünülmektedir. Koçgiri aşiretinin aynı zamanda iki bin civarında silahı olduğu tahmin edilmektedir. Tamamı Alevi olan Koçgiri aşiretinin Kürtçe konuştukları bilinmektedir. Liderlerine oldukça bağlı olan bu aşiret, Osmanlı döneminde tüm problemlerini kendi içerisinde yani aşiret hiyerarşisi ile çözmesinden dolayı hükümet nüfuzu aşirete girmemiştir. Aşiret hiyerarşisinde beş temel kabile bulunur ve bunlardan en sözü geçenler de "İbolar" olarak adlandırılan kabiledir. Tarım ve hayvancılıkla uğraştığı bilinen aşiretin ekonomik düzeyinin iyi olduğu anlaşılmaktadır. Koçgiri aşiretinin Tunceli ili ile oldukça yakın temasları olduğu da bilinen bir diğer husustur (Ali Kemal, 1932). Koçgiri aşiretinin kaç kabileden oluştuğu kaynaklarda farklılık gösterse de bu çalışmada beş kabileden oluştuğu esas kabul edilmiştir (Genelkurmay, 1964).

Koçgiri aşiretinin Osmanlı'nın II. Abdülhamit dönemine denk gelen önemli bir kırılma anı bulunmaktadır. Çünkü bu önemli olayla beraber daha önce pek iyi olmayan Osmanlı-Koçgiri ilişkileri olumlu yönde değişmiştir. Bu bağlamda zor durumda kalan bir askeri taburun yardımına koşan Koçgiri aşiretinin o dönemdeki reisi Alişan Bey yaptığı işe karşılık "paşalık" rütbesi ile ödüllendirilmiştir. Alişan Bey ise kendisinin yaşını öne sürerek oğlu Mustafa'nın "paşa" rütbesini almasını sağlamıştır. Bu vesile ile Mustafa Bey'in kendi aşireti içerisindeki nüfuzunu oldukça arttırdığı bilinmektedir (Kızıldağ Soileau, 2017). Sonrasında Mustafa Bey'in çocuklarına iyi bir eğitim aldırıldığı görülmektedir. Koçgiri İsyanında öne çıkan isimler olan Alişan ve Haydar isimli kimseler Mustafa Bey'in oğullarıdır. Alişan Bey'in o dönemde Zara'ya bağlı bir nahiye olan İmranlı'da müdürlük ve Divriği'de ise kaymakamlık makamlarında bulunduğu bilinmektedir (Ayna, 2018). Alişan Bey ile kardeşi Haydar'ın Koçgiri aşiretinin "İbolar" isimli en güçlü kabilesinin mensubu oldukları da ayrıca belirtilmelidir (Genelkurmay, 1964).

Nutuk'ta Koçgiri aşiretinden ve Haydar Bey'in 1921 yılının başlarında isyana başladığından bahsetmektedir. Bu bağlamda Haydar Bey'in İstanbul'da Seyyid Abdülkadir isimli birinden aldığı talimatla beraber Alişan ve Naki Bey ile isyana başladığı görülmektedir. Hem Pontus çeteleri hem de Koçgiri isyanının mimarları Türk Ordusu'nun önemli bir kısmını meşgul etmiştir (Atatürk, 2022).

Koçgiri isyanında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin önemli bir işlevi bulunmaktadır. Nitekim isyanın elebaşları; Haydar Bey, Alişan Bey ve ozan olan Alişir isimli şahıs Kürdistan Teali Cemiyeti üyesidirler. *Jepin* isimli bir gazete çıkarmak suretiyle bu şahısların Kürtçülük propagandası yaptıkları görülmektedir. Aynı zamanda İttihatçı karşıtı olan bu isyan elebaşları Erzurum ve Sivas kongrelerine giden Mustafa Kemal'i karşılamaktan da imtina etmişlerdir. Dolayısıyla bu tavır sonradan olacılara yönelik bir işaret olarak yorumlanmıştır (Öz, 1999).

Koçgiri isyanına İngiliz desteği ilgili çalışmalarda dile getirilen bir husustur. Nitekim Kürt Teali Cemiyeti'ni destekleyen İngilizler, her ne kadar Alevileri Anadolu'daki güçlerinden sebep Millî Mücadele karşısında konumlandırmak istedilerse de bu anlayış Alevilerce karşılık bulmamıştır. Çünkü Anadolu Alevileri, Millî Mücadele karşısında yer alan ve İstanbul Hükümeti ile İngilizlerin desteğini kazanan Koçgirilerin planlarına destek vermemiştir. Anadolu Aleviliğinin öteden beri tarihi, kültürel ve sosyal bakımdan Osmanlı ile uyuşamaması da Koçgiri isyanına Alevilerin destek vermeme nedenlerinden biri olarak gösterilebilmektedir. Çünkü Koçgiri isyanı hem etnik bir temele dayanıyordu hem de isyanın padişahçı-halifeci bir çizgisi vardı. Bu sebeplerden ötürü Alevilerin geneli isyana yakın durmamıştır (Öz, 1995). İngilizlerin ayrıca özellikle İslam dünyasının kendilerine karşı birleşmesini önleme ve Hindistan coğrafyasında işgal ettikleri yerleri güvence altına alma amacıyla bir Sünni-Süi gerilimi çıkartma çabaları da dikkat çekmektedir. Bu hususta özellikle Albay Stokos'un Lord Curzon'a 6 Kasım 1920 tarihli yazdığı bir rapor örnek olarak gösterilebilmektedir (Ulu-belen, 1982). Dolayısıyla bu tür örnek olaylar bölge üzerinde hedefleri olan güçlerin, farklı etnik unsur ve inançsal motifleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme potansiyeline işaret etmektedir.

Neticede Koçgiri aşireti isyanı; içte Kürtçülük hareketi olan Kürt Teali Cemiyeti ve Damat Ferit Hükümeti, dışta ise İngiliz desteği ile Millî Mücadele'nin en zor zamanlarında vuku bulmuştur. İngilizler, Millî Mücadeleyi bitirip Türk topraklarını kendi inisiyatiflerinde tutma amacı güderken, ayrılıkçı Kürt Teali Cemiyeti -ki bunların başında Seyit Abdülkadir gelmektedir- ise önce İstanbul hükümetine bağlı sonrasında ise bağımsız bir Kürdistan hayali kurmaktadır. Ekim 1920 tarihinde Koçgiri aşiretinden Alişir isimli birinin Kemah'ta başlattığı isyan, aynı yılın Kasım ayının ortasında Hozat'ta toplanan bazı isyancıların Ankara Hükümeti'ne muhtariyet resti çekmelerine kadar varmıştır. Akabinde Aralık ayının ilk haftasında Amasya'da Merkez ordusu kurulmuştur. Komutanlığını Nurettin Paşa'nın yaptığı ordunun görevi Pontus çeteleri isyanı ile Koçgiri isyanını bastırmaktır. Merkez ordusunun kurulmasından Mart 1921 tarihine kadar ki süreçte bölgede yaşanan isyan faaliyetlerinden dolayı; Elâzığ, Erzincan, Divriği ve Zara'da sıkı yönetim ilan edildi. 14 Mart 1921 tarihinde ise Merkez ordusunca seferberlik ilan edildi. 23 Mart 1921 tarihinde Yunan saldırısı başladı

ve Millî Mücadele iki ateş arasında kaldı. Yunan'ın ilerleyişi Söğüt ve Sapanca'ya kadar devam etti. Bu sırada yani 26 Mart 1926 tarihi itibarıyla Koçgiri aşireti lideri Alışir ise bölgede Kürtlerin bağımsızlığının Avrupalılarca da tanındığını yaymıştır. 28 Mart'ta ise İnönü önlerinde İstiklal harbi en çetin noktasına gelmiş bulunuyordu. 1 Nisan itibarıyla büyük başarılar elde eden Türk Ordusu, 4 Nisan 1921'de de II. İnönü Muharebesini önemli ölçüde bitirdi. 3 Nisan 1921 tarihinde maiyetindeki 3161 ere Koçgiri isyanını bastırma talimatını veren Nurettin Paşa ve askerleri, 19 Nisan'da isyanın elebaşlarınca önemli görülen yerleri ele geçirmiştir. Bu elebaşları; Alışir, Haydar, Naki ve Azaket isimli şahıslardır. 17 Haziran'da ise ayaklanma tamamen bastırılmıştır. İsyanın elebaşlarından Alışan ve 32 kişi teslim olmuştur. *Sakallı Nuri* olarak da tanınan Nurettin Paşa böylece hareketin temel hedeflerine ulaşmıştır (Şimşir, 2007).

Söz konusu Koçgiri isyanının sosyolojik olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, 18. yüzyılda vuku bulan Fransız ihtilali ile dünyaya milliyetçilik akımı yayılmaya başlamıştır (Kedourie, 1971). Bu akımın girdiği imparatorluklar sarsılmaya başlamış (Duman, 2008) ve bu durumdan en çok etkilenen devletler arasında Osmanlı da yer almıştır (Emiroğlu, 2007, Akşin, 1994). Örneğin 1804 yılında Kara Yorgi önderliğindeki Sırp isyanı (Hacısalihoglu, 2009) ile başlayan süreç, Müslüman olmayan farklı birçok etnik unsurun sonradan Osmanlı'dan ayrılması ile sonuçlanmıştır. İslam olan fakat Türk olmayanları ise bir müddet İslam'ın etkisiyle yani ümmetçilik anlayışı ve bürokraside onlara da yer verme stratejileriyle kontrol altında tutma gayreti gösteren Osmanlı, Arapların başlattığı isyan ateşiyle Müslüman olan fakat Türk olmayan çevrelerin kontrolünü de kaybetmeye başlamıştır (Uzun, 2000).

I. Dünya savaşı sonrası varlığı tartışma konusu olan Osmanlı Devleti'nin (Gözcü, 2016) sahip olduğu coğrafyada Amerikan Başkanı Wilson'un prensipleri uygulanmaya çalışılmıştır. Wilson prensiplerinden 12. Madde Osmanlı Devleti ile ilgiliydi (Üste, 2014). Bu bağlamda her etnik unsurun çoğunluk olduğu yerde kendini yönetmesi ve siyasi olarak kararlarını kendisi vermesi anlamını taşıyan bu prensipler Türklere oldukça kısıtlı bir mahalde devlet olma imkânı tanıyordu. Her ne kadar 12. Madde böyle söylese de bu söz konusu prensiplerin açıklandığı Paris Barış Konferansı ile bu hak sadece kendini yönetme olgunluğuna eriştiğine inanılan Avrupa halklarına tanınmıştır. Türk sınırları içerisinde kalan farklı etnik unsurlar ile ilgili ise Osmanlı dışında egemen güçlere imtiyaz tanınmak istenmiştir (Boztaş, 2014). Sonrasında Sevr Antlaşması'nın 62, 63 ve 64. Maddeleri icabında Kürtlerin bağımsız bir devlet olması kararlaştırılmıştır (Erim, 1953). İstiklal Harbi döneminde zararlı cemiyetler arasında yer alan *Kürt Teali Cemiyeti* (Yılmaz, 2020) de önce Wilson prensipleri sonra ise Sevr'den yola çıkarak bağımsız bir Kürdistan kurmayı hedeflemiştir. Dolayısıyla Koçgiri

isyanını bu sosyo/politik zemin üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü isyanın elebaşlarının tamamına yakını bu cemiyetin üyesidir (Tunaya, 1988).

Her ne kadar Kürtçü bazı çevrelerce Koçgiri Kürtleri diğer Sünni Kürtlerden farklı ve ayrı tutulsalar da (Muhammed Emin Zeki Beg, 2018) Koçgiri isyanını mezhep zemininden okumak doğru değildir. Çünkü isyan, bağımsız bir Alevi devletini değil bağımsız bir Kürt devletini hedeflemektedir (Öz, 1999). Ayrılıkçı Kürtçü hareketin önemli isimlerinden Nuri Dersimi bu konuya özellikle değinmektedir. Nuri Dersimi'nin eserlerinden konuyla ilgili görüşlerini açıkça tespit etmek mümkündür Öncelikli olarak Nuri Dersimi Koçgiri isyanını "*Kürt İstiklal Savaşı*" olarak nitelendirmektedir. Ayrıca yine Dersimi, Koçgiri isyanının önemli isimleri ile zararlı yapılardan olan Kürt Teali Cemiyeti ilişkisine dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Dersimi, meseleyi dini bakımdan değil etnik temelde ele almaktadır (Nuri Dersimi, 1952, Nuri Dersimi, 1992). Dolayısıyla ilgili durum çalışmamızın Koçgiri ve Tunceli hadiselerinin dini saiklerden hareket etmedikleri iddiasını doğrulamaktadır.

İstiklal harbi müddetince Alevilerin Millî Mücadele'yi destekledikleri bilinmektedir. Bu sebeple Alevi/Kürt bir aşiretin isyanını tüm Alevilere hamletmek tarihi, politik ve siyasi düzlemde hatalı olacaktır (Öz, 1995).

Koçgiri isyanını Erzincan Valiliği yapmış ve söz konusu isyanı en iyi bilenlerden olan Ali Kemali Bey'in şu ifadeleri ile bitirmek yerinde olacaktır: "*Bu aşireti isyana sevk ve imale eden reislerinde, eğer zerre kadar devlet ve vatan muhabbeti olsaydı...silâhları... düşmana çevirirler, vatana hiyanet değil hizmet ederlerdi.*" (Ali Kemali, 1932).

2. Tunceli İsyanı ve İsyanın Sosyal Zemini

Cumhuriyet döneminde değinilecek bir diğer hadise de 1937 yılında başlayan Tunceli'deki isyandır. Hemen belirtilmelidir ki tarihte Dersim İsyanı olarak bilinen hadisenin başladığı Dersim Bölgesi bugünkü Tunceli'ye karşılık gelmeyen daha büyük bir coğrafi bölgeye işaret etmektedir. Bu bağlamda Dersim denilen bölge içerisinde; Batı ve Doğu olmak üzere iki Dersim bulunmaktadır. Batı Dersim'in içerisinde; Hozat, Çemişgezek, Pertek, Ovacık ve Kemah ilçeleri bulunmaktadır. Doğu Dersim'de ise; Mazgirt, Kığı, Çarsancak, Nazimiye ve Pülümür ilçeleri yer almaktadır (Yılmazçelik, 2016). Farsça *Gümüş kapı* anlamına gelen Dersim isminin bölgede Doğu Roma hakimiyetinin olduğu dönemde verildiği düşünülmektedir. Osmanlı hakimiyeti döneminde başlarda Diyarbakir beylerbeyliğinin sınırlarında olan Dersim, sonrasında sancak olarak Erzurum eyaletine bağlı bulunmuştur. 1877'den 1916'ya kadar birçok isyanın vuku bulduğu bölge Erzurum'dan alınarak merkezi de Hozat olmak suretiyle müstakil bir yer konumuna getirilmiştir. Bu dönem 1879 yılı ile 1886 yılı arasındaki süreci kapsamaktadır. Ardından tekrar sancak yapılan Dersim Ma'mûretülâzîz'e

bağlanmıştı. Millî mücadele yıllarında yeniden vilayet olan Dersim Türkiye'nin kuruluşunda bu hali ile yer almıştır. 1926 yılında Elaziz'in ilçesi olan Dersim 25 Aralık 1935 tarihindeki kanunla vilayet statüsüne getirilmiştir ve Tunceli adını almıştır (Tuncel, 2012). 4 Ocak 1936 tarihinde 3197 sayılı kanun Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Hükümet konağı yapılarına kadar valisi Elaziz'de oturan Tunceli bu yönüyle de bir ilki oluşturmaktadır (Tuncel, 1994). Daha önce üzerinde durulan Koçgiri isyanı, Şeyh Sait isyanı ve sonrasındaki isyan faaliyetleri bu kanunu yani Tunceli'nin müstakil bir il olarak kuruluşunu zaruri kılmıştır (Tuncel, 2012).

1935'teki kanuna kadar feodal yapının içerisinde ağaların hüküm sürdüğü Dersim'de Osmanlı döneminden kalma devlet otoritesi boşluğu görülmektedir. 16. Asırda Osmanlı'ya bağlanan Dersim'de otorite aşiret bağlantılarının yoğun olduğu feodal yapıdadır. Bu durumda aşiret ilişkileri arasında kalan halkın oldukça sıkıntı çektiği bilinmektedir. Hiçbir şeye sahip olmayan ve hayatları da tamamıyla aşiret reislerinin inisiyatifinde bulunan Dersim halkının oldukça zor bir yaşam sürdüğünü anlamak güç değildir. Seyitlik kurumundan güç ve otorite devşiren ağaların yani aşiret reislerinin bölgede hemen hemen tek hâkim konumunda oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla bir din sınıfı olarak temayüz eden Seyitlik makamı ile feodal ekonomik yapıyı temsil eden ağalık arasında bölge halkının sıkıştığı gözlemlenmektedir. Hele de kendi şahsında hem dini hem de siyasi ve ticari otoriteyi buluşturanlar bölgede ciddi anlamda bir güç/nüfuz sahibiydiler (Ağar, 1940).

Dersim'de yaşanan hadiseden önce 1926 yılında dönemin Diyarbakır valisi iken kendisinden bir rapor yazması istenen Cemal Bey'in Dersim ile ilgili yazdığı rapor oldukça önemlidir. Bu çerçevede söz konusu raporda yer alan bazı noktalara işaret olunması elzemdir:

- * Alevi Kürtler ile Alevi Türkler için benzer zannedilerek hatalı stratejiler üretilmiştir.
- * Türkmen Alevilerin Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren ciddi baskıya uğradıkları görülmektedir.
- * Bazı din bilginleri ve Sünni halkın Alevi kesim ile ilgili söz ve davranışları Dersimlileri rahatsız etmektedir. Bu hususa bölgedeki bazı memurlar da dahildir. Bunlar neticesinde Dersim'de sosyal bir huzursuzluk vaki olmuştur.
- * Yukarıdaki mesele neticesinde Alevi Türkmenler kendi aralarında sıkı bir sosyal bağ tesis etmişlerdir.
- * Türkmen Alevilerin aralarındaki kuvvetli bağ Kürt aşiretlerindeki durumla eş tutularak yanlış bir yorum yapılmıştır. Bunun neticesinde hatalı önlemler alınmıştır.
- * Yanlış stratejilerden vazgeçilip doğru teşhisler konulursa Dersimliler kâmil vatandaşa dönüşebilir.
- * Cemal Bey Dersim ziyaretinde bölgede Türkçe'nin çok iyi bilindiğine tanık olmuştur. Ayrıca Kürtlerin benzeri bir topluluğa rastlamadığını ifade etmektedir.

* Dersimlilerin göç ve ölüm korkusu taşıdığı anlaşılmaktadır. Bölgeye gelen memurlar söz konusu endişeleri giderememişlerdir.

* Köyler ve kabileler arasında sosyal ilişkilerde uyum bulunmamaktadır.

* Aşiret ve kabileler arasında bitmek bilmeyen bir hırsızlık ve yağma faaliyeti bulunmaktadır. Bu durum da düşmanlıkları tetiklemektedir.

* Çok sınırlı bir kesim istisna olmak üzere bölge fakirliğin pençesindedir. Bölge halkı hayatta kalmak için hırsızlık yapmaktadır.

* 400 yıllık bir süreçten beri devlet otoritesi kurulamadığından devletin nüfuzu bölgeye girememiştir.

* Bölge halkı can ve mal güvenliğini sağlamak için silahlanmak zorunda kalmıştır (Hallı, 1972).

Bu maddelerden başka Şeyh Sait isyanı esnasında Diyarbakır valisi olup sonradan Elâzığ valisi olan Ali Cemal Bey'in sorunun çözümünde hata edildiğini düşündüğü bilinmektedir. Çünkü Ali Cemal Bey'e göre Dersim'deki problem silahla değil, eğitim, ekonomi ve şefkatli bir yaklaşımla çözümlenmelidir. Bu bağlamda Dersim ile ilgili diğer raporlar da düşünüldüğünde Ali Cemal Bey'in meselenin çözümünde oldukça mutedil davrandığı anlaşılmaktadır. Bundan başka Ali Cemal Bey'in Dersim'in Kürt olmadığını bilakis Horasan'dan göçen Türklerden oluştuğunu savunduğu da görülmektedir. Nitekim Ali Cemal Bey Dersim'de yaptığı incelemelerde bölge halkının kültürel dokusunun Türk kültür dokusuna çok benzediğini tespit ettiği anlaşılmaktadır. Ali Cemal Bey'in bölgede problem olduğunu fakat bunun devlete itaatsizlik olarak okunmamasını aksine asayişsizliğin bölgenin sosyo/ekonomik yapısından kaynaklanan bir sorun olduğunu savunduğu bilinmektedir. Cemal Bey, Şeyh Sait isyanındaki refleksin doğru olduğunu fakat Dersim meselesine çok sert yaklaşıldığını eğer daha mutedil bir politika izlenseydi bunun sonucunda problemlerin kolaylıkla çözüleceğini savunduğu anlaşılmaktadır. Cemal Bey'in Dersim konusunda özellikle hatalı bulduğu iki ismin; İsmet Paşa ve dönemin Umumî Müfettişi İbrahim Tali olduğu görülmektedir. Cemal Bey, sert tedbirler alınacağını dönemin yöneticisi olması hasebiyle bilmektedir fakat her ne kadar fikirlerini harekatta görevli olanlara anlatsa da bir sonuç elde edememiştir. Neticede Cemal Bey'in eğer eğitime ağırlık verilir ve bölgenin kötü ekonomik yapısı iyileştirilirse sorunun kendiliğinden çözümlenerek Dersimlilerin silahlarını devlete teslim edip bölgenin asayişe kavuşacağını düşündüğü görülmektedir. Cemal Bey'in ekonomik noktadaki önerileri arasında; Dersimlilerin yol yapım aşamasına dâhil edilerek iş sahibi yapılmaları ve Seyit Rıza gibi bölgede karizmatik ve dini otoritesi bulunan önemli kişilerin Elâzığ veya Malatya'ya yerleştirilmesi şeklinde dikkate değer tavsiyeleri bulunmaktadır. Eğitim noktasında da bölgeye gelen devlet memurlarının bölge halkına hizmet edebilecek ve onlara

millet olma bilinci ile devlet sevgisini gösterecek kapasiteye sahip olmaları tavsiyesi dikkat çekmektedir (URL-1, “Habertürk”, Erişim Tarihi: 27.05.2023).

Dersim ile alakalı Cemal Bey’in raporundan başka altı raporun daha olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla toplamda Dersim ile ilgili yedi adet rapor bulunmaktadır. Yıllarına göre raporlar şöyle sıralanmaktadır:

- Hamdi Bey’in Raporu, 1926,
- Ali Cemal Bardakçı’nın Raporu, 1926,
- İbrahim Tali Öngören’in Raporu, 1930,
- Fevzi Çakmak’ın Raporu, 1931,
- Ömer Halis Bıyıktay’ın Raporu, 1931,
- Şükrü Kaya’nın Raporu, 1932,
- Abdullah Alpdoğan’ın Raporu, 1936.

Hamdi Bey’in 1926 yılındaki raporunda özetle, Dersimle ilgili sorunların Osmanlı döneminden kalma bir problem olduğu üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda Hamdi Bey raporunda, devletin sorunlar büyümeden bölgeye silahlı bir müdahale yapması gerektiğini savunmaktadır. Ali Cemal Bey 1926 yılındaki raporunda daha önce de ifade edildiği üzere devletin bu sorunu suhuletle çözmesi neticesinde Dersimlilerin devlete sadık olacaklarına işaret etmektedir. İbrahim Tali Öngören’in 1930 yılındaki raporunda, bölgedeki ulaşılması güç yerlerdeki kişilerin göç ettirilmesini ve isyancılara karşı cezai işlemlerin yürütülmesini savunmaktadır. 1931 yılındaki raporunda Fevzi Çakmak, devletin bölgeye silahlı tedbirler ile zorunlu göç mekanizmalarını işletmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ömer Halis Bıyıktay’ın 1931 yılındaki raporunda, öncelikli olarak göçe karşı bir tutum sergilenmektedir. Ayrıca Bıyıktay’ın sorunu asayiş problemi olarak tanımladığı anlaşılmaktadır. Ona göre halkın Seyit gibi ağaların elinden kurtarılması hayati önem taşımaktadır. Son olarak, Bıyıktay’ın bölgeye, kararlı ve güvenli önerileri de içeren ve geçici olmayan aksine daimî bir programın işletilmesini savunduğu anlaşılmaktadır. Şükrü Kaya’nın 1932 yılındaki raporunda, özellikle Seyit Rıza üzerinde durulmaktadır. Hırsızlık ve yağma olaylarından en fazla Seyit Rıza’nın fayda sağladığına değinilmektedir. Ayrıca gerekli tedbirler alınmazsa bu şahsın gelecekte Dersim’in başına geçeceğine vurgu yapılmaktadır. Bundan başka raporda üç yıl içerisinde yapılacaklar toplam yedi maddede özetlenmiştir. Son rapor olan Abdullah Alpdoğan’ın 1936 yılındaki raporunda ise, çoğunlukla göç ettirme anlayışının savunulduğu görülmektedir (Yayman, 2016).

Neticede isyanın ilk hareketi 21 Mart 1937 gecesinde Darboğaz deresi üzerinde bulunan tahta köprüye Demenan ve Haydaran aşireti mensuplarınca zarar verilip köprünün kullanılamaz

hale getirilmesi ile başlamıştır (Cumhuriyet'in Gözüyle Kürt Meselesi 7, 2012). Bu saldırıda köprüyü korumakla görevli karakol da yakılmıştır. Karakolda görevli 33 jandarma şehit edilmiştir. Akabinde 27 Mart 1937 tarihinde Hozat'a bağlı Sin denilen yerdeki telefon hattına bir saldırı yapılmıştır. Bu saldırı neticesinde Sin ile Sin karakolu arasındaki irtibat koparılmıştır. Sonra Sin bucak merkezine saldıran isyancılar yeni yapılan karakol ve ilkokul binalarına da zarar vermişlerdir. Burada 6 jandarma şehit olmuştur. Saldırı emrinin Seyit Rıza tarafından bizzat verildiği ve Seyit Rıza'nın damadının da saldırıya katıldığı bilinmektedir. Aşiretleri etrafında toplayan Seyit Rıza'nın, Alishir ve saldırıyı yapan Demenan aşireti lideri Cebrail ağa gibi şahısların da tazyikiyle kararlar aldığı görülmektedir. İsyancılar Tunceli Kanunu ile yapılmak istenen köprü, yol ve okul gibi hizmetlere kendi statülerini sarsacağı endişesiyle karşı durmaktadır. Amaçları dışarıya kapalı olan ve kendi istekleri doğrultusunda seyreden bir Dersim'dir. Bu nedenle devlete isyana girişmişlerdir (Erdem, 2012). Bu bağlamda dönemin Dersim'inde Seyit Rıza ile adamlarının nasıl keyfi surette hareket ettikleri bilinmektedir. Seyit Rıza'nın bu gücü hem *Seyit* unvanı vasıtasıyla elde ettiği dini otorite hem de aşiretlerden aldığı siyasi otoriteye dayandığı anlaşılmaktadır (Uluğ, 2009).

Görüldüğü üzere isyan dini/siyasi otorite vasıtasıyla elde edilen güçle planlanmıştır. Gerek Seyit Rıza'nın gerekse de onunla hareket edenlerin Dersim bölgesinde oldukça nüfuz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yeni kurulan Cumhuriyet'in ıslahat faaliyetleri ise söz konusu güç odaklarının nüfuz alanlarını ellerinden alacaktı. Bu sebepten ötürü Seyit Rıza ve maiyetindekiler güç ve nüfuz alanlarını kaybetme endişesi ile harekete geçip isyanı tertitlediler. Dolayısıyla bu durum da isyanın dini veya etnik nedenlerle değil güç ve nüfuz alanı ile ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada da söylemin gücü ortaya çıkmaktadır. Çünkü daha önce de işaret edildiği üzere dini ve geleneksel otoriteyi bünyesinde toplayan ve karizmatik bir şahıs olan Seyit Rıza etkili söylemiyle kitleleri hedeflerine kanalize etmiştir. Bu vakıa Le Bon'un kitlelerin belli bir hedefe sürüklenmesinde liderlerin oynadıkları rolü öne çıkaran yaklaşımını oldukça doğrulamaktadır. Nitekim bilindiği üzere Le Bon kitle ile lider arasındaki ilişkiyi çoban/sürü metaforu ile açıklamaktadır. Bu çerçevede liderlerinden aldıkları direktiflerle kitle liderin istediği hedeflere kolayca yönelmektedir (Le Bon, 1997).

Bundan başka yine kalabalıkların yönlendirilmesinde ve yönetilmesinde söylem kavramının da önemli çarpan etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda akıllara Van Dijk'in söylem/iktidar/hegemonya denklemi gelmektedir. Çünkü Van Dijk'a göre gücü elinde bulunduranlar söylem vasıtasıyla kitleleri kontrol edip birtakım sosyal eşitsizliklere neden olmaktadır. Dolayısıyla Van Dijk, çoğunlukla kitlelerin nasıl manipüle edildikleri üzerinde durmuştur (Van Dijk, 2001). Seyit Rıza da söylemin gücünden yararlanarak kendi kitesini istediği hedefe yönelmiştir.

Bir diğerk nokta olarak da Nietzsche'nin *güç istenci* (Nietzsche, 2002) kavramı önem kazanmaktadır. Ayrıca Nietzsche'nin mimariden yola çıkarak üslup ile iktidar arasında kurmuş olduğu ilişki de oldukça önemlidir. Başka bir ifade ile kuvvetli bir güç/iktidar bir o kadar kuvvetli bir üsluba dayanmak mecburiyetindedir (Nietzsche, 2010). Neticede Nietzsche'nin kavramlarından yola çıkılırsa Seyit Rıza ve çevresindekiler gücü elde tutmak istemişlerdir. Bunu gerçekleştirmek için de güç isteklerini kendi çevrelerinde geçerli olan parametreler üzerinden kurgulamışlardır.

4 Mayıs 1937 tarihi ile hükümet ayaklanmayı bastırma kararı almıştır. Sonrasında isyancılar gün be gün sıkı takip altına alınmıştır. Akabinde isyanın ele başı olan; Roznaklı Kamer, Demenanlı Cebrail, Yusufhanlı Ağdatlı Kamer ve Kureyşanlı Hasso Reşo gibi isimler yakalanmıştır. Ayrıca Seyit Rıza'nın oğullarından Hüseyin ağır yara almış, diğerk oğlu Hasan ise teslim olmak için babasından ayrılmıştır. Yine isyanda önemli payı bulunanlardan ve Seyit Rıza'nın çok yakınında olan Koçgirili Alişir 9 Temmuz 1937 tarihinde etkisiz hale getirilmiştir. 26 Ağustos'ta ise Bahtiyar aşiretinin lideri Şahin ve onun amcası olan Alişan öldürülmüşlerdir. Her ne kadar Dojik-baba dağındaki mağaralarda saklanmaya çalışsa da artık yapacak hiçbir şeyi kalmayan Seyit Rıza 12 Eylül 1937 tarihinde teslim olmuştur (Şimşir, 2009). Başka bir kaynakta da Seyit Rıza'nın 10 Eylül 1937'de teslim olduğu yazmaktadır (Erdem, 2012). İsyanın bastırılmasına kadar 50 asker şehit olmuştur. İsyancılardan 7 kişi idam edilmiştir. Bunlar şu kişilerdir:

- Seyit Rıza,
- Seyit Rıza'nın oğlu Hüseyin,
- Seyhanlı aşiret lideri ve Seyit Rıza'nın damadı olan Hasso Seydo,
- Yusufhanlı aşiret liderinin oğlu Fındık,
- Demenanlı aşiret liderinin oğlu Hasan,
- Kureyşanlı aşireti mensubu Hasan,
- Mirza'nın oğlu olan Ali.

Ayrıca 4 aşiret reisinin de cezaları yaşları dolayısıyla idamdan ağır hapis cezasına çevrilmiştir. Bunlar da şu kimselerdir:

- Yusufhanlı aşiret lideri Kamer,
- Demenanlı aşiret lideri Cebrail,
- Kureyşanlı aşireti mensubu Mirza Ali,
- Kureyşanlı aşireti mensubu Ulukiye (Erdem, 2012).

1938 yılında Tunceli’de bir isyan girişimi daha olmuştur. Bu söz konusu isyan 2 Ocak 1938 tarihinde başlamıştır. Bunun üzerine tekrar bir harekât yapılmış ve Temmuz 1938 itibarıyla asayiş sağlanmıştır. Eylül 1938’de ise bölgede aşiretlerden silahları toplanıp, bölgeden nakledileceklerin nakledilme süreçleri başlamıştır (Erdem, 2012).

Sonuç

Bu çalışmada Koçgiri ve Tunceli isyanları ile bu hareketlerin nedenleri üzerine odaklanılmıştır. Kimi çevrelerce bu söz konusu isyanlarda Alevilik etkisi ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Fakat bu çalışmada ise isyanın dini temellerinden ziyade daha beşerî olan siyasi/ekonomik nedenler odak noktasına alınmıştır. Çünkü tarihi ve sosyolojik bulgular bu noktalara işaret etmektedir.

Koçgiri isyanına bakıldığında meselenin dini olmaktan çok siyasi olduğu görülmektedir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı’nın sonucunda parçalanma aşamasında olan Osmanlı Devleti’nin durumuna karşılık ilgili aşiretin nüfuz ve güç alanını kullanmak suretiyle müstakil ve etnik kökenli bir devlet kurma arayışına yöneldiği görülmektedir. Bunun sonucunda Koçgiri aşiretinin Birinci Dünya Savaşı’nın sonucunda oluşan otorite boşluğunu değerlendirerek ayaklanma yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Koçgiri aşiretinin mevcut dini yapısının başka bir şekilde ifade edilmek istenirse Alevi olmalarının söz konusu isyanla ilişkilendirilmesi doğru gözükmemektedir. Onları isyana sevk eden düşüncenin daha çok etnik temelli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu isyan, dini bir saik ve temelle değil de daha çok siyasi bir nokta ile açıklanabilir. Burada unutulmaması gereken bir diğer noktanın da bölgesel dengeler olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Koçgiri isyanında İngilizlerin bölgedeki hedef ve nüfuz alanları düşünüldüğünde Koçgiri aşiretine verdikleri destek öne çıkmaktadır. Çünkü Koçgiri isyanı ile bölgede Millî Mücadele’nin zayıflatılması hatta mümkünse bölgeyi kaybetmesi ihtimali İngilizler için hedefleri ve nüfuz alanları hesaba katıldığında oldukça yararlı gözükmektedir. Dolayısıyla bu durumlar göz önüne alındığında İngilizler’in Koçgiri isyanını teşvik edip isyana önemli oranda yardım da bulunmalarının anlam kazandığı görülmektedir. Çünkü böylece İngiliz varlığına ve nüfuz alanına tehdit oluşturan Millî Mücadele’nin etki alanı söz konusu isyan ile çarpan etkisini kaybedecektir. Koçgiri İsyanına katılanların İstanbul Hükümeti’ne bağlılık iddiaları da dikkate değer olarak gözükmektedir. Çünkü buradaki temel amacın önce İstanbul Hükümeti’ne bağlı gözükerek Millî Mücadele’ye karşıt olmak için bir zemin fırsatı bulmak sonrasında şartlar olgunlaştığında da İstanbul Hükümeti’ni tanımayarak müstakil bir devlet kurmak şeklinde okunması mümkündür. Bu çerçevede İngilizlerin de söz konusu planı kendi lehlerine olduğu için desteklemiş oldukları iddia edilebilir. İngilizlerin bir başka hedefi olarak işgal ettikleri Hint coğrafyasını güvene alma amacıyla Sünni/Şii gerilimi çıkarma motivasyonu da sayılabilmektedir.

Görüldüğü üzere isyanın siyasi/politik nedenlerle açıklanması daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Dolayısıyla isyanı tek başına dini bir temele oturtmak mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki Alevi vatandaşların Millî Mücadele'ye en başından beri verdikleri destek de ortadadır. Bu açıdan Koçgiri aşiretinin Alevi olması nedeniyle Koçgiri isyanı ve Alevilik arasında bir ilinti kurulması doğru gözükmemektedir.

Tekrar hatırlatılmalıdır ki, geçmişten günümüze yaşanan problemlerde Alevilik başat unsur değildir. Daha çok sosyal, tarihi ve ekonomik amillerin etkisiyle toplumda bir infial meydana gelmektedir. Bu sebeple buraya kadar anlatılan isyan ve benzeri durumların Alevi vatandaşlarla ne geçmişte ne de şimdi ilintilendirilmesi doğru olmayacaktır. Bilindiği üzere dini söylem kitleleri hareketlendirmede her zaman etkili olmuştur. Bu bağlamda toplumsal infialleri bir camiaya atfetmekten ziyade isyanın fitilini ateşleyen şahıslara irca etmek daha doğru olacaktır. Bu durum geleneksel otoritenin yaygın olduğu topluluklarda bilhassa daha da önem kazanmaktadır. Bu noktada özellikle Le Bon'dan metin içinde yapılan referanslar önem kazanmaktadır. Çünkü Le Bon kitleleri yönlendirmede liderlere özel bir önem atfetmektedir.

Tunceli isyanına bakıldığında ise çoğunlukla ekonomik hadiselerin ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı döneminden beri gelen Dersim civarındaki otorite boşluğu ve asayişsizlik durumu ile isyanı ilişkilendirmek yerinde olacaktır. Çünkü ilgili bölgedeki otorite boşluğu geleneksel otoriteyi benimseyen yapılarla doldurulmuştur. Bunun üzerine bir de Seyit Rıza'nın şahsında karizmatik otorite de eklenmiştir. Bu bağlamda geleneksel ve karizmatik otoriteyi kendi şahsında toplayan Seyit Rıza bölgedeki otorite boşluğunu ve asayişsizliği kendi kuralları ile çözme ve yönetme yoluna gitmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile beraber Dersim'deki asayişsizlik ciddi bir problem oluşturmuştur. Bu sorunu çözmek amacıyla çıkarılan Tunceli Kanunu sonrasında da isyan patlak vermiştir. Çünkü Dersim bölgesinde söz konusu kanunla devlet, otorite ve asayişsizlik sorununu çözmeyi amaçlamıştır. Fakat bölgede geleneksel ve karizmatik otoriteden güç ve ticari kazanımları olanlara ilgili kanun ve sonrasında olacaklar cazip gelmemiştir. Çünkü hem siyasi hem de ticari güçleri yok olacaktır.

Neticede gerek Koçgiri gerekse de Tunceli isyanlarını Alevilik ya da dinle ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Siyasi ve ticari amaçları olan söz konusu isyanları kendi gerçeklikleri içerisinde değerlendirmek daha doğru gözükmemektedir.

Kaynakça

- Ağar, Ömer Kemal. *Tunceli-Dersim Coğrafyası*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940.
- Akşın, S. “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49 (3), (Mart, 1994), 23-29, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001720.
- Ali Kemali. *Erzincan*, Resimli Ay Matbaası, 1932.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*. sad. E. Semih Yalçın, Ankara: Berikan Yayınevi, 6. Baskı, 2022.
- Ayna, Bayram. “Millî Mücadele Yıllarında Koçgiri Aşireti Reisi Alişan Bey’in Faaliyetleri”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (18), (Aralık, 2018), 210-231.
- Boztaş, Asena. “Wilson İlkeleri’nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif”. *Gazi Akademik Bakış*, 7/14 (Haziran, 2014), 163-176, <https://doi.org/10.19060/gav.31799>.
- Cumhuriyet’in Gözüyle Kürt Meselesi-7. *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları Pülümür- Dersim İsyan ve Harekâtları-Ahnan Dersler II*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Duman, Mehmet Zeki. “Fransız Devriminin Politik Sonuçları ve Tocqueville’in Devrime İlişkin Görüşleri”. *Sosyoloji Dergisi*, 19, (Mart, 2008), 103-119.
- Durkheim, Émile. *İntihar*. çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi, 2002.
- Durkheim, Émile. *Sosyoloji Dersleri*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Durkheim, Émile. *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*. çev. Özer Ozankaya, İstanbul: Cem Yayınevi, 2013.
- Emiroğlu, Hüseyin. “Fransız Devriminin Osmanlı Devleti Üzerine Etkisi ve Sonuçları”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 3 (12), (Mart, 2007), 117-146.
- Erdem, Özgür. *Dersim Yalanları ve Gerçekler*. İstanbul: İleri Yayınları, 2012.
- Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1/551-552, 1953.
- Fanon, Frantz. *Yeryüzünün Lanetlileri*. çev. Şen Süer, İstanbul: Versus Kitap, 2007.
- Genelkurmay. *Türk İstiklâl Harbi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, VI, 1964.
- Gözcü, Alev. “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’nin Gündelik Hayatından Kesitler”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/32 (Ağustos, 2016), 133-167.
- Hacısalihioğlu, Mehmet. “Sırbistan/II. Tarih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/121-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Hallı, Kurmay Albay Reşat. (1972). *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar*. (1924-1938), Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, 1972.
- Kedourie, Elie. *Avrupada Milliyetçilik*, çev. M. Halûk Timurtaş. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- Kızıldağ Soileau, Dilek. *Koçgiri İsyanı Sosyo-Tarihsel Bir Analiz*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Le Bon, Gustave. *Kitleler Psikolojisi*. Yayına Hazırlayan: Yunus Ender, İstanbul: Hayat Yayıncılık, 1997.
- Marx Karl- Engels Friedrich. *Komünist Manifesto*. çev. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Muhammed Emin Zeki Beg. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. çev. Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak, Şükrü Aslan, İstanbul: NûBihar, 11. Baskı, 2018.
- Nietzsche, F. Güç İstenci Bütün Değerleri Değiştirme Denemesi, çev. Sedat Umran, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002.
- Nietzsche, Friedrich. *Putların Alaca Karanlığı*. çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Nuri Dersimi. *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası, 1952.
- Nuri Dersimi. *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*. haz. Mehmet Bayrak, Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992.
- Öz, Baki. *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*. İstanbul: Can Yayınları, 4. Baskı, 1995.
- Öz, Baki. *Belgelerle Koçgiri Olayı*. İstanbul: Can Yayınları, 1999.
- Şimşir, Bilal N. *Kürtçülük 1787-1923*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. Basım, 2007.
- Şimşir, Bilal N. *Kürtçülük II 1924-1999*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. Baskı, 2/188-199, 1988. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tuncel, Metin. "Elazığ/Bugünkü Elazığ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/552-554, 1994. İstanbul: TDV Yayınları.
- Tuncel, Metin. "Tunceli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/378-380, 2012. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ulubelen, Erol. *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982.
- Uluğ, Naşit Hakkı. *Derebeyi ve Dersim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Uzun, Turgay. "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV, (Haziran, 2000), 257-275.
- Üste, Nazmi. "Wilson Prensipleri'nin Osmanlı İmparatorluğu Sonrası Anadolu'da Ulus-Devlet İnşaa Çabalarına Etkisi Bağlamında Lozan Mübadelesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180/180, (Ocak, 2014), 33-48.

- Van Dijk, Teun Adrianus. "Critical discourse analysis." *Handbook Of Discourse Analysis*, ed. D. Tanen, D. Schiffrin, & H. Hamilton, 352-371, Oxford: Blackwell, 2001.
- Yayman, Hüseyin. *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. İstanbul: Doğan Kitap, 4. Baskı, 2016.
- Yılmaz, Ahmet Yusuf. "Millî Mücadele Döneminde Cemiyetlerden Bazıları ve Kuruluş Nedenleri", *Turkish Studies-Social Sciences*, 15/6, (2020), 3257-3272, 10.47356/turkishstudies.45745.
- Yılmazçelik, İbrahim. Administrative Structure In The Historical Period of Dersim Sanjak, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2/1, (2016), 8-49, <https://doi.org/10.21551/jhf.v2i1.5000175938>.
- (URL1-), "Habertürk", "<https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/691741-bu-rapor-uygulanmis-olsaydi-bugun-dersimin-acilarini-tartismayacaktik>" Erişim Tarihi: 27.05.2023.
- Weber, Max. *Ekonomi Toplum*. çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarı Yayınları, 2012.

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine

Bir Değerlendirme

*An Evaluation on Postgraduate Theses on Deism in the Field of Sociology of Religion in
Turkey*

Muhammet Fatih Okutan

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı,

mfo_okutan@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0001-5121-2458>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 11/03/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 08/04/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Okutan, Muhammed Fatih. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler üzerine Bir Değerlendirme”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 81-104.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Din ve toplum olgularının etkileşimleri bağlamında ortaya çıkan ve tarihi serüven içerisinde dinsel ve toplumsal değişimleri konu edinen din sosyolojisi bilim dalı, son yüzyıl itibarıyla modernleşmenin bir sonucu olarak tanımlanan sekülerizasyon tartışmaları etrafında şekillenen çalışmalar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de etki alanını genişlettiği ve daha çok genç kuşak üzerindeki artma eğilimi iddiaları bakımından ele alınan deizm düşüncesi, din-dışı alanın güçlenmesi olarak görülebilecek sekülerleşme tartışmalarından bağımsız olmayıp Türkiye’de din sosyolojisi alanında çalışan araştırmacıların da ilgi alanına girmeye başlamıştır. Toplumsal alanda gerçekleşen değişim ve dönüşüm dini anlayışlar ve yorumlar üzerinde de farklı etkilere ve sonuçlara neden olmaktadır. Bu bağlamda deizm iddiası da geleneksel kilise hiyerarşisine karşı ortaya çıkan toplumsal ayaklanmanın dinsel alandaki bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Teorik açıdan deizm düşüncesini, Tanrı’nın varlığı bakımından ele alınan ve felsefi temellere dayanan bir inanç sistemi olarak görmek mümkündür. Tarihsel açıdan XVI. yüzyıla kadar uzanan çalışma konusunun özellikle son yıllarda Türkiye’de etkinliğini artırdığı iddiaları çerçevesince Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının da bu iddiaları gündemlerine aldıkları gözlenmektedir. Yapmış olduğumuz çalışmada, günümüzde Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının deizm konulu araştırmaları incelenmiştir. Bu çalışma ile toplumda yaşandığı iddia edilen dini değişimlerin güncel tez konularında nasıl ele alındığı ortaya konulmuş ve toplum-din ilişkisi üzerine Türkiye’de yapılan tartışmaların XXI. yüzyılda geldiği noktanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sekülerleşme, 21. Yüzyıl, Türkiye.

Abstract

The discipline of sociology of religion, which emerged in the context of the interaction of religion and society phenomena and deals with religious and social changes in the historical adventure, by the last century focuses on studies shaped defined as a result of modernization around secularization debates. In this context, the idea of deism, which is discussed in terms of the claims that it has expanded its sphere of influence in Turkey and that it tends to increase more on the younger generation, it has not been independent of the secularization debates, which can be seen as the strengthening of the non-religious field, and has started to attract the attention of researchers working in the sociology of religion in Turkey. Changes and transformations in the social sphere have different effects and consequences on religious understanding and interpretations. In this context, the claim of deism is evaluated as a result of the social uprising against the traditional church hierarchy in the religious field. Theoretically, it is possible to see the idea of deism as a belief system based on philosophical foundations, which is considered in terms of the existence of God. Historically, it is observed that religious sociologists living in Turkey also put these claims on their agenda, within the framework of the claims that the subject of study, which dates back to the 16th century, has increased its effectiveness in Turkey, especially in recent years. In our study, researches on deism by sociologists of religion living in Turkey today were examined. With this study, it is aimed to contribute to a better understanding of the point reached in 21st century Turkey in the discussions on the religion-society relationship by it is revealed how the religious changes claimed in society are handled in current thesis topics.

Keywords: Sociology of Religion, Deism, Secularization, 21. Century, Türkiye.

Giriş

Bilimsel araştırma süreçlerini şekillendiren temel belirleyici, o alanın metodolojik yöntem ve teknikleridir. Bu bakımdan sosyal bilimleri, doğa bilimlerinden ayıran hususlar ve yöntemle ilişkin perspektifler metodolojik tartışmalar kapsamındadır (Günay vd., 2004, 194). Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar için de bu alanın gerektirdiği ilgili araştırma yöntem ve tekniklerini kullanmak gerekmektedir. Bilimsel çalışmalar kapsamında lisansüstü tezler öncelikle yapılacak araştırmanın konusu ve problemleri belirlenerek hazırlanır. Sosyal bilimlerde metodolojik açıdan araştırma

yöntemleri farklı kriter ve tekniklere göre ayrılmaktadır. Çalışmanın problemi ve konusu nicel yöntemle ele alınıyorsa bazı istatistiksel verilerin ortaya konulması beklenmektedir. Ele alacağımız çalışma yukarıda belirtildiği üzere daha çok sayısal veriler sağlayacak nicel bir araştırmadan ziyade incelemeye, anlama ve yorumlamaya imkân sağlayan (Yıldırım ve Şimşek, 2005) nitel bir araştırma türü olarak şekillenecektir. Bu çalışmada, günümüzde Türkiye’de din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu araştırmalar incelenmiştir. Araştırmada, deizm konusunun güncel tez konularında nasıl ele alındığı ortaya konularak toplum-din ilişkisi üzerine Türkiye’de yapılan tartışmalar ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

Deizm fikri, Aydınlanma felsefesi ile birlikte Hristiyan batı dünyasını yakından ilgilendiren, skolastik kilise teolojisinden bir kaçış yolu olarak ortaya çıkmıştır. Akla verilen güven ve bu doğrultuda yapılan mülahazalar ekseninde yaygınlaşması hız kazanan bir inanç sistemidir (Aydeniz, 2002). Daha sonra felsefi düşünüş biçimi olarak etkinliğini kaybetse de özellikle sekülerleşme izleri taşıyan toplumlarda etkinliğini artırdığı gözlenmektedir (Öztaş, 2006). Elbette bir inanç akımı olarak deistik felsefenin teorik ve tarihsel gelişimini incelemek, araştırmacılar ve konuya ilgi duyanlar için elzem görünmektedir. Nitekim bizim de bu çalışmada ele aldığımız deizm düşüncesinin, tarihi süreç içerisinde birbirinden oldukça farklı tanımlamalara büründüğünü ifade etmemiz gerekir.

Ayrıca, tarihsel önemi ve görevinin yanı sıra deizm konusu, günümüz Türkiye toplumu açısından da güncelliğini sürdürmektedir. 2018 yılında Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayda ele alınan konu ve sonuç bildirgesinde ortaya konulan tespitler¹ de din sosyolojisi açısından önemli görünmektedir. Nitekim din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tez çalışmalarının da bu tarih itibarıyla yoğunlaştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmada, tarihsel olduğu kadar güncelliğini de koruyan çağdaş bir akım olması ve toplumsal tartışmalara sahne olması münasebetiyle din sosyolojisi alanında deizm konusunu ele alan lisansüstü tezler değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın konusu Türkiye’de Din Sosyolojisi alanında yazılmış olan ve YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan deizm konulu yüksek lisans ve doktora tezlerinde nicel yöntemle hazırlanan çalışmalarda kullanılan anket ve ölçeklerle ulaşılan sonuçlar ile nitel açıdan tamamlanan çalışmalarda ulaşılan bulgu ve sonuçların analizlerini tespit etmektir. Araştırmaya konu olan çalışmalar, YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde bulunan (2019-2022) lisansüstü tezlerdir. Araştırma kapsamında tüm tezler taranmış ve

¹ Bk. <http://iktibasdergisi.com/2018/04/03/genclik-ve-inanc-calistayi-sonuc-bildirgesi/>

kullanılan yöntemler tespit edilmiş; öncelikle doktora tezi olmak üzere tüm lisansüstü tezler, kullanılan yöntemlere göre başlıklar halinde ayrı ayrı ele alınmıştır.

Ayrıca YÖK Ulusal Tez Veri Tabanında din sosyolojisi alanı dışında 2002-2023 yılları arasında din eğitimi alanında 4; din felsefesi alanında 10; din psikolojisi alanında 2 ve kelam alanında 11 çalışma olmak üzere toplam 27 lisansüstü tez bulunmaktadır. Diğer alanlara ait deizm konulu lisansüstü tezler alanlara ve yıllara göre şu şekilde sıralanmıştır:

Diğer Alanlarda Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler-YÖK Tez Veri Tabanı Taraması

Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Seher ŞİMŞEK, Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizmi Önlemede Din Eğitimin Önemi, Danışman: Hayati TETİK, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
2. Dilek MENKÜÇ, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi, Danışman: Mahmut ZENGİN, Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
3. Sibel KANDEMİR, Lise Öğrencilerinde Ateizm ve Deizm Eğilimi Üzerine Bir Araştırma (Konya Örneği), Danışman: Mustafa TAVUKÇUOĞLU, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
4. Ali KALE, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri, Danışman: Adem GÜNEŞ, Amasya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Din Felsefesi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Muzaffer AYVAZ, Deizm-Bilim İlişkisi, Danışman: Hanifi ÖZCAN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
2. Hüsnü AYDENİZ, Aristoteles ve Voltaire'e Göre Deizm Düşüncesi, Danışman: Vahdettin BAŞÇI, Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
3. Mehmet ÖZTAŞ, Deizm ve Dini Hayat, Danışman: Turan KOÇ, Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
4. Ermail OKUMUŞ, Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire, Danışman: İsmail KILIOĞLU, Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

5. Ergin ÖGCEM, Ateizmden Deizme Antony Flew, Danışman: Rahim ACAR, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.
6. Adem BATTAL, Doğal Din ve Deizm Arasındaki Tarihsel ve Teolojik İlişkinin İncelenmesi, Danışman: Ahmet UĞURLU, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
7. Ebru BAYRAM, Edebi Eserlerde Teizm, Deizm ve Ateizm İmgelerinin Felsefi Analizi (Dan Brown Örneği), Danışman: Hüsnü AYDENİZ, Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
8. Yaşar Armağan ER, Teizm Ve Deizm Bağlamında Kötülük Problemi, Danışman: Hasan OCAK, Iğdır Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
9. Halil GACEMER, İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Deizm Algısı (Denizli İli Örneği), Danışman: Ayşe Sıdıka OKTAY, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
10. Nazile BİTER, Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm, Danışman: Mehmet Şükrü ÖZKAN, Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Din Psikolojisi Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Mohammed GHRAIRI, Türkiye'deki Iraklı Göçmenlerin Deizm'e ve Ateizm'e Yaklaşımları, Danışman: Hüseyin PEKER, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
2. Tuğba DİKBAŞ, Öğretmenler ve Ebeveynler Gözüyle Ergenlerde Deizm Yönelimi: İnanç Gelişimi Üzerine Bir İnceleme, Danışman: Hasan KAPLAN, İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Kelam Alanında Yapılan Lisansüstü Tezler

1. Mustafa Emre DORMAN, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, Danışman: İlyas ÇELEBİ, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
2. Zekiye ÖZ, Yeni İlm-i Kelâm Süreci ve Deizm, Danışman: Mustafa GÖREGEN, Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
3. Yunus ERGİN, İslam İnanç Esasları Açısından Deizm Eleştirisi, Danışman: İsmail ŞIK, Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
4. Meryem Özdemir KARDAŞ, Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği: (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmî Açından Analizi), Danışman: Mahmut AY, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

5. Zeynep TOPTAŞ, Deizm Bağlamında Nübüvvete Yapılan Eleştiriler, Danışman: Mustafa BOZKURT, İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
6. Furkan TÜRKCAN, Kelâmın Klasik Çağında Deizm Problemi, Danışman: Mehmet EVKURAN, Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
7. İbrahim ÇOBAN, Said Havva'da Ateizm ve Deizm Eleştirisi, Danışman: Mehmet Emin GÜNEL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
8. Selma ÇUBUKÇU, Ahiret Konusu Bağlamında Kelam Açısından Deizme Bir Eleştiri, Danışman: Abdulaziz ARTIŞ, Bayburt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
9. Fatma Betül ÇAMLI, Nübüvvet Bağlamında Deizmin Eleştirisi, Danışman: Hamdi GÜNDOĞAR, Adıyaman Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
10. Turan DİKEL, Kelâmî Düşünce Geleneğinde Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm Eleştirisi, Danışman: Fethi Kerim KAZANÇ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
11. Emine KÖYLÜ, Ayrışan Ve Benzeşen Yönleriyle İki Kavram: Ateizm ve Deizm, Danışman: İbrahim Halil ERDOĞAN, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

1. Yöntem

Akademik çalışmalarda incelen problem açısından göz önünde bulundurulması gereken temel hususlar vardır. Nitel araştırmalarda seçilen konuyla ilgili doğrudan birinci elden verilerin toplanması gerektiğinden çalışılacak alanla ilgili ön bilgiler edinilmeli ve alan yakından tanınmalıdır (Yıldırım, 2005).

Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanılması ile algıların ve olayların gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2005). Araştırmalarda izlenen yöntemlerden bir tanesi de nitel araştırma kapsamında değerlendirilen metin analizi ve belge/doküman incelemesidir. Bu çalışmada da, konuya doğrudan yoğunlaşmaya elverişli oluşu sebebiyle din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezlerin değerlendirilmesine yönelik “doküman incelemesi” yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de din sosyolojisi alanında YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan 2019-2022 yılları arasında tamamlanan lisansüstü araştırmalarda kullanılan yöntemlere göre ortaya çıkan bulgu ve sonuçlara odaklanılmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Deizm düşüncesinin teorik ve pratik boyutlarda geçirmiş olduğu serüveni dini literatür açısından ele almamız oldukça önemlidir. Ancak akademik açıdan deizm konusu, bugüne kadar yeterli ölçüde incelenmemiştir. Bahsini ele aldığımız konu hakkında Türkiye’de ilk lisansüstü tez çalışmasının 2002 yılında yapılması da bunu doğrular niteliktedir.

Dinlerle ilgili yapılan ya da yapılmakta olan çalışmalarda çok geniş bir literatür olduğu bilinmektedir. Ancak dinsizlik ya da din dışı çağdaş akımlar üzerine yapılan çalışmaların dini akademik gruplar üzerine yapılan araştırmalara nazaran eksik ya da yetersiz olduğu görülecektir. Bu çalışmada ülkemizde yapılan deizm konulu lisansüstü tezler ve diğer akademik çalışmalar incelenerek deizm düşüncesi ve gelişimi önemli yönleriyle sunulmuştur. Konu hakkındaki teorik çerçeve hakkında yapılan bilgiselden sonra din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu çalışmalar değerlendirilmiştir. Böylelikle bu araştırmanın, din dışı akımlar üzerine yapılan araştırma ve çalışmaların bir bütün olarak sunulması ve değerlendirmesi de ilahiyat/din sosyolojisi bilimleri literatürüne katkı sunacak bir kaynak olması hedeflenmiştir.

Araştırma konusu olan lisansüstü tezler incelendiğinde; Türkiye’de din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezlerin büyük kısmını nitel çalışmaların oluşturduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle araştırmalarda konunun derinlemesine anlaşılması hedeflenmiş ve sonuçlar yorumlanarak analiz edilmiştir. Nicel yöntem kullanılan tezlerde ise çoğunlukla anket ya da likert tipi ölçeklerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. Kuramsal Çerçeve

Felsefi açıdan deizm düşüncesinin temelleri ve âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışı, felsefe tarihçileri tarafından Aristoteles’e kadar geri götürülmekte ve onun Tanrı ve Âlem anlayışına dayandırılmaktadır (Ayvaz, 2002). Deistlerin temel fikirleri, Tanrı’nın doğası ve nitelikleri, ilahi olarak kurulmuş doğa düzeni ile insan aklı arasındaki ilişki gibi dini temalarla olan ilgileriyle şekillenmektedir (Lucci, 2017). Deizmin kuramsal olarak tanımlanmasında temel olarak iki husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi, “âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışı”, ikincisi, “akla ve bilime gösterilen büyük güven”dir (S.Aydın, 2002).

İtalya’da ortaya çıktığı düşünülen deizm fikrinin, daha sonra 16. yüzyılda Fransa’ya geçip orada resmîyet kazandığı şeklinde birtakım iddialar bulursa (Hazard, 1973) da genel kabul olarak en güçlü şekilde İngiltere, daha sonra Kıta Avrupa’sı, özellikle Fransa ve Almanya’daki görünümü ve en sonunda da Amerika’daki uzantıları bilinmektedir. Katolik din adamlarında görüldüğü iddia edilen dini ve siyasi yozlaşmanın bir sonucu olarak toplumda başlayan antiklerikal (kilise karşıtı) görüşlerin bulunduğu Fransa’da kiliseye yönelik eleştiriler şiddetli biçimlerde kendini göstermiştir (Dorman, 2009). Fransız Aydınlanma’sına öncülük eden düşünürlerin birçoğu deizmi, ateizme giden yolda bir geçiş aşaması olarak tanımlamaktadır (Öztaş, 2006). Ateist d’Holbach, Tanrı’nın varlığı ile ruhun ölümsüzlüğünü inkâr edip kâinatın kendi kendine hareket eden bir maddeden ibaret olduğunu iddia ederken Voltaire ve Rousseau gibi deist olarak bilinen filozoflar kişisel bir Tanrı’nın varlığına karşı değillerdi (B.Bury, 1959). XVIII. yüzyıl sonuna değin deizm, İngiliz, Fransız ve Alman aydınları arasında dinsel bir görüş olarak kendini göstermiş, daha sonraları Amerikalı bazı aydınların da dinsel görüşlerinin biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır (Öztaş, 2006).

Deizm, çıkış noktası itibarıyla Hıristiyanlık inancının akıl ile uyumu; yani dinsel kanun ve ritüellerin yeniden akıl ile yorumlanması ve de kilise babalarının mutlak otoritesine karşı bir isyanla sonuçlanan dinin aslına döndürülmesi hareketi olarak da değerlendirilmiştir. William Wollaston, Thomas Chubb, Thomas Morgan gibi düşünürlerin de bazı kaynaklarda “hıristiyan deistler” olarak yansıtıldığı görülmektedir (Erdem, 1994). Bu bağlamda kavramsal açıdan deizmin bazı temel tez ve tavırları şunlardır: (1) Tanrı evreni bir varlık haline getiren ilk nedendir. (2) Tanrı, yarattığı evreni

düzenlediği yasalarla yönetir. (3) Tanrı, bir saatçinin, saatini üretip onu kurduktan sonra, saatiyle tüm ilişkisini kesmesi gibi, evrenle olan ilişkisini terk etmiştir. Dolayısıyla herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir.(4) Vahiy ürünü olabilecek her şey aynı zamanda akılla uyum içinde olmalıdır. (5) Dinin kutsal kitabı, akıl ile değerlendirilmeli ve akla uygun olmayan mistik içeriklerden ve mucizelerden uzak olmalıdır (Cevizci, 2012).

Rönesans sonrası başlayan gelişmeler bağlamında, Avrupa’da siyasi ve dini yapılar üzerinde de birtakım dönüşümler ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal dönüşüm aynı zamanda sosyal ve kültürel değişimlere sebebiyet vermiş; bunun sonucunda ise Ortaçağ’dan Yeniçağa geçiş hız kazanmıştır (Timuçin, 2009). Dolayısıyla bilgi kaynaklarının tek bir elden paylaşımına, ruhban sınıfının toplum üzerinden sağladığı sosyo-ekonomik ve siyasi güç düzenine ve “fideist imanı öne çıkaran” (Coşkun, 2017: 50) inanç sistemine karşı gerçekleştirilen başkaldırıların Rönesans dönemiyle gün yüzüne çıkmaya başladığını söyleyebiliriz (Coşkun, 2017). Batı dünyasında deizm, geleneksel din-bilim tartışmaları etrafında şekillenen bu anlamda da seküler düşünce dünyasını hazırlayan başat noktalardan birisi olarak da değerlendirilebilecektir. Bu açıdan Ortaçağ’ın getirdiği sorunları aşmaya çalışma noktasında gelişen Rönesans ile birlikte bireylerin düşünce ve değer dünyalarında geleneksel dogmalardan bağımsız bir şekilde akıl ışığında, kendi hayatlarını tanzim etme ve aydınlatma tasarrufu (Gökberk, 1993) olarak da tanımlanabilecek Aydınlanma Çağı’na giden yolların taşları döşenmiştir.

XVI. yüzyılın Protestan reformu gibi, XVII. yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyılın başlarındaki İngiliz Hıristiyan deizmi de bir reform hareketidir. Her ikisi de başlangıç noktası itibarıyla, Hıristiyan inanç sisteminin sapkın olduğu ve artık gerçek inanç hüviyetini temsil etmediği fikrindedir. Bu nedenle, her ikisi de sonuç olarak bir bakıma Hıristiyanlığın değiştirilmesini ve reforme edilmesini savunmaktadır (Hillerbrand, 2008). Bu açıdan, İngiliz deizmiyle ilişkilendirilen ve genellikle deist bir filozof olarak anılan John Toland da kilise otoritesinden arındırılmış orijinal Hıristiyanlık vurgusuyla ilgili görüşlerini Barnabas İncili’ni keşfetmesi sonucu “Nazarenus, or Jewish, Gentile and Mahometan_Christianity” isimli eserine taşımıştır (Kardaş, 2019).

Tarihsel açıdan deizm ile ilgili ilk gösterge, XVI. yüzyılda 1563 yılında Fransa Lyon’da Protestan reformcusu Calvin’in yakın meslektaşı Pierre Viret’in yazdığı kitapta mücadele edilmesi gereken bir düşünce olarak karşılık bulmaktadır. Viret, deistleri yaratıcı bir Tanrı’ya inanan, ancak Hıristiyan akidesini ve İsa’nın kutsallığını reddeden kişiler olarak tanımlamaktadır (Köktaş, 2017). Öte yandan, ilk kez 1624’te Paris’te basılan “De veritate” adlı eser, Lord Herbert of Cherbury’e aittir ve “deizm” ya da “doğal din” olarak tanımlanan ilgili konu bakımından değerlendirilen ilk deist çalışmadır. Tanrı’nın varlığının metafizik açıdan kanıtlarının ayrıntılandırılmasını içeren çalışmada Herbert, ortaya koyduğu düşünceleriyle İngiliz düşüncesine yeni bir açılım sağlamış ve “deizmin babası” olarak tanınmıştır (Serjeantson, 2001); (Dorman, 2009). İlk deistlerin Tanrı anlayışı genel olarak şu şekilde sıralanabilecektir:

Tanrı, mutlak, sonsuz olan bir varlık olarak evrendeki her şeyi yaratan ve yarattığı evreni düzenlediği yasalar yoluyla yöneten yegane güçtür. Bu açıdan Tanrı’nın varlığı zorunlu olup O, her şeyi bilen, yüce ve mükemmel bir varlıktır.

“Tanrı tüm şeyleri herhangi bir madde olmadan yarattığı için mutlak olarak kudretlidir.” (Altunışık, 2019). İyiliğin kaynağı Tanrı’ya aittir ve iyi olan her şey yarattıklarında da tezahür eder.

Tanrı, varlığı bakımından itaate ve ibadete layık olabilecek tek varlıktır. Dolayısıyla insanın Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getirmesi görevi vardır.

Tanrı'ya karşı görevlerini yerine getirmekte hata yapanların Tanrı'ya tevbe etmeleri de bir görevdir. Nitekim ölümden sonraki hayatta elde etmesi umulan mükâfat bu dünyada Tanrı'nın mükellef kıldığı eylemlerin sonucuna göre olacaktır (Altunışık, 2019, 629-631).

Deizm düşünce yapısı ve mahiyeti bakımından aslında lâiklik olarak da tanımlanan ve Batı'da anlamsal olarak birbirleri yerine de kullanılan iki ayrı kavram ile de ifade edilebilecektir. Katolik inanç sisteminin hâkim olduğu İtalya, Fransa gibi ülkelerde "lâiklik"; Protestan inanç sisteminin hakim olduğu Almanya, İngiltere, A.B.D. gibi ülkelerde ise "sekülerlik" olarak tanımlanmaktadır. Laiklik, genel anlamda, "Latin/Katolik" tarzı bir dünyevileşme sürecini içine alırken aynı zamanda bir ideoloji ve baskıcı devlet politikalarının bir tezahürü olarak laisizm olarak şekillenmiştir. Katolik sistemine muarız olan laisizm aslında bir ideoloji olarak onun gibi eleştiriye az müsamahalı bir yapıya sahiptir. "Anglo-Sakson-German/Protestan" dünyeviliği olarak da bilinen sekülerizm ise bahsi edilen laisizme nazaran daha makul görülen bir hüviyete sahiptir (Hocaoğlu, 1995).

Sekülerleşme kavramı, tartışılmaya başlandığı andan itibaren geniş bir kullanım alanı bulan bir paradigma olarak değerlendirilmektedir (Pailin, 2001). Kavram, tanımlaması kesin ve net bir tanıma sahip olmasa da genel olarak dini alanın çöküşü, toplum- din ilişkisinin zayıflaması, dini inanç ve kurumların toplum üzerindeki etkinliğini yitirmesi ve geleneksel toplum yapısından modern topluma geçiş süreci olarak açıklanmaktadır. (Shiner, 1967). Modernleşme süreci açısından 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra modern Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmeler açısından benzer süreçleri yaşayan ve Hristiyan kökenli olmayan Türkiye, İran, Suudi Arabistan gibi ülkelerde ise değerlendirilen kriterler Batı'daki kriterlerden biraz daha farklı olarak ele alınmaktadır. Özellikle Türkiye'de İslam dininin toplumsal prestijinin azalması, İslam dininin günlük hayattaki uygulamalarda bir referans kaynağı olmaktan uzaklaşması gibi temel kriterlerle Türkiye sekülerleşmesi tecrübe edilmektedir (Ertit, 2018). Meydana gelen olayların tabii ve dünyevi olaylarmış gibi algılanması, insan aklının dini ve metafizik bağlardan kurtarılması, dini sembollerden uzaklaşarak sürdürülen bir yaşam biçimi (Berger, 2000) olarak tanımlanan sekülerleşme, Türkiye'de devam eden tartışmalar bakımından deizm, ateizm gibi inançtan kopma veya uzaklaşma gibi sonuçlara neden olan bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Esasında kökleri çok öncelere dayanan deizm fikri, felsefi bir düşünüş biçimi olarak etkisini kaybetse de modern dönemde karşılık bulan pratik ve yeni boyutu ile sekülerleşme-deizm ilişkisi bağlamında değerlendirilmelidir. Bu açıdan deizmin, tarihsel açıdan sekülerleşme sürecine katkı sunan temel etmenlerden birisi olması nedeniyle dini hayat üzerindeki etkisini devam ettirdiği gözlenmektedir.

Nitekim 2018 yılı itibarıyla akademisyenlerden, gazetecilere, sivil toplum kuruluşlarından siyasilere kadar hemen her kesimce tartışılan deizm konusu, bu tartışmaları yakından takip eden din sosyologları tarafından da inceleme ve araştırma süreçlerine dahil edilmeye başlanmıştır.

3. Ampirik Çerçeve/Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Değerlendirme

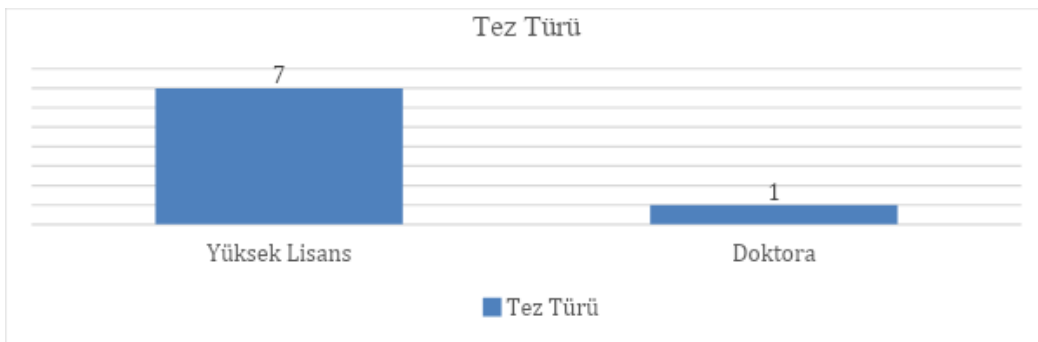
Toplum ve din olgularının etkileşimini inceleyen din sosyolojisi bilim dalı, bireyin kutsal olana duyduğu ihtiyacın topluma yansımaları sonucu ortaya çıkmıştır. Din sosyolojisi alanı genel olarak bireylerin neye inandığı, inançlarının mahiyeti ve inançlarının bireysel tecrübeleri ile toplumsal anlamda inancın görünümünü yani toplumda dini/ladini inançlar, pratikler ve örgütlenmelerin rolü ve biçimlerini konu edinir. (Bird, 2019, 11-12). 21. yüzyıl Türkiye’inde din-toplum ilişkileri bağlamında yapılan araştırma ve tartışmalar göstermektedir ki, sekülerleşme konusunun ilahiyat ve özellikle din sosyolojisi araştırmalarının önemli bir bölümünü oluşturduğu ve bu bağlamda ele alınan deizm iddiasının da yine bu tartışmalar açısından özgün bir konuma haiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölümde, Türkiye’de yaşayan din sosyologlarının deizm konulu lisansüstü çalışmaları incelenmiştir.

3.1. Lisansüstü Tezlere Ait Sayısal Veriler

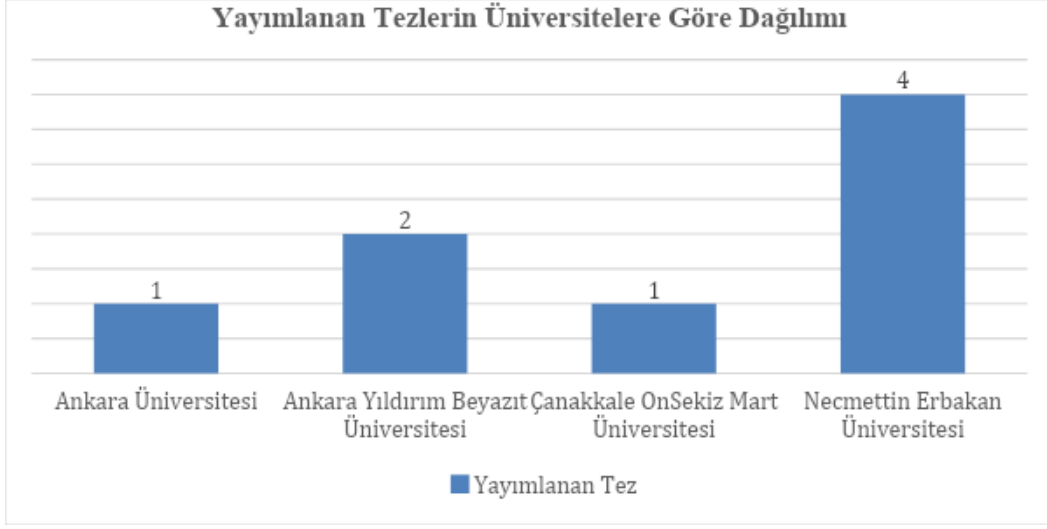
Grafik 1: Yıllara Göre Tez Sayısı

Daha önce de belirttiğimiz gibi 2018 yılında Konya’da yapılan “Gençlik ve İnanç” konulu çalıştayın sonuç bildirisinde değerlendirilen deizm konusu akabinde Türkiye kamuoyunda da sıklıkla ele alınan bir tartışma konusu olmuştur. Görüldüğü üzere, din sosyolojisi araştırmacıları da müteakip yıllarda bahsi geçen konuyu lisansüstü tez araştırması olarak incelemişlerdir. 2021 yılı itibarıyla din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü çalışmaların önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır.

Grafik 2: Tez Türü

Grafik 2'ye göre, deizm konulu 7 yüksek lisans tezi ve 1 doktora tezi olmak üzere toplam 8 lisansüstü tez bulunmaktadır. Din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde, din sosyolojisi literatürüne deizm konusunda kaynaklık edebilecek bu çalışmaların önemli bir kısmı nitel araştırma modeli çerçevesinde şekillenmektedir.

Grafik 3: Yayımlanan Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Grafik 3 incelendiğinde, yayımlanan lisansüstü tezlerden 1'i doktora, 1'i yüksek lisans olmak üzere 2 tanesi Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi araştırmacalarına aittir. 2020-2022 yılları arasında yayımlanan 4 yüksek lisans tezinin ise Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedildiği üzere 2018 yılında yapılan ve ciddi tartışmalara neden olan Konya İKDAM Eğitim Derneği ve Uluslararası Öncü Eğitimciler Derneği tarafından gerçekleştirilen "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayla gündeme gelen deizm konu başlığının sonraki yıllarda Necmettin Erbakan Üniversitesi din sosyolojisi lisansüstü öğrencilerinin de ilgi ve inceleme süreçlerini etkilediği düşünülmektedir.

3.2. Yayımlanan Lisansüstü Tez Listesi

3.2.1. Yayımlanan Doktora Tezleri Listesi

1. Bekir ŞAHİN, Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü, Danışman: Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021.²

² Din sosyolojisi alanında doktora tez çalışması düzeyinde deizm konulu 1 adet araştırma bulunmaktadır.

3.2.2. Yayımlanan Yüksek Lisans Tezleri Listesi

1. Ali ERMIŞ, Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği), Danışman: Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2019.
2. Merve HARMANKAYA, Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma-Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği, Danışman: Hayri ERTEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.
3. Assia OULHAÏZOU, Fas'ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm, Danışman: Mehmet AKGÜL, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
4. Sacide ÇALIŞKAN, Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler, Danışman: Abdullah ALPEREN, Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi, 2021.
5. Gülten KOÇ, Lise Öğrencilerinin Deizm İnançına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği), Danışman: Hayri ERTEN, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
6. Muhammet Fatih OKUTAN, Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği, Danışman: Arif KORKMAZ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021.
7. Nurhibe Büşra ER, 18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı, Danışman: İhsan ÇAPCIOĞLU, Ankara Üniversitesi, 2022.

3.3. Bulgular

3.3.1. Nitel Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.1.1. Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü

Nitel model kullanılarak hazırlanan deizm konulu tezlerin hemen hepsi yaş grubu itibariyle gençler ile yapılan araştırmaları içermektedir. Şahin'in çalışması, Türkiye'de 23-65 yaş arası geniş bir katılımcı grubunun dahil edildiği din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu ilk doktora tezi olma hüviyetine sahiptir. Kendisini deist olarak tanımlayan ve kartopu tekniği kullanılarak gönüllülük esasıyla ulaşılan 14'ü kadın, 21'i erkek 35 katılımcı ile 01.02.2021-31.04.2021 tarihleri arasında gerçekleştirmiş olduğu görüşmelerle çalışmasını şekillendirmektedir. Araştırmacı, içerik analizi tekniğiyle verileri analiz etme yöntemini tercih etmiş; böylelikle önemli kavram ve temaların kategorize edilmesini sağlamıştır. Ayrıca, verilerin analizinde Maxqda 2020 programından faydalanılarak kodlama işlemi gerçekleştirilmiştir (Şahin, 2021).

İlgili çalışmada sekülerleşme-deizm ilişkisine de değinilirken, araştırmaya katılan 35 deist katılımcının 31'inin önceki inancının İslam olduğu anlaşılmaktadır (Şahin, 2021). Bazı katılımcıların deistik felsefeye ulaşmada sorgulama süreçlerine etki eden faktörler arasında kutsal metinlerin ve özellikle Kur'an meali okumalarının yer alıyor olması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim katılımcıların hemen hepsinin Kur'an ve tefsir okudukları tespit edilmiştir. Araştırma bulgularına göre, günümüz deizm fikri, referans noktası olarak bilim ve rasyonalite unsurlarını barındıran modern, seküler yaşam biçiminin tanımlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan da kurumsal din anlayışına ve dini kurum ve topluluklara bir protest tepkinin de 21. Yüzyıl'da kişileri deizme ulaştıran temel motivasyonlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla evreni ve olayları akıl ve bilim süzgecin-den geçiren, seküler bir hayat ve toplum idealinde birleşen bireylerin, deizm gibi inançları tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca araştırma, 21. yüzyıl Türkiye'sinde sekülerleşme, deizm-ateizm gibi güncel tartışmalar bağlamında din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu ilk doktora tezidir. Dolayısıyla alanda yapılan çalışmaların literatür açısından oldukça yeni olduğunu ifade etmek mümkündür. Literatüre katkı sunan bu ilk araştırmaların ileriki süreçlerde hazırlanacak olan çalışmalara kaynak teşkil edebileceği değerlendirilmektedir.

3.3.1.2. Fas'ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm

Oulhaizoum, nitel yöntemi esas alarak Türkiye'de ve Fas'ta bu konuda yapılmış çalışmaların eksikliğinden yola çıkarak Fas'ta yaşayan insanların deizm ve ateizm algısını, insanları deizme ve ateizme yönlendiren sebepleri hazırlamış olduğu görüşme soruları ile ortaya koymayı hedeflemektedir. Ateist bireylerin çoğunlukta katılımcı olarak yer aldığı araştırma, 10 deist olmak üzere toplam 40 kişi ile sınırlandırılmıştır (Oulhaizoum, 2021).

Araştırma örneklemini her ne kadar Türkiye'yi içermese de deist ve ateist kişilerin özellikle aile bireyleri tarafından geleneksel din eğitimi aldıklarını içeren oran (ateist-deist toplam % 73) önemli görünmektedir. Türkiye'de yaşayan deist bireylerle yapılan görüşmelerin sonuçları ile Fas'ta yapılan bu çalışmada, önceki inanç durumunun İslam olması ve yeterince din eğitimi almaları arasında benzer sonuçların olduğu anlaşılmaktadır (Oulhaizoum, 2021).

3.3.1.3. Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma- Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği

Harmankaya'nın çalışmasında Konya'da iki farklı lisede okuyan öğrenciler karşılaştırılarak Anadolu Lisesi ve İmam Hatip Lisesi'nde eğitim gören öğrencilerin deizm algısı incelenmek istenmiştir. Araştırmacı, hazırladığı sorular yoluyla iki farklı lisede okuyan toplam (14-14) 28 lise öğrencisi ile mülakatlar gerçekleştirmiştir. Liseli gençlerin deizm eğiliminin anlaşılmasına çalışıldığı araştırmada, katılımcıların önemli bölümünün "deizm" kavramından haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu Lisesi'nde okuyan öğrencilerin % 71'i; İmam Hatip Lisesi'nde okuyan öğrencilerin % 64'ünün kendisini dindar olarak tanımladığı görülmektedir. İmam Hatip Lisesi'nde okuyan katılımcıların % 21'inin dindarlık seviyesini "kararsız" olarak cevaplandırması dikkat çekici bir sonuç olmuştur (Harmankaya, 2020).

Ancak araştırma grubunda yer alan katılımcılardan kendisini deist olarak tanımlayan kişi sayısı 2 ile sınırlı kalmıştır. Bu öğrencilerin de Anadolu Lisesi'nde eğitim gördükleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte araştırma grubunda yer alan öğrencilerin deizm kavramını çevreleri ve bilgi kaynakları aracılığıyla tanıdıkları görülmektedir (Harmankaya, 2020). Lise öğrencilerinde deizm algısının anlamaya çalışıldığı bu araştırmanın katılımcı grubunu oluşturmada bazı güçlüklerle karşılaşılması nedeniyle yeterli doygunluğa ulaşamadığı düşünülmektedir.

3.3.1.4. Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiye'si Örneği

Doğrudan kendisini "deist" olarak tanımlayan insanların deist olma süreçlerini ve dünya görüşlerini içermesi bakımından özgül bir öneme sahip olabileceği düşüncesiyle hazırlanan bu lisansüstü çalışma, konu ile ilgili 16-65 yaş arası geniş bir katılımcı grubunu kapsayan nitel bir araştırmadır. Bilindiği kadarıyla doğrudan Türkiye'deki deistleri konu alan bu nitelikte ilk çalışma bir yüksek lisans tezi olup yazara aittir.³ Araştırma 21. yüzyıl Türkiye'sinde yaşayan bazı deistlerle yapılan mülakatlara/görüşmelere dayalı bir çerçevede bu kişilerin "deist olma süreçleri" ile "dünya görüşlerini" ortaya koyarak psiko-sosyolojik bir araştırma olma iddiasındadır. Araştırmanın temel problemleri, "Deist olma süreci nasıl işlemektedir?", "Deistlerin dünya görüşü nedir?" gibi soruların cevabına yoğunlaşarak "deizmi anlamak" üzerine şekillenmiştir (Okutan, 2021).

"Amaçlı örnekleme" ve "kartopu örneklemesi" kullanılarak kendisini deist olarak tanımlayan toplam 46 kişi ile Temmuz 2020-Mart 2021 tarihleri arasında yapılan görüşmelerin sonuçlarının

³ Tüm yaş gruplarını kapsayan ilk doktora çalışması ise bu çalışmadan sonra yayımlanan "Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü" başlıklı araştırmadır.

yorumlandığı bu çalışmada da katılımcıların tamamına yakınının daha önceki inançlarının İslam olduğu görülmüştür. Ayrıca, katılımcılar arasında yer alan kişilerden imam hatip lisesi mezunu, ilahiyat fakültesi mezunu ve halen ilahiyat fakültesi öğrencisi olup dini eğitim veren kurumlardan eğitim alanlar da bulunmaktadır (Okutan, 2021). Kişilerin deist olma süreçlerini etkilemesi bakımından öne çıkan faktörler arasında Kur'an'ın Türkçe meali, Hz. Muhammed'in hayatı gibi nedenlerin olması oldukça çarpıcı bir sonuç olup benzer araştırmalardaki sonuçlarla da örtüşmektedir.

3.3.1.5. 18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı

Bu araştırma, özellikle kendisini deist olarak tanımlayan gençleri anlamak üzerine şekillenmiş dolayısıyla 18-29 yaş grubunda bulunan deist bireylerle sınırlandırılmıştır. Her ne kadar Türkiye'de genç kuşağın deist eğilimleri olduğu ve deizme doğru bir akışın meydana geldiği analizlerinden sonra araştırmacıların genç gruplar üzerinde çalışmaları olsa da Er'in yüksek lisans çalışması bu amaca matuf, yeterli doygunluğu haiz sonuçları içeren tek araştırmadır.

18-29 yaş grubu ile sınırlandırılan araştırmaya kartopu tekniğinden faydalanılarak ulaşılan toplamda 14 deist birey katılmıştır. Çalışmaya katılan 14 kişiden 2'si İlahiyat Fakültesi mezunu ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yapmakta olup; 1 kişi ise imam hatip lisesi mezunudur. Bu araştırmada da dini akademik eğitim veren kurumlardan mezun olan kişilerin bulunuyor olması Türkiye sekülerleşmesi ve deizmi açısından önemli görünmektedir (Er, 2022). Bu çalışmada da, diğer araştırmalarda olduğu gibi deist katılımcılar tarafından daha önce inandıkları İslam dininin kadına verdiği değeri ve İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an'ı içeriği ve üslubu yönünden eleştirdikleri ve dini sorgulama süreçlerinde bu faktörlerin etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

3.3.2. Nicel Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.2.1. Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya Örneği)

Ergenlik, ergenlik dönemi ve özellikleri, gelişim evreleri, kişilik gelişimi, ahlak gelişimi ve sosyal gelişimi ele alan araştırmada, ergenlerin inanç yapısı çerçevesinde, ergenlerin bu uzun ve yorucu süreçte duyguların hızla değişmesinin dini düşünceler üzerindeki değişmelere katkı sağladığı ifade edilmekte; akabinde kuşak tanımı ve kuşakların sınıflandırılması yapılmaktadır. Buna göre, Z Kuşağı olarak tanımlanan yaş grubunda bulunanlar arasında 2001 yılı ve sonrasında doğan kişilerin yer aldığı ortaya konulmaktadır (Ermiş, 2019).

Tesadüfi örneklem yöntemiyle seçilen 223 kadın, 177 erkek toplam 400 kişiyi kapsayan araştırmada, çalışma grubunun % 3'ü kendisini deist olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda araştırma

sonuçların göre, ergenleri deizm düşüncesine iten sebeplerin başında özgürlük anlayışının olduğu görülmektedir. Bununla birlikte araştırmada dini kitapların, surelerin ya da duaların okunurluğunda azalış olduğu verilerle ortaya konulmaktadır. Deizm algısını inceleyen bu araştırmada, ergenliğin ilk dönemlerinde deist anlayışın tırmandığı, ergenliğin sonlarında ise dini kimliklerin değişimlere uğradığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Ermiş, 2019). Nicel yöntemin benimsendiği bu çalışmada araştırmacı, oluşturduğu ölçek üzerinden ergen grubun deizm algısını ölçmeyi hedeflemiştir. Ermiş'in çalışması din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu ilk lisansüstü tez çalışmasıdır.

3.3.2.2. Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler

Nicel yöntemle hazırlanan bir diğer araştırmada Çalışkan, tesadüfi yöntemle internet üzerinden ulaştığı 2000-2006 yılları arasında doğan toplam 701 gence anket tekniği ile ulaşılarak araştırmasını şekillendirmiştir. Katılımcı gruba 30 maddeden oluşan "Deizm Algısı Ölçeği" ile yönelttiği sorular üzerinden gençlerde deizm algısının hangi boyutlarda olduğu; eğer deizm inancına sahip iseler deizme iten nedenlerin ne olduğu gibi temel problemleri ele almıştır (Çalışkan, 2021).

Ankete katılan Z kuşağı gençlerin deizm fikrine eğilim gösterdiği tespit edilmiş ve gençleri deizme ulaştıran bazı faktörler tespit edilmiştir. Ayrıca yapılan araştırmaya göre, sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve politik birtakım etmenler nedeniyle bazı gençlerin Allah'a iman etmekle birlikte dinin pratik/tecrübi yönünü ihmal ettikleri çalışmanın bir diğer bulgusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmacı, "Bir yaratıcı olduğumu düşünüyorum ama dinleri kabul etmiyorum." önermesine "Kesinlikle katılmıyorum."; "Katılmıyorum." cevabı veren 32 öğrenci ile şüpheli yaklaşan 38 öğrencinin yaklaşımlarından yola çıkarak bir diğer komşu kavram olan ateizm ile deizm algısının boyutlarını yorumlamaktadır. Nitekim Z Kuşağı gençlerin net bir deizm tanımı ve sınırları hakkında yeterli bilgiye sahip olamadıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yazar, güncel hayatta dini kurallara göre yaşamayan veya dini ritüelleri yerine getirmeyen genç bireylerin kendi inanç serüvenlerini deizme benzettiklerini ya da yakıştırdıklarını düşünmektedir. Ancak ilgili çalışmada, "Bir yaratıcıya inanıyorum fakat dinleri kabul etmiyorum." diyenlerin oranının % 10 olması; yine % 11 oranında ise şüpheli yaklaşan ve % 13 oranında yaratıcının evrene müdahalesinin olmadığını düşünen katılımcıların yer alması gençlerin deist fikre eğilimleri açısından oldukça önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Çalışkan, 2021).

3.3.3. Karma Yöntem ile İncelenen Deizm Konulu Lisansüstü Tezler

3.3.3.1. Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)

Çalışmanın ilk bölümünde araştırmacı, İstanbul Başakşehir ilçesinde liselerde görev yapan öğretmenlerle görüşme yoluyla eğitimcilerin gözünden lise öğrencilerinin deizm algısını anlamayı ve liseli öğrencileri deizme yönelten faktörlerin neler olduğu hususunu incelemeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda öğretmenler ile oluşturulan ilgili araştırma bölümü nitel yöntemle şekillendirilmiştir. Araştırmanın ikinci bölümünde ise, nicel yöntemden faydalanılarak lise öğrencilerinin kendi görüşleri üzerinden deizm algısı anlaşılmasına çalışılmıştır.

Durum çalışması ile derlenen nitel bölümde, sahada görev yapan öğretmenlerin görüşleri dikkate alınarak öğrencilerin deizme yönelme nedenleri irdelenmiştir. 10 erkek, 10 kadın öğretmenlerden oluşan katılımcıların birçoğu, öğrencilerinin deizm kavramını bilgi kaynaklarına ulaşılabilirliğin daha kolay olmasıyla birlikte eskiye nazaran daha çok tanıyıp bildiklerini ve öğrencilerini gözlemlediklerinde “deizmin gençler arasında arttığı” kanaatini paylaşmaktadırlar (Koç, 2021).

Toplam 338 öğrencinin katıldığı anket tekniği kullanılan nicel bölümde ise, “Tanrıya inanıyorum ama dinin gerekli olduğunu düşünmüyorum.” diyenlerin oranının % 5 olması deizm algısının anlaşılması açısından önemlidir. Koç’un çalışmasında, kendisini doğrudan deizm olarak tanımlayan bir katılımcı bulunmamaktadır. Bu araştırma, karma yöntem ile din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu tek lisansüstü çalışmadır.

Sonuç

Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanında Yapılan Deizm Konulu Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Değerlendirme adlı bu çalışmanın kuramsal çerçeve bölümü, deizm kavramı ve tarihsel süreç içerisinde tezahür eden deizm fikirleri hakkında kısa bir sunum içermektedir. İkinci bölümde yani ampirik çerçevede Türkiye’de din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu lisansüstü tezler çerçevesinde 7’si yüksek lisans, 1’i doktora tezi olmak üzere toplam 8 adet lisansüstü tez çalışması daha çok yöntemsel açıdan ve temel bulguları üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma, nitel bir araştırma hüviyeti taşıdığından niceliksel sonuçlardan ziyade derinlemesine incelenen konuyu anlamaya çalışmak üzerine şekillendirilmiştir. Bu çerçevede çalışma, “Kavramsal açıdan deizmin tarihsel gelişimi nedir?” ve “21. yüzyıl Türkiye’sinde din sosyolojisi alanında yapılan deizm konulu tezler hangi sonuçları göstermektedir?” temel sorularına cevap aramaktadır.

Türkiye’de din sosyolojisi alanında 2019-2022 yılları arasında tamamlanmış, YÖK Ulusal Tez Merkezinde bulunan ve erişime izin verilen tüm lisansüstü tezler incelenmiştir. Bu tezler arasından nicel yöntem ve nitel yöntem kullanılarak hazırlanan çalışmalar tespit edilmiştir. Araştırmalar, yöntemlerine göre ayrı ayrı başlıklar altında bulgu ve sonuçları alınarak değerlendirilmiştir. Yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre; din sosyolojisi alanında yazılan deizm konulu toplam tez sayısı (8) bakımından büyük kısmını nitel çalışmalardan oluşan tez sayısının (5) oluşturduğu görülmüştür. Din sosyolojisi metodolojisi bağlamında ilgili konunun bireylerin inanç, duygu ve düşünce biçimlerini incelemeye ve anlamaya olanak sağlaması bakımından nitel yöntemin nicel yöntemle kıyasla daha sık kullanıldığı düşünülmektedir. Nicel yöntem kullanılan tezlerde ise çoğunlukla anket ya da likert tipi ölçeklerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda ise daha çok deizm algısı veya deizm eğilimleri ölçülmek istenmiştir.

Din sosyolojisi alanında deizm konulu ilk çalışmada Ermiş, “Gençlerin Deizm Algı Düzeyleri Ölçeği” ile alana önemli bir katkı sağlamıştır. Nicel yöntem kapsamında anket tekniği ve 5’li likert şeklinde oluşturduğu ölçekte 32 soru yer almaktadır. Bu araştırma, 9 ortaokul, 374 lise ve 17 üniversite öğrencisi olmak üzere 14-20 yaş aralığında toplam 400 öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, hazırlanan ölçek bağlamında katılımcıların % 3’ünün deist olduğu ortaya konulmuştur. Yine Çalışkan’ın Z Kuşağı üzerine yapmış olduğu deizm algısı araştırmasında, katılımcıların % 10’u bir yaratıcının varlığını kabul ederken dinlere gerek olmadığını ifade etmişlerdir. Evrene müdahil olmayan bir Tanrı’yı kabul edenlerin oranı ise %13’tür. Dolayısıyla evrene müdahil olmayan ve evrene din göndermesi mantıksız olacak bir Tanrı anlayışı doğrudan deizm yaklaşımının temel argümanlarından birisidir. Bu açıdan Çalışkan’ın araştırmasında inanç boyutu bağlamında Z kuşağının deizme yönelme eğiliminde olduğu saptanmıştır.

Peki, Türkiye’de sekülerleşme tartışmaları ekseninde kamuoyuna yansıdığı şekliyle deizme ilişkin bir yönelim var mıdır? Bu bağlamda Koç, “Lise Öğrencilerinin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)” adlı yüksek lisans çalışmasında, liselerdeki öğretmenlerin gözlemleri ışığında liseli öğrencilerin deizm eğilimlerini ve öğrencilerin kendi görüşleri ile deistik yönelimlerini karma yöntem benimseyerek yorumlama yolunu tercih etmiştir. Eğilimin ölçülmesinin getireceği güçlükler bakımından liseli öğrencilerin deizm eğilimleri hakkında sağlıklı verilerin ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Ancak bir deizm tanımlaması olarak Tanrı’ya inançla birlikte dinlerin inkârı anlamına gelebilecek soruya öğrencilerin %5’i “Evet” cevabını vermektedir. Koç, öğretmen ve öğrenciler için ayrı ayrı yapılandırılmış ölçek kullanarak çalışmasını tamamlamıştır. 167 Anadolu Lisesi, 48 Özel Anadolu Lisesi; 13 Fen Lisesi, 19 Özel Fen Lisesi ile 62 Anadolu İmam Hatip Lisesi; 25

İmam Hatip Proje Okulu ve 4 Meslek Lisesi öğrencisi olmak üzere toplam 338 öğrenciyle gerçekleştirilmiştir. İki farklı lisede okuyan öğrencilerin inanç ve ibadet pratiklerini karşılaştırarak deizm algısını anlamaya yönelik bir araştırma yapan Harmankaya'nın çalışmasında lise öğrencilerin deizm algısının düşük olduğu anlaşılmaktadır. Yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak Anadolu Lisesi ve İmam Hatip Lisesi olmak üzere bu okullarda öğrenim gören toplam 14 öğrenci ile görüşme yapılmıştır. İmam Hatip Lisesi'nde yapılan görüşmelerde deizme inanan öğrenciler tespit edilmemiş olup Anadolu Lisesinde okuyan 2 öğrencide deizme rastlanmıştır. Oulhaizoum'un Fas'ta din dışı akımları incelemek amacıyla yapmış olduğu çalışmada, kendisini deist olarak tanımlayan 10 katılımcı bulunmaktadır. Çalışma, doğrudan deist bireyleri kapsamasa da din dışı akımların Türkiye gibi çoğunluğu Müslüman olan bir diğer toplumda da benzer süreçlerin gerçekleştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Deizm konulu lisansüstü araştırmalar bakımından Bekir Şahin'in doktora çalışması ve yazara ait yüksek lisans çalışması aynı araştırma modeli ve katılımcıların yakın yaş gruplarına uygulanması bakımından benzer sonuçlar içermektedir. Ayrıca, Türkiye'de genç kuşak üzerinde etkili olduğu ifade edilen deizmin, direkt olarak 18-29 yaş grubu arasındaki gençler üzerinden anlaşılmasına çalışıldığı Er'in yüksek lisans çalışması da bu anlamda doğrudan deist inanca sahip gençleri kapsayan tek çalışma olarak literatüre katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda, din sosyolojisi alanı dışında deizm konu başlıklı 27 lisansüstü tez çalışması bulunmaktadır. Deizmin kuramsal açıdan tanıtılmasına ve ilahiyat literatürüne kaynaklık etmesi bakımından üretilen çalışmaların yadsınamaz katkıları olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Din Felsefesi alanında ortaya konulan lisansüstü araştırmalarda, Antik Yunan filozofu Aristoteles'in Tanrı anlayışı, İlk Muharrik görüşünün deizmin tanımlaması içerisine girdiği için deizm düşüncesinin Aristoteles'e dayandırıldığı iddiası, değerlendirilen çalışmaların birçoğunda özellikle "Aristoteles ve Voltaire'e Göre Deizm Düşüncesi" adlı yüksek lisans tezinde ortaya konulan hususlardan birisidir (Aydeniz, 2002). Yine "Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire" adlı çalışma kapsamında Fransız filozof Voltaire'in tanrı anlayışının deist Tanrı görüşünü ortaya koymasına fakat yine de ahlaki düzeni sağlayabilmek ve koruyabilmek adına ödül ve ceza verici bir Tanrı'nın olması gerektiğini düşünmesi, deizmin farklı tezahürlerini görmemiz açısından uygun bir örnektir (Okumuş, 2008). Nitekim ahiret hayatına ya da ölümden sonra yeniden dirilmeye inanmayan deistlerin varlığı da bilinen bir gerçektir. Öte yandan "Deizm ve Eleştirisi: tarihsel ve teolojik bir yaklaşım" adlı çalışmada oldukça zengin ve derinlemesine incelenen konuyla ilgili deizmin tarihi arka planı ve deizmin temel tez ve tavırları çerçevesinde bilgiler ve değerlendirmeler sunulmaktadır. Türkiye'de 2002 yılında ilk kez deizm konulu lisansüstü çalışma olarak üretilen "Deizm-Bilim İlişkisi" adlı araştırma alanına dair ilk belge ve bulguları ortaya koymasına bakımından ve de deizm-bilim ilişkisini inceleyen tek

araştırma olması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Öte yandan Türkiye'de sekülerleşme konusu etrafında dönen tartışmaları yansıtmaması bakımından insanların özellikle gençlerin deizme yönelmesi çerçevesinde ele alınan "Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma", "DKAB Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi" ve "Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi" adlı lisansüstü çalışmalar da günümüz Türkiye'sinde deizm görünümlerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu araştırmalar incelendiğinde, deizme yönelimi bulunan öğrencilerin en çok sorguladıkları ya da anlamakta zorlandıkları konuların daha önce yapılan çalıştaylar ve özellikle "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayın sonuç bildirgesinde yer alan tespitlerle örtüştüğü anlaşılmaktadır (Menküç, 2019; Şimşek, 2018). Sonuç itibarıyla mezkûr araştırmalar açısından deizme giden süreçte bireylerin sorgulama ve şüphe dönemlerine etki eden bazı faktörleri şu şekilde özetlememiz mümkündür : (1) itikadi konuların anlaşılması, (2) dini liderlerin ya da dini cemaatlerin ahlaki tutumlarının söylemleriyle uyuşmaması, (3) mezhep ve tarikat konularının anlaşılması, (4) kötülük problemi, (5) mucizevi ve mistik öğelerin anlamlandırılmaması.

Bu bağlamda çalışmaların bir kısmında din eğitimi, din eğitimcisinin rolü, önemi ve kullanılan din dilinin üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan tarihi süreç içerisinde olduğu gibi -Ortaçağ kilise düşüncesinin farklı düşünce ve akımlara bakış açısı- bir ötekileştirme ya da düşmanlaştırma şeklinde karşılık bulabilecek eylem ve söylemlerin bir cevap niteliği taşımaması, bu tip din dışı düşünceleri daha da güçlendirebilecektir. Ayrıca ortaya konulması gereken bir diğer husus da şudur: genç kuşakların inanç konularında medya ve özellikle facebook, twitter, youtube gibi dijital medya araçlarını kullanarak her türlü bilgi içeriğine ulaşabildikleri de dijital medyanın dini inanç üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Sonuç olarak, 21. yüzyıl Türkiye'sinde dinin toplumsal gücünü kaybetmesi, insanların dinden uzak ya da kopuk olarak sosyal yaşamlarını sürdürmesi ile dini emir ve ibadetlerin uygulanabilirliğini kaybetmesi gibi sekülerleşme süreçlerinin etkisiyle deizmin görünür-lüğünün arttığı gözlemlenmektedir. Bu açıdan alanda yapılan çalışmaların yoğunlaşması ve özellikle dinin toplumsal düzlemde görünümünü doğrudan inceleyen bir alan olması bakımından din sosyologlarının özellikle yapacakları saha araştırmaları ile alana katkı sunmaları ve meselenin irdelenip anlaşılmasına yol gösterebilecekleri düşünülmektedir.

Araştırma bulguları açısından katılımcıların birçoğunun doğru kaynaklardan din eğitimi aldıkları, hatta bazı çalışmalarda dini akademik kurumlardan mezun kimselerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan, uygulanmakta olan din eğitimi politikalarının gözden geçirilerek yeniden inşa edilmesi; Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ortak din dili, ortak içerik ve

ortak müfredat oluşturulmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir. Araştırma çerçevesinde benzer lisansüstü tez çalışmasında görülen dikkat çeken bir diğer sonuç ise bireylerin deist fikre ulaşma aşamalarında “Kur’an-ı Kerim’in içeriği ve üslubunun etkili olması ve Türkçe meal okumalarının kendilerini din-dışı alana itmesi” şeklindeki tespitlerdir. Bu bağlamda da, Diyanet İşleri Başkanlığı’nca Kur’an-ı Kerim meal çalışmalarının tekrar incelenmesi ve muhataplarına Kur’an-ı sahih bir şekilde anlama imkânı sağlaması hususunda yeni yöntem ve girişimlerin değerlendirilmesi yararlı olabilecektir. Ayrıca sosyal bilimler ve özellikle din sosyolojisi literatüründe deizm konusu hakkında ciddi bir eksiklik ve boşluk söz konusudur. Dolayısıyla deizm hakkında yüksek lisans ve doktora seviyesinde teorik ve ampirik araştırmaların yapılmasının literatür açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Altunışık, Mehmet Akif. “İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları”. *DinBilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 19 (2) (2019), 615-642. <https://doi.org/10.33415/daad.581849>
- Aydeniz, Hüsnü. *Aristoteles ve Voltaire’e Göre Deizm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Aydın, M. S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2002.
- Ayvaz, Muzaffer. *Deizm-Bilim İlişkisi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- B.Bury, John. *Fikir ve Söz Hürriyeti*. (A History of Freedom of Thought), çev. Avni Başman. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2. Baskı, 1959.
- Bird, John. *Din Sosyolojisi Nedir*. çev. Abdulvahap Taştan - M.Derviş Dereli. Antalya: Lotus Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. Baskı, 2011.
- Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Coşkun, İbrahim. “Modem Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”. 41-70. *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Dorman, Mustafa E. *"Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve teolojik bir yaklaşım"*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Er, Nurhibe B. *18-29 Yaş Grubunda Kendilerini 'Deist' Olarak Tanımlayan Gençlerin Deizm Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Erdem, Hüsameddin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (9)/109–111. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ermış, Ali. *Ergenlerin Deizm Algısına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Çankaya örneği)*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ertit, Volkan. “God Is Dying in Turkey as Well: Application of Secularization Theory to a Non-Christian Society”. *Open Theology*, 4(1) (2018), 192–211. <https://doi.org/10.1515/opth-2018-0014>
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Günay, Ünver vd. “Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunu”. *Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunları*. 193-215. Çorum: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2004.

- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İhl Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hazard, Paul. *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*. çev. Erol Güngör. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1973.
- Hillerbrand, Hans J. “The Decline and Fall of the True Christian Church: The English Deist View”. *Zeitschrift Für Religions- Und Geistesgeschichte*, 60(2) (2008), 97–110. <https://doi.org/10.1163/157007308783876082>
- Hocaoğlu, Durmuş. *Laisizmden Milli Sekülerizme*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1995.
- Kardaş, Meryem. “Doğal Din Tasavvuru Üzerinden Hıristiyanlık Okuması: John Toland’ın Tanrı, Din Ve Vahiy Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (2) (2019), 355-77. <https://doi.org/10.33227/auifd.548435>
- Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerin Deizm İnançına Dair Sosyolojik Bir Araştırma (Başakşehir Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Köktaş, Mümin. “Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1) (2017), 143–158. <https://doi.org/10.18037/ausbd.415672>
- Lucci, Diego. “Deism, freethinking and toleration in Enlightenment England”. *History of European Ideas*, 43(4) (2017), 345–358. <https://doi.org/10.1080/01916599.2016.1203594>
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Lise Öğrencilerinde Deizm Düşüncesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Okumuş, Ernal. *Onsekizinci Yüzyılda Deizm ve Voltaire*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Okutan, Muhammet F. *Deizmin Psiko-Sosyolojisi: 21. Yüzyıl Türkiyesi Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Oulhaizoum, Assia. *Fas’ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Öztaş, Mehmet. *Deizm ve Dini Hayat*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Pailin, David A. “Truth in a Heresy? 2. Deism”. *Sage Journes*, 112(4), (2001), 112-116. <https://doi.org/10.1177/001452460111200402>
- Şahin, Bekir. *Deizmin Serüveni ve Günümüzdeki Sosyo-Kültürel Görünümü*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Serjeantson, Richard W. "Herbert of Cherbury before Deism: The Early Reception of the Deveritate". *The Seventeenth Century*, 16(2) (2001), 217–238.
<https://doi.org/10.1080/0268117X.2001.10555491>
- Shiner, Larry. "The Concept of Secularization in Empirical Research". *Journal For the Scientific Study of Religion*, 2(6), (1967) 207-220.
- Şimşek, Seher. *Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Yaygınlaşan Ateizm ve Deizm Düşüncesini Önlemede Din Eğitiminin Önemi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi 1 Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Ali - Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları, 6. Basım, 2008.

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 6, Yıl/Year: 2024 (Nisan/April)

Dini İçerikli Atasözleri Ekseninde Sosyal Güven ve Düzenin Tesisi Üzerine Bir

Arařtırma¹

A Research on The Establishment of Social Trust And Order on The Axis Of Proverbs With Religious Content

Kemal Coşkun

Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara / Türkiye

kemalcoskun82@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-4363-6338>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 22/03/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 21/04/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2024

Atıf / Citation: Coşkun, Kemal. “Dini İçerikli Atasözleri Ekseninde Sosyal Güven ve Düzenin Tesisi Üzerine Bir Araştırma”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 4/6 (Nisan/April 2024) 105-120.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

¹ Bu makale, 25-27 Ekim 2023 tarihinde düzenlenen ASEAD 12. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumunda yazar tarafından sunulan “Bir Sosyal Düzen ve Güven unsuru olarak dini öğelerin Türk atasözü ve deyimlerindeki yeri” başlıklı bildiriden üretilmiştir. Bildiri metni daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

Öz

Atasözleri ve deyimler, asırlar boyunca sık rastlanılan olaylardan ve toplumca makbul inanışlardan edinilmiş toplumsal deneyimlerin kısa ve öz bir ifadesidir. Kültürün taşıyıcısı olarak nesiller boyu aktarılır. Çoğu atasözünde ince bir zekâ kendisini gösterir. Atasözüne değer katan asıl fonksiyon ise kolektif, ortak duyguyu yansıtma becerisidir. Atasözleri, içinde var olduğu toplumun değer yargılarını, normlarını anlamak için kültürel kodlardır. Toplumsal bir kurum olarak din, kendi özel kavramlarıyla atasözleri ve deyimlerde yer almıştır. Bu çalışmada atasözleri üzerinden Allah düşüncesinin toplumsal bilinçteki yerleşimi sorgulanmıştır. Çalışmanın problemini, atasözlerinde yer alan başta Allah kelimesi olmak üzere dini nosyonlara taşınan anlamın sosyal düzen ve güven ile bağlantısı ve yönü nedir sorusu oluşturmaktadır. Bu sayede dini kavramların bireylerin sosyal eylemi üzerindeki gücünün yorumlanması amaçlanmaktadır. Araştırmanın çalışma evrenini Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan ve www.tdk.gov.tr adresinde yer alan “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” isimli eserde bulunan atasözleri ve deyimler oluşturmaktadır. Atasözünü ve deyim seçimlerinde, dini ibarelerin atasözünde anlatılmak istenen durumla kelimenin kendi anlamı üzerinden bir etkileşimi olmasına dikkat edilmiştir. Atasözleri ve deyimler nitel araştırma desenine uygun olarak içerik analizi yöntemiyle yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada yoksulluk, ihtiyaç sahibi olma, zulmet, fenalık, endişe, kaygı gibi toplumsal olguların görüldüğü atasözünü ve deyimlerde, dini terimlerin de çoğunlukla yer aldığı izlenmiştir. Çalışmanın bir sonucu olarak atasözünü ve deyimlerde görülen Allah/Yaratıcı tahayyülünün olumlu, koruyucu ve merhametli Tanrı yönünde olduğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Atasözünü, Deyim, Sosyal Düzen, Sosyal Güven.

Abstract

Proverbs and idioms are short and concise expressions of experiences gained from events and common beliefs that have been frequently repeated in a society for centuries. It is passed down through generations as the carrier of culture. A subtle intelligence reveals itself in most proverbs. The main function that makes the proverb valuable is its power to reflect collective emotion. Proverbs are cultural data to understand a society's value judgments. As a social institution, religion, with its concepts and elements, has found its place in proverbs and idioms. In this study, the positioning of the imagination of God in the collective consciousness was examined through proverbs. The problem of the study is the question of what is the relationship and direction of the meaning given to religious words, especially the word Allah, in proverbs, with social order and trust. In this way, it is aimed to interpret the power of religious notions on the social action of individuals. The study population of the research consists of proverbs and idioms found in the work titled "Proverbs and Idioms Dictionary" prepared by the Turkish Language Association and available at www.tdk.gov.tr. In choosing proverbs and idioms, attention was paid to ensure that religious phrases interact with the situation that is intended to be described in the proverb, through the meaning of the word itself. Proverbs and idioms were tried to be interpreted using the content analysis method in accordance with the qualitative research design. In the research, it was seen that religious phrases were frequently included in proverbs and idioms that included social phenomena such as poverty, need, cruelty, evil and fear. As a result of the study, it was evaluated that the image of the creator in Turkish proverbs and idioms is in the direction of a positive, protective and merciful God.

Keywords: Sociology of Religion, Proverb, Idiom, Social Order, Social Trust.

Giriş

Toplum adı verilen soyut yapının çekirdeğini insan oluşturur. Küçük ya da büyük ölçekli bir toplumun görünür parçaları kurumlar, görünmeyen, somut olmayan kısmı ise kültürel çıktılardır. İnsan kurar (kurum) ve buna yine insan anlam (kültür) katar. İnsanoğlunu diğer canlı türlerinin işbirlikçi ürünlerinden ayıran niteliği, kurduğu düzenin daha karmaşık, sistemli ve sürdürülebilir yönüdür.

Toplumun karmaşık oluşu, özellikle gelişmiş toplumlarda birbirinden farklı görevleri yerine getiren kurumların çokluğu ile ilgilidir. Ekonomi, siyaset, din, eğitim, hukuk, aile, eğlence kurumlarının insicam içerisinde yürütülebilmesi için toplum işleyişi sağlam olmalıdır. Denge ve düzen sistemin işlevi için önemlidir. Bu karmaşık yapı içerisinde her kurumun sistemin işlevini artıran bir işlevi vardır.

Basit yapıli toplumlardan karmaşık yapıli toplumlara geçişte yapının kendini koruyabilmesi için bir sistemin varlığına ihtiyaç duyulur. Her kurum bağımsız çalışabilmekle beraber diğer kurumlarla etkileşimini sağlıklı bir işbirliği üzerine kurması gerekir. Bu işbirliği yazılı bir anayasa ve yönetmeliklerle teminat altına alınır. Tüzel ve gerçek kişiler bu yasalara ve yönetmeliklere bağı kaldıkları sürece sistemin işleyişinin daha sağlıklı olması beklenir. Toplum gerektiği zaman ceza mekanizmasını devreye sokarak yazılı normların çiğnenmesini engeller, toplumsal düzeni korumaya alır. Kimi zamanda kurumlar ve toplum, işini iyi yapan bireyleri ödül ve terfi ile taltif ederek daha iyisini yapmaya teşvik eder.

Giddens, “fırari dünya” olarak nitelendirdiği günümüz modern dünyasında insanların “soyut sistemlere” yani kurumlara güvenmek zorunda olduğunu belirtir. Örnek olarak, gıda yönetmeliklerini yazan ve kontrol eden kuruluşlara, içme suyunun arıtılmasına ya da finans kuruluşları sisteminin yürürlüğüne itimat edilmek zorunludur. Güven ve tehlikenin iç içe olduğu bu dünyada, muhtemel tehlikelerle baş edebilmek ve onlara güçlü bir tepki verebilmek için yöneticilere, idarecilere inanmak ve güvenmek durumundayız.²

İnsanoğlunun tesis ettiği sosyal yapının son biricik özelliği ise sürdürülebilir olmasıdır. İnsan dışında hiçbir canlı bu denli karmaşık ve sistemli bir yapıyı sonraki bir yüzyıla taşıyamamıştır. Toplum sadece maddi çıktılarıyla değil kültürel çıktılarıyla da varlığını sürdürür. Değer, inanç ve gelenek bir toplumu diğerlerinden ayıran alametifarikalardır. Toplum özgünlüğünü bu kültürel mirasa sahip çıkarak korur. Maddi gelişmişlik kültürel özgünlük ile sarmalanmaz ise kalıcı olmaz. Kültür bireyi büyük toplum ailesinin bir üyesi yapar.

Parsons ve Shils’e göre, normatif ve kognitif beklentilerin, ortak amaçların ve değerlerin bir işlevi olarak sosyal sistem içerisinde bağımsız ve kısmen uyumlu eylemler vardır.³ Toplumsal yapının durağan karakterinin sürdürülebilirliği de bir bakıma sosyal değerlerin kararlılığına ve devamlılığına bağıdır. Nitekim Parsons ve takipçilerine göre, sosyal değerler sosyal işleyişin temininde etkili

² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, çev. Cemal Güzel (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 159.

³ Talcott Parsons - Edward A. Shils, *Toward a general theory of action: theoretical foundations for the social sciences* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2001), 55.

bir sosyal baskı enstrümanıdır.⁴ Radcliffe-Brown da, öncülü Durkheim gibi bir toplumdaki söze edebilmek için üyelerin ortak değerleri kabul etmesini gerekli bir koşul olarak görür.⁵

Görüldüğü üzere sosyal işleyişin kodları kültürel mirasın kalıntıları arasında aranmıştır. Zira “Her toplum yetiştirdiği bireylere öncelikle kendi kültürünü, geleneğini, göreneğini, maddi ve manevi değerlerini aktarmak ister”.⁶ Kültürel mirasın somut olmayan öğelerinden birisi de atasözü ve deyimlerdir. Atasözleri, bir toplumun tarihin zorlu girdaplarında nelerle karşılaştığını ve bunlarla nasıl baş ettiğini bize anlatır. Atasözleri insanoğlunun var ettiği toplumun hem resmini çeker hem de sürdürülebilirliğine destek olur. Toplumsallaşma sürecinde didaktik yönünün yanı sıra normatif bir tavır ortaya koyar. Bu bakımdan araştırmada atasözleri üzerinden Allah düşüncesinin kolektif bilinçteki yerleşimi sorgulanmıştır. Böylece, atasözlerinde yer alan başta Allah kelimesi olmak üzere dini nosyonlara taşınan anlamın sosyal düzen ve güven ile bağlantısı ve yönü keşfedilecektir. İlk bölümde, dini ibarelerin yer aldığı atasözü ve deyimlere ait mevcut literatürden bahsedilmiş, yöntem bölümünde yapılan analizlerin detaylarına inilmiştir. Bulgular kısmında dini ibarelerin yer aldığı atasözleri temalara ayrılarak tablolar halinde sunulmuş ve açıklamalar yapılmıştır. Sonuç kısmında ulaşılan sonuçlarla ilgili genel değerlendirmelere ve önerilere yer verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Atasözleri ve deyimler, günlük konuşma dilinin sıkça başvurulan ifade şekilleri olması dolayısıyla bu konuda çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır. Folklorik bir araç olarak atasözlerinin etki gücünü, düzenleyici, yönlendirici ve manipüle edici taraflarını konu edinen çalışmalar da bulunur. Örneğin Güneş, “İdeoloji-folklor bağlamında Sovyet sözde atasözleri” isimli çalışmasında 20. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Sovyetler Birliğinin bir propaganda aracı olarak atasözlerini suni bir şekilde var etme ve kullanma çabasını konu edinmiştir. Ruslar bu sayede bireyi dönüştürmeye, makbul bir Sovyet insanı oluşturmayı amaçlamıştır. Atasözlerinin ideolojik rolü, iktidarın amaçları gözetilerek din karşıtlığı yapmak ve yeni yönetimin lehine bir propaganda malzemesi sağlamak olmuştur. Güneş’e göre Sovyet sözde atasözleri bir slogan niteliği taşımakta ve iktidarın ideolojisini yansıtmaktadır.⁷

⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 134.

⁵ E.C. Cuff vd., *Perspectives in Sociology* (London: George Allen and Unwin Publishers Ltd., 1. Baskı, 1979), 34.

⁶ Gönül Önel, *İlköğretim 6, 7, 8. Sınıf Öğrencilerinin Atasözlerini Algılama Düzeyleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1.

⁷ Sadriye Güneş, “İdeoloji-folklor bağlamında Sovyet sözde atasözleri”, *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 34 (2023), 1330-1339.

Özpeynirci ve Kırmızı da atasözleri üzerinden Türk toplumunun psikolojik dayanıklılık durumunu çözümlenmeye çalışmışlardır. Araştırmada Kobasa'nın⁸ bu kavram ile ilgili ortaya koyduğu bağlanma, kontrol ve meydan okuma boyutları tema olarak kullanılmıştır. 373 atasözünün değerlendirilmeye alındığı çalışmada, atasözlerinde bağlanma temasının öne çıktığı bulgularına varılmıştır. Bağlanma boyutu içerisinde de Yaradan'a inanma alt boyutunun öne çıkması, yaşam yolculuğunda yaşanan zorlu durumlar karşısında Allah'ın sığınılan en önemli dayanak noktası olduğu sonucuna ulaştırmıştır.⁹

Alkayı ise dini içerikli atasözlerini analiz ettiği çalışmasında Türkçede çok sayıda dini içerikli atasözü olduğunu ve bunun dinin toplumdaki önemine işaret ettiği sonucuna varmıştır. Dinin bir yaşam şekli olması itibarıyla bu içerikteki atasözlerinin de yaşamın bütün yönlerini yansıttığını söyler. Yine Alkayı, atasözlerinde yer alan dini kelimelerin birçok kavramı bünyesinde taşıyarak bir temsil niteliği taşıdığı sonucuna ulaşır. Kimi atasözlerinde naif bir dil kullanılırken, kimilerinde katı bir üslup kendini gösterir.¹⁰

Toplumsal sorunlarla ilişkilendirilmiş atasözü ve deyim çalışmalarına bakıldığında bunların ağırlıklı olarak toplumsal cinsiyet rolleri, kadın-erkek eşitliği ve kadına karşı şiddet üzerine olduğu görülür. Bunlardan bir tanesi olan Kırloğlu, Akarçay ve Kırloğlu'nun ortak çalışmasında, kadına karşı şiddetin ve cinsiyet eşitsizliğinin içselleştirilmesinde rolü olduğu düşünülen atasözleri ele alınmıştır. 74 atasözü ve deyim incelenen çalışmada, atasözü ve deyimlerde kadının erkeğin sahip olduğu birçok haktan mahrum olduğu, kadının edilgen karakteri, nesneleşmesi ve zayıflığı vurgusu görülmektedir.¹¹

Kemiksiz ise atasözlerini, Milli Eğitimin öğretim programlarında yer alan dostluk, dürüstlük, vatanseverlik, adalet gibi kök değerler bakımından içerik analizine tabi tutmuştur. Türk atasözlerinde kök değerlerin hangi sıklıkla yer aldığı yazar tarafından tablolar halinde sunulmuştur. Yapılan çalışmada 374 atasözünden %57'sinin öz denetim değeri ile ilgili olduğu ortaya çıkarılmıştır.¹²

⁸ S. C. Kobasa, "Stressful Life Events, Personality and Health: An Inquiry Into Hardiness" *Journal of Personality and Social Psychology* 37/1 (1979), 1-11.

⁹ Rabia Özpeynirci - Canan Kırmızı, "Atasözleri Ekseninde Psikolojik Dayanıklılık Kavramı Üzerine Bir Araştırma" *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 24/43 (2022), 1113-1126.

¹⁰ M. Fatih Alkayı, "Dini İçerikli Atasözleri Üzerine", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/27 (2009), 287-292.

¹¹ Huriye İrem Kalaycı Kırloğlu vd., "Atasözleri ve Deyimlerde Kadına Yönelik Şiddetin İzleri: Niteliksel Bir Çalışma", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8 (2016), 101-122.

¹² Ömer Kemiksiz, "Kök Değerler Bakımından Türk Atasözleri" *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (2021), 495-518.

2. Yöntem

Makale nitel araştırma modelindedir. Elde edilen veriler dokümantasyon taraması ile toplanmış ve sonrasında anlamsal içerik analizine başvurulmuştur.

“İçerik analizinde temel amaç, toplanacak verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Betimsel analizde özetlenen ve yorumlanan veriler, içerik analizinde daha derin bir işleme tabi tutulur ve betimsel bir yaklaşımla keşfedilemeyen kavram ve temalar bu analiz sonucu keşfedilebilir. Bu amaçla toplanan verilerin önce kavramsallaştırılması, daha sonrada ortaya çıkan kavramlara göre mantıklı bir şekilde düzenlenmesi ve buna göre veriyi açıklayan temaların saptanması gerekmektedir.”¹³

Çalışmada verilerin içerik analizi yapılarak 5 tema (kategori) oluşturulmuş, sonrasında atasözü ve deyimler bu temalar içerisinde yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada atasözleri üzerinden Allah düşüncesinin toplumsal bilinçteki yerleşimi sorgulanmıştır. Çalışmanın problemini, atasözlerinde yer alan başta Allah kelimesi olmak üzere dini nosyonlara taşınan anlamın sosyal düzen ve güven ile bağlantısı ve yönü nedir sorusu oluşturmaktadır. Böylece dine has kavramların insanların toplumsal davranışları üzerindeki etkinliğinin anlaşılması hedeflenmektedir. Araştırmanın örneklemini Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan ve www.tdk.gov.tr adresinde yer alan “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” isimli eserde bulunan atasözleri ve deyimler oluşturmaktadır.

Atasözü ve deyim seçimlerinde, dini ibarelerin atasözünde anlatılmak istenen durumla kelimenin kendi anlamı üzerinden bir etkileşimi olmasına dikkat edilmiştir. Örneğin “cami ne kadar büyük olsa imam gene bildiğini okur” atasözünde dini birer ibare olan cami ve imam kelimeleri substantiyel manaları itibarıyla atasözünde anlatılmak istenen durumla işlevsel bir ilişki içerisinde değildir.

Atasözü ve deyimleri daha iyi yorumlayabilmek için oluşturulan temalar biri alanda uzman olmak üzere 3 farklı kişi tarafından tekrar değerlendirilmiştir.

3. Bulgular ve Tartışma

“İktisadi İyimserlik” kavramı ilk tema olarak belirlenmiş ve bu temaya ait olduğu düşünülen atasözleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

¹³ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2011), 227.

Bu tema içerisinde toplumun fakirliğe, muhtaçlığa, kriz durumlarına ve ekonomik yaşam mücadelesine karşı duruşunu ifade eden 13 atasözü ve 1 deyim dâhil edilmiştir. Atasözü ve deyimlerin anlamsal olarak ortak öğretisi “Allah’ın kulunu çaresiz bırakmayacağı” fikridir. Bu tema altındaki atasözü ve deyimler de insanoglunun deneyimlediği çocuk büyütme (“Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter”), zayıflık, engellilik, güçlü bir sosyal çevreden mahrumiyeti (“Allah uçamayan kuşa alçacık dal verir”) ve alt statüde bir ailede büyüme (“Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez”) gibi zorluklara ve sosyal sorunlara değinmektedir. Bununla beraber atasözlerinin psikolojik zaviyeden bireyin durumunu kabullenmesine, topluma yabancılaşmamasına ve psikolojik dayanıklılık kazanmasına katkısı vardır. Sadece rıza hali ile durumu kotarmak değil, geleceğe dair yüksek beklenti, iyimserlik ve yılmazlık duyguları atasözlerinin veciz ifadeleri içerisinde kendine yer bulmuştur. Sosyolojik yönden bakıldığında ilgili atasözlerindeki eşit fırsat (“Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez”), krizden çıkış (“Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar”) ve ilahi şans (“Allah kulunu kısmeti ile yaratır- Allah verirse el getirir, sel getirir, yel getirir”) beklentisi; sosyal sermayeyi ifade eden iş bölümü ve organizasyonlarda sosyal güven unsurunun devreye girmesine katkı sağlayacağı fikrini vermektedir.

Kadere rıza göstermek, rızıkı Allah’tan beklemek, sabretmek, kanaat göstermek İslam dininin güzel ahlak değerleri içerisinde görülür. Atasözleri bu dini ilkelerin Türk toplumunun yaşama bakışını etkin bir şekilde belirlediğine işaret eder. Yaradan’a güvenmek ve iyiliği ondan beklemek, sosyal güvenin oluşumuna katkı sağlayacağı söylenebilir. Çünkü Yaratıcının insanı düze çıkarma, kurtarma ve bolluğa erdirme edimi yine başka iyi insanlar aracılığıyla olacaktır. Tabiat olaylarının yardımıyla insanın beklenmedik sürprizlerle, mucizevi olaylarla karşılaşması, kendisine sihirli bir elin dokunuşu ne İslam dininin öğretileriyle bağdaşır, ne de Türk toplumunda böylesi bir beklenti hâkimdir. Bu ontolojik ve epistemolojik bilinç, insanın yüzünü içerisinde yaşadığı toplumun fertlerine ve kurumlarına döndürmüştür.

Tasavvufi bir söylem olan “bir lokma bir hırka” anlayışının, Türk toplumunda bir etkinlik gösterdiği söylenemez. Bu çileci ve kanaatkâr bakış, atasözlerinde yer almamıştır. Atasözlerinde izleri görülen tevekkül anlayışı, tedbirsizlik ve tembellik ile karıştırılmamalıdır. Bir lokma bir hırka mottosu sahip olunan dünya malına bir lokma bir hırkadan daha fazla değer vermemek gerektiği şeklinde anlaşılabilir.

Parsons, toplumsal düzenin ve güvenin yerini kaosa bıraktığı dönemlerde külçe altının kıymetli ve aranır olduğuna, sükûnetin hâkim olduğu dönemlerde ise paraya değer veren şeyin öncelikle güven olduğunu ifade eder.¹⁴ Atasözleri de, yılgınlık, umutsuzluk, kaytarma ve tembellik gibi olumsuz davranışların yerine sabır, umut, çabalama, rıza ve tevekkül gibi olumlu değerler ön plana çıkarmıştır. Geçmiş insanların tecrübelerinden ve yol göstericiliğinden ortaya çıkmış bu sözlerin, toplumda muhtemel bir keşmekeşliğin önünü almak amacı güttüğü de söylenebilir.

Tablo1: İktisadi iyimserlik temasına göre atasözü ve deyimlerin dağılımı

	“Allah kulunu kısmeti ile yaratır.”
	“Allah bal mumu yakana bal mumu, yağ mumu yakana yağ mumu verir.”
	“Garip kuşun yuvasını Allah yapar.”
	“Allah gümüş kapıyı kaparsa altın kapıyı açar.”
	“Ağılarda oğlak doğsa ovada otu biter.”
	“Çiftçiye yağmur, yolcuya kurak; cümlelerin muradını verecek Hak.”
Tema 1: İktisadi İyimserlik	“Allah sağ gözü (eli) sol göze (ele) muhtaç etmesin.”
	“Allah verirse el getirir, sel getirir, yel getirir.”
	“Allah uçamayan kuşa alçacak dal verir.”
	“Allah verince kimin oğlu, kimin kızı demez.”
	“Allah yürü ya kulum demiş.”
	“Sabreden derviş, muradına ermiş.”
	“Allah çam isteyene çam, mum isteyene mum verir.”
	“Allah ne verdiyse.”

¹⁴ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, çev. Şirin Tekeli (İstanbul: Varlık Yayınları, 1982), 183.

“Yaşama Bağlılık” kavramı ikinci tema olarak belirlenmiş ve bu temaya ait olduğu düşünülen atasözleri Tablo 2’de gösterilmiştir.

Bu tema içerisinde zulme, felakete ve çaresizliğe karşı sabretmeyi, umudunu kaybetmemeyi ve yaşamaya devam etmeyi telkin eden atasözlerine rastlıyoruz. Bu kategori içerisinde 10 atasözü yer almıştır. İlk iki atasözünde somut bir düşmana, kötülük sahibine karşı Allah’ın kulunun yanında olacağı ifade edilmektedir. Diğer atasözlerinde ise ekseriyetle belki umutsuz bir hastalık, gurbet, ayrılık ve ayrımcılık gibi sosyal hayatın içerisinde sık rastlanan acılara karşı Allah’a güvenilmesi ve yaşamdan vazgeçilmemesi vurgulanmaktadır. Tarihsel arka planda maşeri vicdanı fotoğraflayan bu atasözleri toplumda “bağışlayıcı, yardımsever Tanrı” imajının canlı olduğunu da göstermektedir. Atasözlerinin nesilden nesile aktarılan kültür hazineleri, değer taşıyıcıları ve sosyalleşme eyleyenleri olduğu düşünüldüğünde içerik olarak toplumsal birliğe ve sistemin işleyişine güçlü bir katkı sağladığı düşünülebilir.

Bu kategori içerisindeki atasözleri analiz edildiğinde insanın yaşamı üzerindeki kontrolünün sınırlı olduğu fikri belirir. Durkheim’in düşüncesinde yer aldığı şekliyle suç doğaldır¹⁵, sosyal hayatın bir gerçeğidir. Kötülük, afetler ve hastalıklar her zaman olacaktır. Modern bilimin afet ve hastalıkları bir nebze kontrol altına alabildiği bir realite olmakla beraber, suç oranını düşürdüğünü söylemek pek mümkün görünmez. İnsanın başa gelen olumsuz durumlar karşısındaki aciziyeti, merhametli ve koruyucuyu bir Tanrı düşüncesi ile kadere rıza formunu almıştır.

Bir suç işlendiğinde sosyoloğun önceliği, suçun hukuki yaptırımından ziyade, halkın suça ve suçluya gösterdiği tepkinin şiddetine odaklanmasıdır.¹⁶ Atasözleri böyle durumlarda halktaki “Yaratıcıya sığınma” halinin etkisine dikkat çeker. Atasözlerinde en büyük hâkim, kurtarıcı ve iyileştirici olarak Allah fikrine kuvvetli bir vurgu vardır. İnsanoğluna Yaratıcının mahkemesinin bu dünyada da etkili olduğuna ikna etmesi, insanın yalnızlaşmasına ve içinde yaşadığı topluma yabancılaşmasına mani olur.

¹⁵ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Çev. Cemal Bali Akal (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 90.

¹⁶ Henri Levy-Bruhl, *Hukuk Sosyolojisi*, çev. Hüsnü Dilli (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 79-80.

Tablo 2: Yaşama bağlılık temasına göre atasözü ve deyimlerin dağılımı

	“Zalimin zulmü varsa, mazlumun Allah’ı vardır.”
	“Her firavunun bir Musa’sı olur.”
	“Tevekkelin gemisi batmaz. (eşğini kurt yemez)”
	“Bir kararda bir Allah.”
Tema 2: Yaşama Bağlılık	“Düşmez kalkmaz bir Allah.”
	“Allah’tan umut kesilmez.”
	“Allah kulundan geçmez.”
	“Allah sevdiğine dert verir.”
	“Allah sabırlı kulunu sever.”
	“Allah dağına göre kar verir.”

“İyiliğe Teşvik” kavramı üçüncü tema olarak belirlenmiş ve bu temaya ait olduğu düşünülen atasözleri Tablo 3’de gösterilmiştir.

Bu tema içerisinde doğruluk, iyilik, merhamet ve vefakârlık gibi prososyal davranışlara yer veren 3 atasözü tespit edilmiştir. Doğruluk ve iyiliğin gizli yapılması ya da bir beklenti içerisinde olunmaması, iyiliğin değerini de artırmaktadır. Bununla birlikte gerçek statü ve itibarın kaynağı toplumdaki alınıp Allah’a verilmektedir. Üçüncü atasözünde de toplumda seni statü sahibi yapacak araçları elde ettiğinde bunların büyümesine kapılıp Allah’ı unutma diyor. Bu söz, Max Weber’in kapitalizmin ruhu olarak gördüğü Protestan asketizmini, çileciliğini akla getirmektedir.¹⁷ Aynı atasözünün ikinci kısmı da sahip olduğun araçların kıymetini bilmeli, hizmetinde bulunan insan ya da hayvan türünden bir varlık ise çalışmasının karşılığını eksiksiz verilmesi gerektiği anlatılır. Bu atasözleri de Tanrı iradesi ve kudretinin yeryüzünde var olan nizamın sürmesi yönünde kullanıldığı fikrini vermektedir.

¹⁷ Max Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizm’in Ruhu, çev. Zeynep Gürata (Ankara: Ayraç Yayınları, 1999, 2. Baskı), 156.

Weber'in toplumsal eylemin karakterini açıklamak için başvurduğu dört davranış tipi vardır. Bu davranış tipleri "Amaç-Ussal (zweckrational), Değer-Ussal (wertrational), Duygusal ve Geleneksel" şeklinde gruplara ayrılır. Weber açısından Değer-Ussal eylem tipinde kişiyi harekete yönlendiren etki başarı ya da statü beklentisi değildir. Bireyi davranışa harekete geçiren dini, ahlaki ya da estetik bir değere duyulan imandır.¹⁸ Atasözlerinde bireyin değer-ussal bir sosyal eyleme teşvik edildiği belirgindir.

Tablo 3. İyiliğe teşvik temasına göre atasözü ve deyimlerin dağılımı

	"Doğrunun yardımcısı Allah'tır."
	"İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir."
Tema 3: İyiliğe Teşvik	"Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma."

"Bir Arada Yaşayabilme İmkânı" kavramı dördüncü tema olarak belirlenmiş ve bu temaya ait olduğu düşünülen atasözleri Tablo 4'de gösterilmiştir.

Bu tema içerisine evlilik, komşuluk, akraba ve büyüklere saygı ve sosyalleşme gibi sosyal olgulara yer veren 5 atasözü dâhil edilmiştir. Bireyin sosyal hayatını çoğunlukla aile, mahalle arkadaşları, yakın ve uzak akraba ile ilişkileri kapsar. Aile içi normlar, mahalle kültürü ve baskısı, atalardan gelen adetler, örfler bireyin sosyalleşme ve kimlik edinme sürecinin nirengi noktası olmuştur. Bireyler yaşamlarının bazı dönemlerinde çevresiyle olan ilişkilerinde sorunlar yaşayabilir. İçinde bulunduğu topluma yabancılaşır. Durkheim'in söylediği gibi herhangi bir sosyal haktan, imkân ya da faydadan mahrum kalmamasına rağmen birey içinde yaşadığı topluma yabancılaşabilir, anomi durumu yaşayabilir. Bu durum anomik intihara kadar da gidebilir.¹⁹ Atasözleri bireyin yalnızlaşmasını, toplumdan uzaklaşmasını, geçim korkusuyla aile kurmaktan kaçınmasını doğru bulmaz. Bu konuda

¹⁸ Max Weber, *Ekonomi ve Toplum*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 1/132-133.

¹⁹ Emile Durkheim, *İntihar*, çev. Z. Zühre İlkelen (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2013), 407.

insanları uyarır. Komşu ve akraba hakkını Tanrının hakkına denk tutar. Yalnızlığın insana yakışmadığını, insanın özünde toplumsal, medeni bir varlık olduğunu vurgular. İnsana “kaçış hakkı” tanımaz.

Duverger, iktidarı muktedir kılan unsurun tahmin edilenin aksine zorlayıcılık değil, sosyal güven olduğunu söyler.²⁰ Dini içerikli atasözlerinde sosyal güvenin tesisine dair çabanın varlığı gözden kaçmaz. Komşuluk, evlilik, arkadaşlık, büyüklere saygı vb. sosyal ilişkilerle ilgili sözler ters-ten okunmayla bakıldığında bu ilişkiler aslında ağır yüklerle dönüşebilir. Dini ibareli atasözleri, bireyin bu ilişkilerine katlanılabilir anlamlar katarak onun boşluğa düşmesini engeller ve sosyal düzenin sağlanmasına katkı sağlar.

Tablo 4: Bir Arada Yaşayabilme İmkânı temasına göre atasözü ve deyimlerin dağılımı

	“Ver yiğidi yiğide, Mevla rızkın yetire.”
	“Komşu hakkı, Tanrı hakkı gibidir.”
Tema 4: Bir Arada Yaşayabilme İmkânı	“Evlenen ile ev alana Allah yardım eder.”
	“Atasını tanımayan Allah’ı tanımaz.”
	“Yalnızlık, Allah'a mahsustur (yaraşır).”

“İlke/Norm Ölçüsü” kavramı beşinci tema olarak belirlenmiş ve bu temaya ait olduğu düşünülen atasözleri Tablo 5’de gösterilmiştir.

Bu temanın içerisinde arsızlık, hırsızlık, haksızlık, açgözlülük gibi kötü davranışların tabir edildiği, betimlendiği ve eleştirildiği 6 atasözü ve 7 deyim yer verilmiştir. Anthony Giddens’in ifadesiyle günümüz dünyası “fırası dünya”dır. Bu dünya tehlike ve belirsizliklerle doludur.²¹ Esasında ilkesiz, kuralsız ve çıkarıcı insanlar tarihin her döneminde var olmuştur. Türk atasözü ve deyimlerde tehlikeli ve art niyetli kişi “dinsiz”, “imansız”, “Allah korkusu olmayan” gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir. Yani din, iman ve Allah korkusu ilkel olmanın, normlara uymanın ve güvenilir bir kişi olmanın şartı gibi anlaşılmıştır. Kötünün hakkından daha kötünün geleceğini ima etmek için “dinsizin hakkından imansız gelir” denilmiştir. Düzelmek, ıslah olmak, kurallara uymak, anlayışlı hale dönüşmek “imana gelmek” deyimleriyle tabir edilmiştir.

²⁰ Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, 182.

²¹ Giddens, *Sosyoloji*, 159.

Giddens, güven ve tehlikenin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu söyler.²² Atasözlerinde tehlikelerden emin olmanın, bireyin ve toplumun kendini güvende hissetmesinin kapısını açacak anahtarın Tanrının elinde olduğu düşüncesi güçlü bir şekilde vurgulanmıştır.

Merton anomî olgusunu ele alırken, bunu kültürün öncülüğünde belirlenmiş hedefler, hedeflere ulaşmak için yasal olarak kullanılacak araçları tanımlayan normlar ve normları çiğneme-den hedeflere ulaşabilmeyi sağlayacak toplumsal olanakların dağılımı üzerinden açıklar. Bireyler, toplumlara göre farklılık arz etmekle beraber çoğu zaman kültürce belirlenmiş gayelere ulaşabilmek için eşit bir olanak dağılımına sahip olmazlar. Bunun sonucunda birey toplumca belirlenmiş normlara, değerlere ve inançlara ters düşmeye başlar. Bu anomîk durum sosyal sapmaya, suça yol açar. Merton bunun bir istisnası olduğunu söyler. Şayet bazı sosyal kontrol mekanizmaları toplumsal sistem içerisinde düzgün işlerse anomî oluşumu görülmeyebilir.²³ Bu noktada bir ilke ve norm ölçüsü olarak dini içerikli atasözleri toplumsal kontrol mekanizmalarından biri olarak değerlendirilebilir. Atasözlerine bakıldığında ilkesizlik, normsuzluk ve taşkınlık hali kınanmış ve bunun bir bedeli olacağı konusunda toplum uyarılmıştır.

²² Giddens, *Sosyoloji*, 160.

²³ Barlas Tolun, *Toplum Bilimlerine Giriş* (Ankara: Adım Yayınları,1996), 64-78.

Tablo 5: İlke/Norm ölçüsü temasına göre atasözü ve deyimlerin dağılımı

	“Kork Allah’tan korkmayandan.”
	“Açın imanını olmaz.”
	“Dinsizin hakkından imansız gelir.”
	“Dinden imandan çıkmak.”
	“Dini imanını para”
	“İmana gelmek.”
Tema 5: İlke/Norm Ölçüsü	“İllallah demek/dedirtmek.”
	“Kul azmayınca Hak yazmaz.”
	“Şeriatın kestiği parmak acımaz.”
	“Arayan Mevla’sını da bulur belasını da.”
	“Allah’ın binasını yıkmak.”
	“Allah’tan korkmaz”
	“Allah’ın cezası”

Sonuç

Çalışmada yoksulluk, ihtiyaç sahibi olma, zulmet, fenalık, endişe, kaygı gibi toplumsal olguların görüldüğü atasözü ve deyimlerde dini terimlerin de çoğunlukla yer aldığı izlenmiştir.

Genel olarak atasözü ve deyimlerde görülen Allah/Yaratıcı tahayyülünün olumlu, koruyucu ve merhametli Tanrı yönünde olduğu değerlendirilmiştir.

Beklenmeyen zamanlarda gelen güzel bir haber, umulmayan yerden gelen bir şifa, olmaz denilen şeyin olması “Allah’ın hikmeti” olarak görülmüştür.

Dini ibareli atasözü ve deyimlerde isyan fikrine pek rastlanılmaz. Tanrı iradesi ve kudreti, yeryüzünde var olan nizamın sürmesi yönünde hareket eder.

İçerik olarak toplumsal birliğe ve sistemin işleyişine güçlü bir katkı sağladığı dikkat çekicidir. Atalar, yalnızlığı, bir köşeye çekilmeyi, vazgeçmeyi hoş görmez. İnsana “kaçış hakkı” tanımaz.

Atasözlerinde tehlikelerden emin olmanın, bireyin ve toplumun kendini güvende hissetmesinin kapısını açacak anahtarın Tanrının elinde olduğu düşüncesi güçlü bir şekilde vurgulanmıştır.

İçerisinde dini kavramların olduğu ve bu kavramların atasözünün anlamsal çizgisini belirlediği Türk atasözü ve deyimlerinde didaktik ve normatif özellikler ağır basar. Allah'ın yardımseverliğine dair umut ve tevekkül bir norm halini almıştır.

İyiliğe teşvik temasında başarı ve statünün kaynağı olarak Yaratıcı görülür. İyilik ve doğruluk bir erdem olarak görülür ve bunun karşılığı toplumu aşan, aşkın bir varlıktan beklenir.

Bu çalışma Türk Dil Kurumu sözlüğünde yer alan dini içerikli atasözlerinin sosyal güven ve düzen ile ilişkisini kendisine konu edinmiştir ve kendisini bu konu ve örneklem ile sınırlamıştır. İleride araştırmacılar daha eski kaynaklarda geçen dini içerikli atasözlerini inceleyerek günümüzde varlığını sürdüren atasözleriyle mukayese yapabilirler. Bu Türk toplumunun tarihsel anlamda zihniyet dünyasındaki dönüşümleri yorumlamaya yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Alkayı, M. Fatih. "Dini İçerikli Atasözleri Üzerine". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/27 (2009), 287-292.
- Cuff, E.C vd. *Perspectives in Sociology*. London: George Allen and Unwin Publishers Ltd., 1979.
- Durkheim, Emile. *İntibar*. çev. Z. Zühre İlgelen. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2013.
- Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Cemal Bali Akal. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Duverger, Maurice. *Siyaset Sosyolojisi*. çev. Şirin Tekeli. İstanbul: Varlık Yayınları, 1982.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Güneş, Sadriye. "İdeoloji-folklor bağlamında Sovyet sözde atasözleri". *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 34 (2023), 1330-1339. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1317437>
- Kalaycı Kırloğlu, Huriye İrem vd., "Atasözleri ve Deyimlerde Kadına Yönelik Şiddetin İzleri: Niteliksel Bir Çalışma". *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/8 (2016), 101-122.
- Kemiksiz, Ömer. "Kök Değerler Bakımından Türk Atasözleri". *Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2021), 495-518.
- Kobasa, S. C. "Stressful Life Events, Personality and Health: An Inquiry Into Hardiness". *Journal of Personality and Social Psychology* 37/1 (1979), 1-11.
- Levy-Bruhl, Henri. *Hukuk Sosyolojisi*. çev. Hüsnü Dilli. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Önel, Gönül. *İlköğretim 6, 7, 8. sınıf öğrencilerinin atasözlerini algılama düzeyleri*. İstanbul. Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Özpeynirci, Rabia - Kırmızı, Canan. "Atasözleri Ekseninde Psikolojik Dayanıklılık Kavramı Üzerine Bir Araştırma". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 24/43, 2022.
- Parsons, Talcott - Shils, Edward A. *Toward a General Theory of Action: Theoretical Foundations for the Social Sciences*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2001.
- Tolan, Barlas. *Toplum Bilimlerine Giriş*. Ankara: Murat ve Adım Yayıncılık, 1996.
- Weber, Max. *Ekonomi ve Toplum*. 2 Cilt. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yay., 2. Baskı, 1999.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 8. Baskı, 2011.